Ayşe Buğra
Osman Savaşkan

Türkiye'de Yeni Kapitalizm

Siyaset, Din ve İş Dünyası

iletişim

AYŞE BUĞRA - OSMAN SAVAŞKAN

Türkiye'de Yeni Kapitalizm

New Capitalism in Turkey.
The Relationship between Politics, Religion and Business
© 2014 Ayşe Buğra - Osman Savaşkan

İletişim Yayınları 2087 • Araştırma-İnceleme Dizisi 349
ISBN-13: 978-975-05-1677-1
© 2014 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2014, İstanbul
2. BASKI 2015, İstanbul

EDİTÖR Ahmet İnsel
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Merve Çevik
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Emre Bayın
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

AYŞE BUĞRA - OSMAN SAVAŞKAN

Türkiye'de Yeni Kapitalizm

Siyaset, Din ve İş Dünyası

New Capitalism in Turkey
The Relationship between Politics, Religion and Business

ÇEVİREN *Bülent Doğan*

iletişim

AYŞE BUĞRA Yüksek öğrenimini Kanada'da tamamladı ve McGill Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nden doktora aldı. Halen Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde öğretim üyesi ve Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu merkezinin kurucu başkanlarından biri. Uzmanlık alanları: İktisadi düşünce tarihi ve iktisat metodolojisi, karşılaştırmalı sosyal politika, gelişme iktisadı. Kitapları: *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika, Devlet ve İşadamları, İktisatçılar ve İnsanlar, Devlet - Piyasa Karşıtlığının Ötesinde, Akdeniz'de Kadın İstihdamının Seyri* (Yalçın Özkan ile birlikte Derleme), *Sınıftan Sınıfa* (derleme), *21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak* (Kaan Ağartan ile birlikte derleme), *Bir Temel Hak Olarak Vatandaşlık Gelirine Doğru* (Çağlar Keyder ile birlikte derleme), *Sosyal Politika Yazıları* (Çağlar Keyder ile birlikte derleme). Ayrıca akademik dergilerde ve derleme kitaplarda yayımlanmış çeşitli makaleleri bulunan Ayşe Buğra, Karl Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm* adlı eserini de Türkçe'ye çevirmiştir.

OSMAN SAVAŞKAN Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler (İng.) Bölümü'nde lisans eğitimini tamamladı ve Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde yüksek lisans ve doktora yaptı. Halen Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu'nda araştırma görevlisi. Siyasal iktisat, devletlerin dönüşümü ve yerel yönetimler, kamu politikaları, kentsel siyaset ve karşılaştırmalı sosyal politika konuları üzerine çalışmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Tablo Listesi 9
Kısaltmalar 11

TEŞEKKÜR 15

Giriş 17
YÖNTEME DAİR KISA BİR NOT 22
DEVLET MÜDAHALESİ BİÇİMLERİNDEKİ FARKLILAŞMALAR VE SİYASAL ALANIN SINIRLARINDAKİ DEĞİŞİMLER 28
DİN VE YENİ KAPİTALİZMİN "RUHU" 40
TÜRK İŞ DÜNYASINDA SÜREKLİLİK VE DEĞİŞİM: SİYASİ DESTEKLE YARATILMIŞ BİR BURJUVAZİDEN DİĞERİNE 48
KİTABIN PLANI VE VERİ KAYNAKLARI 51

BİRİNCİ BÖLÜM

Cumhuriyet Türkiye'sinde Ekonomik Gelişme ve Kültürel Modernleşme: Genel Bir Bakış 57
ÖZEL SEKTÖRÜN GELİŞİMİ: DEVLETÇİLİKTEN DÜZENLENMEMİŞ PİYASA EKONOMİSİNE DOĞRU 58
Ulus-inşası ve sınıf oluşumu 58
Türk burjuvazisinin reşit olma süreci ve planlı ekonomide istikrarsızlığın ekonomik ve siyasi kaynakları 68

TÜRKİYE'DE DİN VE SİYASET ... 72
Eksik sekülerleşme ... 72
Siyasal İslâm'ın milli kalkınmacılık safhası ... 79

İKİNCİ BÖLÜM

1980 Sonrası Türkiye Toplumunda Ekonomi ve Dinin Değişen Yeri ... 85
DÜZENLENMEMİŞ PİYASA EKONOMİSİNDE İSTİKRARSIZLIĞIN EKONOMİK VE SİYASAL KAYNAKLARI ... 86
İSLÂM'IN SİYASAL İKTİSADI VE İLİŞKİ SERMAYESİ OLARAK DİN ... 92
İSLÂMÎ SİYASETTEN AKP'NİN MUHAFAZAKÂR LİBERALLİĞİNE DOĞRU ... 102
Sekülerizmin yeniden şekillenişi: Söylem ve siyaset ... 102
AKP döneminde ekonomi ... 111

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Sermaye Birikiminin Yeni Siyasal İktisadı ... 121
YASAMA YOLUYLA KEYFİ MÜDAHALE: EKONOMİYE HÜKÜMET MÜDAHALESİNİN YENİ MEKANİZMALARI ... 123
Kamu ihaleleri ve bürokratik özerkliğin sınırları ... 125
Devlet geri çekilmeden gerçekleşen özelleştirme ... 130
Yerelleşme üzerine bir not ... 139
YENİ SİYASAL İKTİSATTA BÜYÜK ŞİRKETLERİN GELİŞİMİ ... 142
Yeniden şekillendirilmiş fırsatlar alanında iş dünyası ... 146
Yeni partikülarizm ve medya ... 155

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Siyasi Aktörler Olarak Girişimci Örgütleri ... 167
KALKINMACI DÖNEMDE GİRİŞİMCİ ÖRGÜTLERİ ... 172
YENİ ÖRGÜTSEL AKTÖRLER VE ÜYE TABANLARI ... 178
ÖRGÜTSEL SÖYLEMDE VE STRATEJİDE İSLÂM ... 192
RAKİP SINIF PROJELERİNDE ÇIKARLAR VE İDEOLOJİ ... 211

BEŞİNCİ BÖLÜM

Yerel Düzeyde Kutuplaşma ... *221*

YEREL SANAYİLEŞME VE KALKINMANIN SINIRLARI ... *225*

YEREL AKTÖRLER VE MERKEZİ HÜKÜMET ... *231*

SONUÇLAR ... *240*

Sonuç ... *243*

Sonsöz ... *255*

Protesto eylemlerinin ışığında siyaset ve iş dünyası ... *255*

Siyasi İslâm'ın tabanındaki yarılma ve saflaşmalar ... *259*

Muhafazakârlığın değişen niteliği ve din ... *262*

Uluslararası ilişkiler ve ekonomi ... *264*

KAYNAKÇA ... *267*

DİZİN ... *290*

Tablo Listesi

TABLO 1.1. Milli Görüş Hareketi Dahilindeki Siyasi Partiler 80

TABLO 2.1 Gayrisafi Yurtiçi Hasıla Artış Oranı (%) 111

TABLO 2.2 İşsizlik Oranı (Toplam İşgücünün Yüzdesi Olarak) 112

TABLO 2.3 Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'nın Yüzdesi Olarak Cari Açık 112

TABLO 2.4 Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'nın Yüzdesi Olarak Toplam İhracat ve İthalat (1980-2010) 116

TABLO 2.5 Ülke Gruplarına Göre Toplam İhracat ve İthalat (%) 118

TABLO 4.1 MÜSİAD Üyelerinin Bölgesel Dağılımı (2009) 181

TABLO 4.2 "Türkiye'nin Birinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" Listesinde yer alan MÜSİAD Üyesi Şirketlerin Bölgesel Dağılımı (2008) 182

TABLO 4.3 "Türkiye'nin İkinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" Listesinde yer alan MÜSİAD Üyesi Şirketlerin Bölgesel Dağılımı (2008) 182

TABLO 4.4 ASKON Üyelerinin Bölgesel Dağılımı (2009) 185

TABLO 4.5. TUSKON'A Bağlı Derneklerin Bölgesel Dağılımı 187

TABLO 5.1 "Türkiye'nin Birinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" Listesinde yer alan Eski ve Yeni Sanayi Bölgelerindeki Şirket Sayısı (1980-2012) 226

TABLO 5.2 "Türkiye'nin İkinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" Listesinde yer alan Eski ve Yeni Sanayi Bölgelerindeki Şirket Sayısı (1990-2012) 227

TABLO 5.3 Banka Mevduatlarının Eski ve Yeni Sanayi Merkezlerindeki Dağılımı (1996-2012) (%) 228

TABLO 5.4 Eski ve Yeni Sanayi Bölgelerinin Toplam İhracat İçindeki Payları (1996-2012) (%) 228

Kısaltmalar

AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
AB	Avrupa Birliği
ANAP	Anavatan Partisi
ANFED	Anadolu İşadamları Federasyonu
ANSİFED	Anadolu Sanayici ve İşadamları Federasyonu
AP	Adalet Partisi
ASKON	Anadolu Aslanları İşadamları Derneği
BDDK	Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu
BDK	Bağımsız Düzenleyici Kurumlar
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
ÇED	Çevresel Etki Değerlendirme
ÇYDD	Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği
DASİDEF	Doğu Anadolu Sanayici ve İşadamları Dernekleri Federasyonu
DEİK	Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu
DİSK	Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	Demokrat Parti
DSP	Demokratik Sol Parti
DYP	Dogru Yol Partisi
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı

ESİDEF	Ege ve Batı Akdeniz Sanayici ve İşadamları Dernekleri Federasyonu
FP	Fazilet Partisi
GÜNSİAF	Güneydoğu Sanayici ve İşadamları Federasyonu
Hak-İş	Hak-İş Konfederasyonu
HAS Parti	Halkın Sesi Partisi
HES	Hidroelektrik Enerji Santrali
HÜRSİAD	Hür Sanayici ve İşadamları Derneği
İHH	İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı
İŞHAD	İş Hayatı Dayanışma Derneği
İSKİ	İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi
KASİF	Karadeniz Sanayici ve İşadamları Dernekleri Federasyonu
KESK	Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu
KİK	Kamu İhale Kurumu
KİT	Kamu İktisadi Teşekkülleri
KOBİ	Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler
KOSGEB	Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi
MARİFED	Marmara İş Hayatı Dernekleri Federasyonu
MEMUR-SEN	Memur Sendikaları Konfederasyonu
MNP	Milli Nizam Partisi
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MSP	Milli Selamet Partisi
MÜSİAD	Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği
ÖİB	Özelleştirme İdaresi Başkanlığı
RP	Refah Partisi
RTÜK	Radyo ve Televizyon Üst Kurulu
SHÇEK	Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu
SHP	Sosyal Demokrat Halkçı Parti
SP	Saadet Partisi
STK	Sivil Toplum Kuruluşları
TESK	Türkiye Esnaf ve Sanatkârları Konfederasyonu
TGTV	Türkiye Gönüllü Teşekküller Vakfı
TİM	Türkiye İhracatçılar Meclisi
TİSK	Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu

TMSF	Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TOKİ	Toplu Konut İdaresi Başkanlığı
TUSKON	Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
Türk-İş	Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
TÜRKONFED	Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu
TÜSİAD	Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği

TEŞEKKÜR

Bu çalışma kısmen, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu ve FASOPO (*Fonds d'Analyse des Sociétés Politiques*) işbirliği ile gerçekleştirilen, Türkiye ve Fas'ta değişen iş çevrelerinin karşılaştırmalı analizini ele alan bir projeye dayanmaktadır. Projenin ilk başlığı "Türkiye ve Fas'ta İslâmî Girişimcilik" idi. Saha araştırması sırasında, belli başlı ekonomik aktörlerin iş yapma biçimlerinin, iş hayatındaki ittifaklar, çatışmalar ve çıkarlar temsilinin, daha çok da genel ekonomik ve sosyopolitik değişimlerin etkisi altında olduğunu gözlemledik. Bu ortak proje bize Türkiye'deki iş hayatının siyasi ve kültürel bağlamına, ekonomik küreselleşmenin etkisi altında, Cumhuriyet dönemi Türk modernleşmesinin mirasına karşı gelişen değişimleri izleyebileceğimiz bir alan olarak yaklaşma konusunda ilham verdi. Bu çalışmadan elde edilen sonuçların son otuz yılda gelişen küresel kapitalizmin doğasını anlamakta yardımcı olacağı ümidindeyiz.

Bize olağanüstü bir çalışma ortamı ve lojistik destek sağlayan Boğaziçi Üniversitesi'ne müteşekkiriz. Ayrıca bize FA-

SAPO ile ortak çalışmamız için finansal destek sağlayan Agence Française de Développement'e (l'AFED) de teşekkür ederiz.

Bu kitap Ayşe Buğra Wissenschaftskolleg zu Berlin'de misafir öğretim görevlisi ve Osman Savaşkan Harvard Üniversitesi'nde konuk araştırmacı iken hazırlanmıştır. Ayşe Buğra Wissenschaftskolleg'u kendisine akademik bir çalışma için eşsiz bir yer haline getiren herkese teşekkürü bir borç bilir. Osman Savaşkan da kendisine araştırma imkânları sunan ve akademik topluluğun önemli katkılarından faydalanma imkânı sağlayan Center for International Development at John F. Kennedy School of Government'a teşekkür eder.

Giriş

Bu kitap, 1980 sonrası dönemde iş dünyasının ekonomik, siyasi ve kültürel koordinatlarını dönüştüren, yeni türden çıkar temsiliyetlerine yol açan ve Türkiye'de hükümet ile iş dünyası arasındaki ilişkileri değiştiren gelişmeler üzerinedir. Türkiye'deki iş ortamının yeniden şekillendirilmesi, ülkede 20. yüzyılda yaşanan ekonomik gelişme ve kültürel değişimin belirlediği tarihsel zeminde yer alan dönüşüm sürecinin bir parçasıdır. Fakat bu dönüşüm ancak ülke tarihinden kaynaklanan unsurlarla 1970'lerde başlayıp yeni bir kapitalizm biçimini doğuran küresel değişim dinamikleri arasındaki etkileşimle gerçekleşebilirdi. Türkiye iş dünyasına dair analizimiz bu yeni kapitalist düzenin getirdiği uluslararası bağlama oturtuluyor.

Yeni kapitalizm, dünyanın her yanında, Polanyi'nin tabiriyle "ekonominin toplumdaki yerini"[1] değiştiren devasa bir kurumsal reform dalgası sayesinde doğdu. Daha önce müba-

1 Karl Polanyi, "Economy as an Instituted Process", Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg ve Harry W. Pearson (der.), *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*, Free Press, Glencoe, IL, 1957a, s. 243-270.

dele ilişkilerinin dışında kalan alanlara da piyasaların yayılmasıyla birlikte, gelişmiş Batılı ülkelerde Keynesçi talep yönetimi ve refah devleti uygulamaları, çevre ülkelerinde ulusal kalkınmacılık, komünist partilerin yönettiği ülkelerde ise sosyalist planlama ortadan kalktı. Bu süreçte, ulusal düzeydeki ekonomik politika seçenekleri aralığı uluslararası bağlam yüzünden daraldı, zira tüm ülkeler sermaye kaçışı ve mali kriz riskinden sakınmak için uluslararası rekabet ve mali tasarruf gereklerine uymak zorundaydı. Küresel dönüşüm ticari çıkarların konfigürasyonunda ve ticari faaliyetlerin siyasi ve kültürel koordinatlarında da önemli değişimlere yol açtı. Sanayi üretimi daha azgelişmiş bölgelere kaydı; ticari işletmeler yeniden yapılandı; hükümet ile sivil toplum kuruluşları (STK) arasında farklı sorumluluk ve iktidar paylaşımı tipleri getiren yeni kapitalist düzenleme biçimleri geliştikçe devlet-toplum ilişkileri yeniden şekillendi. Kültürel düzeyde ise farklı toplumların dine biçtiği rol konusunda büyük değişimler yaşandı. Ekonomik küreselleşme sırasında din önemini korumakla kalmadı, aynı zamanda hem temel bir siyasal gerilim kaynağı, hem farklı gruplar arasında ekonomik ve toplumsal dayanışmanın önemli bir unsuru, hem de bireylerin ya da örgütlerin hayırsever faaliyetlerinin temel saiki oldu. "Kamusal dinin dönüşü" ve "post-sekülerizm" kavramları etrafında dönen tartışmalar yeni kapitalizmin kültüründe dinin öne çıkışını yansıtıyordu.

Bu gelişmelerin iş dünyasındaki tezahürlerini incelemek, ekonomik ve siyasal sonuçlarını çözümlemek için Türkiye iyi bir örnek teşkil ediyor. Sermaye birikim süreçlerinin büyük oranda devlet müdahalesine bağlı olduğu korumacı ekonomik sistem 1980 sonrasında yerini dünya ekonomisiyle bütünleşmiş piyasa güdümlü bir sisteme bıraktı. İmalat faaliyeti ve mamul mal ihracatı arttı, küçük ve orta büyüklükteki işletmeler (KOBİ) önem kazandı, sanayileşme-

miş bölgelerde yeni bir sınai canlılık yaşanmaya başladı. Aynı dönemde benzer dönüşümler geçiren diğer pek çok geç sanayileşmiş ülkede olduğu gibi, Türkiye'de de, ekonomik değişimler, eski siyasal rejimin gözden geçirilip eleştirildiği ve mevcut devlet yapısının reformu konusunun gündeme alındığı bir konjonktürde meydana geldi. Başka bir deyişle, değişim, ekonomik politika ortamının ve ekonomik kurumların ötesine geçerek, siyasal rejimin kendisini etkiledi. Türkiye'de cumhuriyetçi rejimin seküler karakterine meydan okuyan ve demokratikleşme taleplerinin ana unsurlarından biri olarak dini kimliği öne süren İslâmî politikaların yükselişi, siyasal rejim değişikliğiyle ilgili tartışmaları özellikle şiddetli kıldı.

Günümüz Türkiye'sinin siyasal iktisadı üzerine çalışmalar, özellikle sanayi üretiminin bazı taşra şehirlerine yayılmasına odaklandı. Daha önceki ekonomik düzene birkaç sanayi merkezinde yer alan büyük işletmelerin hâkim olmasına ve şimdi taşradaki yerel sanayi birimlerinin eskisinden daha önemli bir konuma gelmesine dikkat çekildi.[2] Popüler basın "Anadolu Kaplanları"nın yükselişine dair coşkulu anlatılarla dolarken,[3] iş dünyasındaki değişimlerin siyasal sonuçları üzerine akademik çalışmalar da yapıldı. Anado-

2 Şevket Pamuk, "Globalization, Industrialization and Changing Politics in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, 38, 2008, s. 267-273; Ayda Eraydın, "Sanayinin Anadolu'ya Yaygınlaşması ve Son Dönem Gelişen Yeni Sanayi Odakları", Oya Baydar (der.), *75 Yılda Çarklardan Chip'lere*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1999, s. 257-278; E. Fuat Keyman ve Berrin Koyuncu Lorasdağı, *Kentler: Anadolu'nun Dönüşümü, Türkiye'nin Geleceği*, İstanbul: Doğan Yayıncılık, 2010; Ahmet Haşim Köse ve Ahmet Öncü, "Dünya ve Türkiye Ekonomisinde Anadolu İmalat Sanayii: Zenginleşmenin mi Yoksa Yoksullaşmanın mı Eşiğindeyiz?", *Toplum ve Bilim*, 77, 1998, 135-159 ve Alpay Filiztekin ve İnsan Tunalı, "Anatolian Tigers: Are they for Real?", *New Perspectives on Turkey*, 20, 1999, s. 77-106.

3 Popüler basında konuyla ilgili haberler için örneğin bkz., Süleyman Yaşar, "Tartışmanın Nedeni Anadolu Sermayesi", *Sabah*, 18 Mayıs 2012; Ömer Laçiner, "Evet'in Tarih Öncesi", *Radikal 2*, 5 Eylül 2010; Hasan Bülent Kahraman, "Anadolu-İstanbul Meydan Muharebesi", *Sabah*, 15 Eylül 2008.

lu'nun yeni işadamları, rekabet güçlerini artırdıkları ve devlet desteğine bağımlı olmadıkları için övülüyordu. Siyasal İslâm'ın yükselişi ve İslâm'ın kapitalist gelişme ve siyasal demokrasiyle bağdaşabilirliği üzerine yapılan çalışmalarda, bu işadamlarının değişen İslâmî zihniyeti geniş tartışmalara konu edildi. Dolayısıyla, bazı araştırmacılar yeni muhafazakâr burjuvazinin doğuşu ile "ılımlı İslâm" çizgisindeki Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) 2002'de iktidara gelişi arasında nedensel bir ilişki olduğunu öne sürdüler.[4]

Türkiye'nin siyasal iktisadındaki gelişmeler birkaç önemli istisnayla[5] bu temalar etrafında tartışıldı ve "radikal İslâm"

4 M. Hakan Yavuz, "Introduction: The Role of the New Bourgeoisie in the Transformation of the Turkish Islamic Movement", M. Hakan Yavuz (der.), *The Emergence of A New Turkey: Democracy and AK Parti*, University of Utah Press, Salt Lake City, UT, s. 2006, 1-19; M. Hakan Yavuz (2009), *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 2009; William Hale ve Ergun Özbudun, *Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The Case of the AKP*, Routledge, 2010, Londra ve New York; Ziya Öniş, (2006), "Globalization and Party Transformation: Turkey's Justice and Development Party in Perspective", Peter Burnell (der.), *Globalising Democracy: Party Politics in Emerging Democracies*, Routledge, Londra ve New York, 2006, s. 122-140; Seda Demiralp, "The Rise of Islamic Capital and the Decline of Islamic Radicalismin Turkey", *Comparative Politics*, 41 (3), 2009, s. 315-335 ve Şebnem Gümüşçü, "Class, Status and the Party: The Changing Face of Political Islam in Turkey and Egypt", *Comparative Political Studies*, 43 (7), 2010, s. 835-861. Ümit Cizre, der., *Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of Justice and Development Party* (Routledge, Londra ve New York, 2008) kitabına yapılan katkılarda AKP politikalarına daha eleştirel bir yaklaşım benimsenmiştir. AKP döneminde Türkiye toplumunun İslâmîleştirilmesine vurgu yapan bir eser için bkz. Barry Rubin ve Birol Yeşilada, der., *Islamization of Turkey under the AKP Rule*, Routledge, Londra ve New York, 2012.

5 Burada özellikle üç yazarın adını zikretmek isteriz. Cihan Tuğal dini kimlik ve aidiyetin inşasında ve doğallaşmasına katkı yapılmasında siyasi partilerin aktif rolünü tartışır. Bkz. Cihan Tuğal, *The Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism*, Stanford University Press, Stanford, CA, 2009. Haldun Gülalp Türkiye toplumunda İslâm'ın yeri konusundaki tartışmalara ve küresel çokkültürcü söylemin etkilerine dikkat çeker. Bkz. Haldun Gülalp, "Islamism and Postmodernism", *Contention*, 4 (2), 1995, s. 59-73 ve Gülalp, "Globalizing Postmodernism: Islamist and Western Social Theory", *Economy and Society*, 26 (3), 1997, s. 419-433. Mustafa K. Bayırbağ bölgesel ekonomik gelişmenin biçimlenişinde ve sermaye yanlısı kentsel yönetimin

korkusunun hâkim olduğu uluslararası siyasal ortamda belli bir önem kazandı. Bu ortamda Türkiye'nin "ılımlı İslâm"ı rasyonel bir ekonomi idaresi ve siyasal demokrasiyle birleştirme tarzı, diğer Müslüman ülkelere bir model olarak sunuluyordu. Bu tartışmaların içinde yer aldığı ideolojik atmosferin etkisiyle, "Türkiye modeli"nin doğuşu ve yapısıyla ilgili şu sorular pek dikkat çekmedi: Türkiye'nin dünya ekonomisine dahil olmasından sonra devletin sermaye birikimini sürecindeki ve iş yaşamındaki rolü önemsizleşti mi? Gelişmiş metropollerde bulunan büyük işletmeler artık iş dünyasındaki önemini yitirdi mi? Türkiye'nin iş ortamını belirleyen çıkar konfigürasyonlarındaki değişimleri ya da yeni ittifak ve çatışma türlerini anlamak için taşradaki işadamlarının ortaya çıkışına yapılan vurgu yeterli mi? "Muhafazakâr Müslüman burjuvazi"nin oluşumuna katkı yapan siyasal süreçler nelerdir? Bu süreçte devlet dışı aktörlerin, özellikle de girişimci derneklerinin rolü nedir?

Elinizde tuttuğunuz kitapta bu sorulara cevap vermeye ve son derece kutuplaşmış bir iş dünyasını belirleyen gerilimlerin ve çatışmaların altını çizmeye çalışıyoruz. Din ile kapitalizm ve kapitalizm ile demokrasi arasındaki ilişkiye dair çok iyi bilinen, ama o ölçüde de yakıcı soruları ele alırken, bu kutuplaşmanın siyasal kaynakları ve sonuçları üzerinde ısrarla duruyoruz.

Türkiye örneğini araştırırken, devlet-toplum ilişkilerinin değişen niteliklerini ele alan ve gerek yeni aktörleri gerek siyasal eylem biçimlerini tartışan çözümlemelerden faydalandık. Ayrıca "kapitalizmin yeni ruhu"nun Türkiye'deki tezahürlerini incelemek için, kapitalist gelişmede dinin rolü üze-

benimsenmesinde siyasi faktörlerin ve ulus-devletin rolüne vurgu yapar. Bkz. Mustafa K. Bayırbağ, "Local Entrepreneurialism and State Re-scaling in Turkey", *Urban Studies*, 47 (2), 2010, s. 363-385 ve Bayırbağ, "Pro-Business Local Governance and (Local) Business Associations: The Case of Gaziantep", *Business and Politics*, 13 (4), 2011, article 6. DOI:10.2202/1469-3569.1355.

rine tartışmaları yeniden gözden geçirdik. Fakat bu alanlardaki farklı analiz akımlarını ele alma ve onlara katkıda bulunmaya çalışma tarzımızı tartışmaya başlamadan önce, kısa bir yöntemsel not düşerek, "kapitalizm" ve "kapitalist sınıf" terimlerini nasıl kullandığımızı, toplumsal analizde tarihin rolünü nasıl algıladığımızı ve siyaset ile toplum arasındaki ilişkiyi nasıl tasavvur ettiğimizi açıklığa kavuşturmak isteriz.

YÖNTEME DAİR KISA BİR NOT

Türkiye'deki iş hayatına dair araştırmamızın amacı, kapitalizmi, evrensel ve değişmez niteliklerinin ötesinde, tarihsel dönüşümleri ve toplumsal çeşitlilikleri içinde ele alarak anlamaktır. Bu amaçla, kapitalizmin belli bir toplumda aldığı biçiminin analizine katkıda bulunmak istiyoruz. Devletin toplumdaki güç dengelerini belirleme imkânını sınırlayan ve politika süreçlerinde sermayenin etkisini artıran küresel gelişmelerin önemini inkâr etmemekle birlikte, son dönemdeki ekonomik küreselleşme yorumlarının ötesine geçerek, bu küreselleşmenin, küreselleşme öncesinin "örgütlü" ya da "kurallı" kapitalizmi içinde kısıtlanan kapitalist sınıf gücünü geri kazanmaya yönelik siyaset güdümlü bir süreç olduğu anlayışını aşmak istiyoruz.[6] Sermayenin homojen bir olgu olarak ele alınamayacağını, kapitalist gücün konfigürasyonunu ve kullanım biçimlerini etkileyen değişimlere gere-

6 Söz konusu dönüşümlerde sermayenin etkisini öne çıkaran yaklaşımlar için özellikle bkz. David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, New York, 2005; Gerard Dumenil ve Dominique Levy, "The Neoliberal (Counter-) Revolution", Alfredo Saad Filho ve Deborah Johnston (der.), *Neoliberalism: A Critical Reader*, Londra ve Pluto Press, Ann Arbor, MI, 2005, s. 9-19. İkinci Dünya Savaşı sonrası ekonomik küreselleşmenin "örgütlü" ve "kurallı" niteliği için bkz. Scott Lash ve John Urry, *The End of Organized Capitalism*, University of Wisconsin Press, Madison, WI, 1987; Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*, Verso, Londra ve New York, 1995.

ken dikkati göstermeden anlaşılamayacağını vurguluyoruz. Başka yazarların da öne sürdüğü gibi, faaliyet sektörleri, yerel ya da dış piyasalara yönelim, bölgesel yerleşim ve işletme ölçeği, kapitalist işletmelerin küresel ve yerel düzeylerde geçireceği dönüşümleri etkileyen önemli faktörlerdir.[7] İş dünyasındaki bölünmelerde, ekonomik çıkar farklarının yanı sıra, ülkedeki gelişmelerle ilgili siyasi tavırların ya da kültürel kimlik hatlarına göre biçimlenen farklı duruşların da rol oynayabileceğini savunuyoruz. Girişimcilerin ticari çıkarlarını ve güçlerini belirleyen ekonomik unsurlarla bu tür siyasi ve kültürel unsurlar arasındaki ilişki her zaman tek yönlü bir nedenselliğe indirgenemez. Farklı sınıf aktörlerinin, ekonomik, toplumsal ve siyasal süreçlerden etkilenmelerinde ve bu süreçleri etkilemelerinde ekonomi dışı unsurlar da rol oynar ve özellikle büyük dönüşüm süreçlerinde bu rol yeni biçimler alabilir ve yeni bir önem kazanabilir.

Türkiye'deki iş hayatı üzerine yaptığımız araştırma bir dönüşüm sürecinde gerçekleştiği için, Karl Polanyi'nin hızlı toplumsal değişim dönemlerinde sınıf analizinin sınırlarına ilişkin gözlemlerini hatırlamanın önemli olduğunu düşünüyoruz:

> Belirli bir toplumsal yapı içinde sınıf kuramı işlerlik kazanır; ama yapının kendisi değişirse ne olur?.. Dolayısıyla toplumun bütününün içinde bulunduğu durumun dışında, ne sınıfların doğuş ve ölüşü, ne amaçları ve bu amaçlara ne dereceye kadar ulaşılabileceği, ne de aralarındaki dayanışma ve zıtlaşma anlaşılabilir.[8]

---

7 Stephan Haggard, Sylvia Maxfield ve Ben Ross Schneider, "Theories of Business and Business-State Relations", Sylvia Maxfield ve Ben Ross Schneider (der.), *Business and the State in Developing Countries*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1997, s. 36-60 ve Leslie C. Gates, "Theorizing Business Power in the Semiperiphery: Mexico 1970-2000", *Theory and Society*, 38 (1), 2009, s. 57-95.

8 Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Politics and Economic Origins of Our Time*, Beacon Press, Boston, MA, 2001 (1944), s. 159.

Son otuz yılda dünya çapında yaşanan dönüşümler, kapitalist ilişkilerin önceki kurumsal çerçevesini ana hatlarıyla yeniden şekillendirdi ve dünya çapında "toplumun içinde bulunduğu durumunu" değiştirdi. Ama sonuçta ortaya çıkan şey dünya çapında bir sistem benzeşmesi olmadı; farklı kapitalist toplumlar arasındaki kurumsal çeşitliliğe dikkat çekmek üzere pek çok karşılaştırmalı kurumsal çerçeve geliştirildi.

Örneğin "kapitalizmin çeşitleri" (*varieties of capitalism*) diye bilinen yaklaşımda liberal piyasa ekonomileri (*liberal market economies*) ile eşgüdümlü piyasa ekonomileri (*coordinated market economies*) arasında süregiden farkın altını çizmek için kurumsal atalete ya da izlek bağımlılığına (*path dependency*) vurgu yapılır.[9] Kimi yazarlar da devletin oynadığı rolün (İngiltere gibi) liberal piyasa ekonomileri ya da (Almanya gibi) eşgüdümlü piyasa ekonomilerindekinden çok daha önemli olduğu başka kapitalizm çeşitlerinin altını çizerek daha geniş bir karşılaştırmalı çerçeve önermiştir. Dolayısıyla, Fransa, İspanya ve İtalya gibi atipik Avrupa örnekleri ya da Tayvan ve Kore gibi geç sanayileşen ülke örnekleri, devletin rolü ve toplumsal aktörlerle etkileşimi gibi ayırt edilebilir özelliklerini göstermek üzere, analize dahil edilmiştir.[10]

9 Peter A. Hall ve David Soskice, (haz.), *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2001. "Kapitalizmin çeşitleri" tartışmasında farklı yaklaşımları bir araya getiren bir makale derlemesi için bkz. Bob Hancké, (der.), *Debating Varieties of Capitalism: A Reader*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2009. Eleştirel bir değerlendirme için ayrıca bkz. Kathleen Thelen, "Varieties of Capitalism: Trajectories of Liberalization and the New Politics of Social Solidarity", *Annual Review of Political Science* (15), 2012, s. 137-159.

10 Özellikle bkz. Vivien A. Schmidt, "Putting the Political Back into the Political Economy by Bringing the State Back In Yet Again", *World Politics*, 61 (3), 2009, s. 516-546. Gelişmekte olan ülkelerde kapitalizmin diğer çeşitlerini analiz etmek için "kapitalizmin çeşitleri" yaklaşımına eleştirel açıdan bakan başka makaleler için bkz. Ben Ross Schneider, "Hierarchical Market Economies and Varieties of Capitalism in Latin America", *Journal of Latin American Studies*, 41 (3), 2009, s. 553-575; Andreas Nölke ve Arjan Vliegenthart, "En-

Bu çalışmada kullandığımız yöntemsel çerçevenin merkezinde yer alan bazı soruların ortaya çıkışında, gerek kurumsal yapı tipolojileri etrafında dönen tartışmalar, gerekse Hall ve Soskice'in "kapitalizmin çeşitleri" üzerine ilk makalesine yönelik birtakım eleştirel değerlendirmeler önemli bir rol oynadı. Bu eleştirilerden bir tanesi, toplumsal analizin tarihsel değişimi nasıl ele alması gerektiğiyle ilgili. "Kapitalizmin çeşitleri"ne dair ilk yaklaşımda kurumsal atalet, izlek bağımlılığı ve ekonomik kısıtlama kavramları kullanılarak sistemsel süreklilik ve değişimler analiz edilmeye çalışılırken, bazı yazarlar bu yaklaşımın –karşılaştırmalı da olsa– temelde statik nitelik taşıdığını, buna rağmen gerçekten dinamik bir tarihsel analiz gibi göründüğünü öne sürüyorlar. Bu eleştirilerde, ne kapitalizmin bir çeşidinden diğerine geçişin ne de değişime karşı ekonomik verimlilik kaygılarından kaynaklanan tepkilerin dinamik analiz için yeterli olmadığına işaret ediliyor.[11] Tarihsel değişimin doğrultusunu belirlemede siyasi unsurların oynadığı rolün ihmal edilmiş olması da bu yaklaşımı eleştirenler tarafından gündeme getirilen başka bir sorun oluşturmuştur; bu eleştirilerde "kapitalizmin çeşitleri" yaklaşımının, çıkar çatışmaları, güç ilişkileri, fikirler ve söylemsel pratiklerle ilgili soruları ele almadığı vurgulanmıştır.[12]

---

larging Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in Central Europe", *World Politics*, 61 (4), 2009, s. 670-702.

11 İlk "kapitalizmin çeşitleri" yaklaşımının tarihsel değişimlere bakışındaki sınırlılıklar için özellikle bkz. Glenn Morgan, Richard Whitley ve Eli Moen, (der.), *Changing Capitalisms? Internationalization, Institutional Change, and Systems of Economic Organizations*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2005; Wolfgang Streeck, "E Pluribus Unum? Varieties and Commonalities of Capitalism", Mark Granovetter ve Richard Swedberg (der.), *The Sociology of Economic Life*, Westview, Boulder, CO, 3. baskı, 2011, s. 419-455.

12 Wolfgang Streeck ve Kathleen Thelen, "Introduction: Institutional Change in Advanced Political Economies", Wolfgang Streeck ve Kathleen Thelen (der.), *Beyond Continuity: Institutional Change in Advanced Political Economies*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2005, s. 1-39; Colin Hay, "Two

Bu kitapta tarihsel kurumsalcı gelenekten esinlenen bir yöntemsel yaklaşımı takip ediyor,[13] incelenen gelişmelerin "orada ve şimdi" gerçekleştiğini, dolayısıyla toplumsal analizin tarihsel bir perspektifle sürdürülmesinin önemli olduğu anlayışını benimsiyoruz. Bir ülkenin geçmişinden gelen miras, politikacıların ve ekonomik aktörlerin tavırlarını şekillendirir. Yine de, bu aktörlerin yaptığı tercihlerin o anki uluslararası ekonomi ortamından kaynaklanan kısıtlamalar veya fırsatlar tarafından belirlendiği de doğrudur. Dinamik olarak değişen bir ortamda, "orada ve şimdi" arasındaki etkileşim toplumsal bakımdan özgül ve küresel açıdan benzer parametreleri etkiler. Bunun yarattığı güçlükle başa çıkmak için, toplumsal analizin hem ulusal hem de uluslararası düzeyde gözlemlenen dönüşümler arasındaki etkileşim örüntülerini ele alması gerekir.

Türkiye örneğini incelerken, kapitalist ilişkilerin gerçekleştiği kurumsal ortamdaki dönüşümün, siyasetin rolünden bağımsız olarak belirlenmediğini, siyasi süreçlerin de tarihsel olarak biçimlenmiş bir kurumsal bağlamda gerçekleştiğini ileri sürüyoruz. Siyasi eylem, dönüşümün eleştirel bir ir-

Can Play at that Game Or Can They?" David Coates (der.), *Varieties of Capitalism, Varieties of Approaches*, Basingstoke: Palgrave, s. 106-122; Streeck, "E Pluribus Unum? Varieties and Commonalities of Capitalism." Fikirlere ve söylemsel pratiklere dair bir tartışma için özellikle bkz. Vivien A. Schmidt, "Taking Ideas and Discourse Seriously: Explaining Change through Discursive Institutionalism as the Fourth 'New Institutionalism'", *European Political Science Review*, 2 (1), 2010, s. 1-25. Kurumsal değişim siyasetini biçimlendiren fikirlerin önemi için bkz. Peter A. Hall, (der.), *The Political Power of Economic Ideas: Keynesianism Across Nations*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1989; Mark Blyth, *Great Transformations: Economic Ideas and Institutional Change in the Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge ve New York; Dani Rodrik, *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy*, W.W. Norton & Company, New York ve Londra, 2011.

13 Tarihsel kurumsalcı metodolojiye dair geniş bir tartışma için bkz. Sven Steinmo, "Historical Institutionalism", Donatella Della Porta ve Michael Keating (der.), *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 2008, s. 118-138.

delemeye açılmasına yol açar, aynı zamanda da yeni ortamda beliren güçlüklerle daha iyi başa çıkmak veya fırsatlardan faydalanmak için dönüşüm dinamiklerini değiştirmeye çalışır. Çıkarlar bu süreçte rol oynar, ama ne tür bir değişimin mümkün ve istenir olduğuna dair fikirlerin de rolü önemlidir. Bu çıkarlar ve fikirler mutabakatla doğmaz; ikna çabalarının yanı sıra çatışma ve çekişmeler, rekabet ve ittifaklar da önemlidir, çünkü dönüşüm içindeki çoğu toplumda bunların varlığı genel geçer bir durumdur. Türkiye'deki tarihsel gelişmelerde siyasetin rolüne yaklaşımımızda, siyasal olanın ekonomik ve kültürel olanla eklemlenişini incelemeye çalışıyoruz. Bunu yaparken, ekonomi ve kültürü doğallaştıran, siyasi müdahaleyi de ekonomi ve kültürün doğal gidişatına müdahale eden yapay bir olgu olarak ele alan yaklaşımlardan uzaklaşıyoruz.[14] Sosyoekonomik ve siyasal süreçlerin belirlenmesinde, çıkarların, değerlerin ve inançların hiç şüphesiz önemli rol oynadığını inkâr etmiyoruz. Ancak, gerek bu çıkarların, değerlerin ve inançların anlamlandırılmasında, gerek onların insan davranışları ve bu davranışlardan kaynaklanan toplumsal sonuçlarındaki tezahürlerinde siyasetin rolünü anlamaya çalışıyoruz. Bu amaçla, "devletin toplumu biçimlendiren" rolünü vurgulamakla kalmıyor, aynı zamanda iş dünyasındaki aktörlerin farklı siyasal

14 Sosyal bilimlerde böyle bir toplumsal tahayyülün en tipik tezahürü, ekonomiyi yöneten yasaları, akılcı çıkar koruma temelinde işleyen kendiliğinden bir düzen olarak anlama çabasıdır. Siyaset ile toplum arasındaki ilişkiye dair bu tür yaklaşımların kapsamlı bir eleştirisini şurada bulabiliriz: Polanyi, *The Great Transformation: The Politics and Economic Origins of Our Time*, ayrıca Polanyi, "Aristotle Discovers the Economy", *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*, 1957b s. 64-94 ve "Economy as an Instituted Process." Diğer eleştirel yaklaşımlar için ayrıca bkz. Sheldon S. Wollin, *Politics and Vision*, Little, Brown and Company, Boston, MA, 1960; Margaret Somers, "Romancing the Market, Reviling the State: Historicizing Liberalism, Privatization, and the Competing Claims to Civil Society", Colin Crouch, Klaus Eder ve Damian Tambini (der.), *Citizenship, Markets and the State*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2001, s. 23-48.

eylem biçimlerine de dikkat çekiyoruz. Bu aktörler Türkiye'deki yeni kapitalizm bağlamında siyasi güdümlü süreçlerde aktif rol oynamış, çıkar ve zihniyet ayrışmalarını etkileyerek iş dünyasının yeniden şekillenmesine katkı yapmışlardır. Bir başka deyişle, siyaseti kesinkes devlet alanına yerleştirmiyor, devleti tek siyasal aktör olarak görmüyoruz. Bundan sonraki bölümde sunduğumuz tartışma, devlet-toplum ilişkilerindeki dönüşümleri ve Türkiye bağlamında bu dönüşümlerin yarattığı yankıları enine boyuna incelemek için, neden siyasetle ilgili yeni bir yöntemsel anlayışın gerekli olduğunu açıklıyor.

DEVLET MÜDAHALESİ BİÇİMLERİNDEKİ FARKLILAŞMALAR VE SİYASAL ALANIN SINIRLARINDAKİ DEĞİŞİMLER

Devlet-toplum ilişkilerinin niteliğinde meydana gelen değişimler, ekonomik küreselleşmenin getirdiği dönüşümlerin merkezi bir unsurudur. Devlet müdahalesi siyaseti açısından ekonomik küreselleşme, 2008'deki küresel ekonomik krize kadar iki safhadan geçmiştir ve bu safhalar kapitalist ekonominin gelecekteki evrimini şekillendirebilecek niteliktedir. 1970'lerin sonundan 1980'lere kadar olan ilk aşamada, küresel düzeyde yeni bir kapitalist biçime geçiş, piyasa köktenciliği ideolojisi diyebileceğimiz bir anlayışın yükselişiyle birlikte yer almıştı. Siyasal tartışmalar, devletin ekonomiye müdahalesinin beyhudeliğini ve bunun getirdiği tehlikeleri vurgulayan Hayek'in yaklaşımının veya, Hirschman'ın ifadesiyle, "Gericiliğin Retoriği"nin damgasını vurduğu bir ideolojik ortamda yer alıyordu.[15] Ronald Re-

15 Albert O. Hirschman, *The Rhetoric of Reaction: Perversity, Futility, Jeopardy*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA, 1991.

agan'ın 1981 Ocak ayında Başkan seçildikten sonra yaptığı konuşmada bu ideolojik ortam şöyle özetlenmişti: "Hükümet sorunlarımızın çözümü değildir, hükümetin kendisi sorundur."

Fakat bu piyasa köktenciliği türü çok uzun ömürlü olmadı. 1990'larda, "Washington Mutabakatı"nın temsil ettiği piyasa tutuculuğunun yarattığı memnuniyetsizlik, uluslararası politika çevrelerinde "iyi yönetişim" mekanizmaları arayışına yol açtı. Dünya Bankası'nın 1997'deki Dünya Kalkınma Raporu "Washington Mutabakatı"ndan "Washington Mutabakatı Sonrası"na geçişte önemli bir kilometre taşıydı.[16] Bazı yazarlar politika söyleminde "yönetişim" kavramına atfedilen önemi, kalkınmanın siyasal boyutunu hesaba katma isteğindeki artışın bir işareti olarak yorumladılar. Bu yorumun tipik bir örneği Carlos Santiso'nun şu sözlerinde bulunabilir:

> Ekonominin idaresinde, finans piyasalarının düzenlenmesi ve denetlenmesinde devletin can alıcı bir rolü olduğunun kabulü, iyi yönetişimin güçlendirilmesine büyük önem verilmesine yol açtı. Piyasaların ihtiyaç duyduğu yasal ve düzenleyici çerçeveyi ancak hükümetin ilgili yasal ve finansal kurumları ve kuralları sağlayabilir; ancak böylece finans ve bankacılık alanına kurallar getirilebilir, denetim kurumları ve kural koyucu yapılar kurulabilir.[17]

2001'de iktisat alanında Nobel Ödülü kazanan Joseph E. Stiglitz de bakış açısındaki değişimi yorumlarken, ekono-

16 World Bank, *World Development Report 1997: The State in a Changing World*, World Bank, Washington, DC, 1997. Bu geçişe dair eleştirel bir değerlendirme için bkz. Dani Rodrik, "Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Banks's *Economic Growth in the 1990s: Learning From a Decade of Reform*", *Journal of Economic Literature*, 44 (4), 2006, s. 973-987; Ziya Öniş ve Fikret Şenses, "Rethinking the Emerging Post-Washington Consensus", *Development and Change*, 36 (2), 2005, s. 263-290.

17 Carlos Santiso, "Good Governance and Aid Effectiveness: The World Bank and Conditionality", *Georgetown Public Policy Review*, 7 (1), 2001, s. 16.

mik politikaların amaçları ve araçları konusunda son derece olumlu karşılanması gereken bir gelişme olduğunu belirtmişti.[18]

Uluslararası iktisat politikası ortamındaki değişim, Polanyi'nin savını destekleyen bir gelişme olarak da yorumlanabilir, zira Polanyi'ye göre hem serbest piyasa ekonomisi yaratmak hem de bu ekonominin toplum üzerindeki yıkıcı etkisini sınırlandırmak için çok fazla devlet müdahalesi gereklidir. 19. yüzyıldaki gelişmelere ilişkin bir çözümlemesinde şöyle der:

> Serbest piyasaya giden yol, merkezi biçimde düzenlenen ve kontrol altında tutulan sürekli bir müdahaleciliğin sınırsız artışından geçiyordu. Adam Smith'in "basit ve doğal özgürlüğü"nü insan toplumuyla uyumlu kılmak son derece karışık bir işti.[19]

Son dönemdeki piyasa genişlemesi dalgası da finansal liberalleşme, emek piyasalarını düzenleyen kuralların gevşetilmesi, tarımın ve sosyal hizmetlerin yaygın biçimde ticarileştirilmesiyle ilerlemişti. Bütün bunlara rağmen, devlet ekonomide ve toplumda önemli bir aktör olarak kaldı. Polanyi'nin devlet müdahalesinin piyasa ilişkilerinin genişlemesinde can alıcı bir etken olduğunu gösteren analizi, günümüz kapitalizmiyle ilgili araştırmalar açısından özellikle geçerlidir. Bununla birlikte, katı bir Polanyici yaklaşımın sınırları içinde kalarak, 20. yüzyıl sonundaki ekonomik küreselleşme sırasında ortaya çıkan devlet-toplum ilişkisi modellerini anlamak zor olabilir.

Polanyi'nin yaklaşımı, sosyoekonomik bütünleşmenin farklı ilkelerini ve bu ilkelere eşlik eden kurumsal modelleri

18 Joseph E. Stiglitz, "The World Bank at the Millennium", *The Economic Journal*, 109 (459), 1999, s. 577-597.

19 Polanyi, *The Great Transformation*, s. 146.

bünyesine alan bir "toplumlar ve ekonomik sistemler" yaklaşımına dayalıdır. Bu yaklaşımda, yeniden dağıtım (*redistribution*), enformel ve kişisel nitelikteki karşılıklılık (*reciprocity*) ve değişim (*exchange*) ilkeleri "ekonominin kuruluş" tarzını belirleyen faktörlerdir, ama toplumsal açıdan her birinin önem derecesi farklıdır. Bu ilkelerin uygulandığı kurumsal alanlar birbirinden kesin çizgilerle ayrılmıştır.[20] Polanyi'ye göre 19. yüzyıl piyasa ekonomisi tarihsel açıdan istisnai bir fenomendir çünkü tamamen piyasa ilişkilerinin ve kurumlarının tahakkümü altındadır. Polanyi'nin 19. yüzyıldaki gelişmelerin tarihsel açıdan benzersiz niteliğini vurgulamak için kullandığı, ekonominin toplumdan "ayrışmışlığı" (*disembedded*) kavramının anlamı şudur: Ekonomi toplumsal denetim mekanizmalarına tabi olmayan bir piyasa sisteminin tahakkümü altındaydı. Bir başka deyişle, Polanyi'ye göre piyasa ekonomisi devlet müdahalesiyle yaratılmış olmasına rağmen "kendi kurallarına göre" işlemeye devam etmişti.

Bugün yeni kapitalizmin kendine özgü düzenleme biçimlerini incelemek için, *Büyük Dönüşüm*'de piyasa ekonomisinin kendi kurallarına göre işleme niteliğine yapılan vurgunun ötesine geçmek gerekiyor. Bu düzenleme biçimleri, ulusal ve yerel düzeyde siyasal yetkilileri, girişimcileri ve STK'ları içerir ve bu özellikleriyle, Susan Strange'in deyişiyle, devletin bir çeşit "başkalaşım" geçirişine işaret eder.[21]

Bu başkalaşımın bir yönü, belediyelerin ve merkezi devletin yerel teşkilatının oynadıkları ekonomik rolün önemindeki artıştır. "Devletin yeniden ölçeklendirilmesi" (*state rescaling*) kavramı etrafındaki tartışmalar bu gelişmeye dikkat çekmiş, bu yöndeki gelişmelerin önemi ve yetkilerin daha alt

20 *A.g.e.*, s. 45-58.

21 Susan Strange, *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy*, Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 1996.

yönetim düzeylerine devredilmesinde, yani yerelleşme yönünde ne ölçüde etkili oldukları konularında, bir dizi kritik soruyu beraberinde getirmiştir.[22] Bu sorular hâlâ geçerliliğini koruyor ve farklı mekânsal düzeylerde hükümet ve hükümet dışı aktörler arasındaki ilişkileri çözümlemeyi gerektiriyor.

Uluslararası örgütlerin savunduğu ve pek çok toplumun hayata geçirdiği politikalar arasında altyapı alanında kamunun özel yatırımcılarla yaptığı gelir paylaşım anlaşmaları, mal ve hizmet tedariki için kamu-özel-STK ortaklıkları, eğitim, sağlık ve sosyal konut temini için özel şirketlere kamu kaynağı ayrılması gibi uygulamalar bulunuyor. Kamu sektörü ile özel ya da hükümet ile hükümet dışı kuruluşlar arasındaki "sınırların muğlaklaşması" yoluyla oluşan kapitalist yönetim sistemi, devletin, piyasanın ve sivil toplumun ayrı kurumsal alanlarında bulunan farklı toplumsal aktörler arasındaki etkileşim modellerine kolay kolay tercüme edilemiyor.[23]

Kapitalist ekonomilerin bu yeni beliren kurumsal çerçevesinin doğası, farklı yaklaşımlar çerçevesinde ele alındı; bu yaklaşımlardan bazıları Regülasyon Okulu'yla etkileşim içinde gelişmelere yeni bir perspektif getirdi,[24] bazıları "neoliberalizm"in[25] doğasını soruşturdu, bazıları da "devletin özelleştirilmesi"ne[26] atıfta bulundu. Wolfgang Stre-

22 Neil Brenner, *New State Spaces: Urban Governance and the Rescaling of Statehood*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2004. Eleştirel bir değerlendirme için bkz. Kevin R. Cox, "'Rescaling the State' in Question", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 2 (1), 2009, s. 107-121.

23 Bob Jessop, *The Future of the Capitalist State*, Malden, Ma: Polity Press, 2003, s. 199-200.

24 Bob Jessop ve Ngai-Ling Sum, *Beyond the Regulation Approach: Putting Capitalist Economies in Place*, Cheltenham, UK ve Edward Elgar, Northampton, MA, 2006.

25 Jamie Peck ve Nik Theodore, "Variegated Capitalism", *Progress in Human Geography*, 31 (6), 731-772; Neil Brenner, Jamie Peck ve Nik Theodore, "Variegated Neoliberalization: Geographies, Modalities, Pathways", *Global Networks: A Journal of Transnational Affairs*, 10 (2), 2010, s. 182-222.

26 Béatrice Hibou, (der.), *Privatising the State*, C. Hurst, Londra, 1999.

eck, "Durkheim tipi" zorunlu kurumlar (*obligatory institutions*) ile piyasa aktörlerinin değişim ilişkilerinin verimliliğini artırmak üzere kurguladıkları "Williamson tipi" piyasaduyarlı ve piyasa-güdümlü kurumlar arasındaki farkın altını çizerek, Almanya'daki savaş sonrası kapitalizmin eski tip kurumlardan yenilerine geçiş çerçevesindeki dönüşümünü tartışır. Streeck bu kurumsal dönüşümün, kamu kurumlarının (devlet dahil) geri çekilişini gösterdiğinde ısrar ederken, hükümetle ilişkili grupların ve STK'ların konumları ve yetkilerindeki değişimle ilgili analizi, daha önce devletin kural koyduğu alanların basitçe piyasa tarafından yutulmadığını, artık piyasa aktörlerinin de kamusal roller oynadığı yeni bir düzenleme biçimine tabi olduğunu işaret eder.[27]

Farklı toplumlardaki bu tip yeni sorumluluk ve iktidar paylaşımı biçimleri sadece piyasa aktörlerini içermez ve devletin tek siyasi aktör olduğu algısını değiştirmeyi gerektirir. Sivil girişimlerin faaliyet alanındaki genişleme, devlet dışı aktörlerin siyasal eyleminin yeni bir önem kazandığı yeni ortamın veçhelerinden birisidir. STK'ların siyasette giderek daha fazla önem kazanması, hükümetlerin ve siyasi partilerin rolünü illaki baltalamaz, ama onları sivil toplumda siyasal bir alanı doldurma ya da böyle bir alan yaratma arayışındaki toplumsal hareketlerle daha sıkı ilişkilere girmeye zorlar.[28] Yine burada da değişim, illaki devletin geri çekilmesi doğrultusunda değildir ve sivil toplumun devlet iktidarı alanının dışında özerk bir alan olduğu, bu iktidarı denetlemeye çalıştığı ya da ondan olumsuz yönde etkilendiği gibi görüşleri bir kez daha gözden geçirmeyi gerektirir. Nitekim,

27 Wolfgang Streeck, *Re-forming Capitalism: Institutional Change in German Political Economy*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2009.

28 Siyasetin sınırlarındaki değişimlerin farklı veçhelerine dair bir tartışma için şuradaki katkılara bkz. Charles S. Maier, (der.), *Changing Boundaries of the Political: Essays on the Evolving Balance between the State and Society, Public and Private in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 1987.

bazı yazarlar sivil toplumla ilgili bu kabullere karşı çıkmışlar ve sivil toplum faaliyetlerinin siyasi saikleri ve sonuçlarıyla ilgili gözlemlerde bulunmuşlardır.[29] Levy, sivil toplumun "devletle sıfır toplamlı bir ilişki" üzerinden hareket ettiği fikrine karşı çıkarken Fransa'daki gelişmelere atıfta bulunur. Ona göre "devlet ile sivil toplum arasındaki ilişki karşılıklı ve simbiyotik bir ilişkidir."[30] Doğal olarak, söz konusu ilişki farklı toplumlarda farklı biçimler alabilir ve siyasi partilerin izlediği siyaset bu ilişkiyi önemli ölçüde şekillendirebilir. Türkiye'nin durumunda da bunun böyle olduğunu göreceğiz.

Türkiye'de yeni yönetişim biçimleriyle siyasal olanın sınırlarının değişmiş olmasının, hükümet ile iş dünyası arasındaki ilişkilerin niteliğine ve girişimci derneklerinin üstlendikleri yeni rollere yansıdığını görebiliyoruz. Geç sanayileşen pek çok ülkede olduğu gibi, 20. yüzyıl Türkiye'sinde de özel sektörün gelişmesinde devlet müdahalesi son derece önemli bir rol oynamıştır.[31] Türk sanayileşmesinin ilk aşa-

---

29 Neera Chandhoke, "The 'Civil' and the 'Political' in Civil Society", *Democratization*, 8 (2), 2001, s. 1-24; Jonah D. Levy, *Tocqueville's Revenge: State, Society, and Economy in Contemporary France*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1999.

30 Levy, *Tocqueville's Revenge*, s. 6 ve 9.

31 Geç sanayileşen ülkelerde ekonomik küreselleşmeye verilen tepkilerin analizinde devlet tahakkümünde özel sektör gelişiminin tarihsel mirasını hesaba katmak önemlidir. Bkz. Gates, "Theorizing Business Power in the Semiperiphery: Mexico 1970-2000." Bu ülkelerdeki sermaye birikim sürecinde devletin rolüne dair çalışmalar arasında şunları sıralayabiliriz: Ayşe Buğra, *State and Business in Modern Turkey: A Comparative Study*, State University of New-York, Albany, 1994; Alice H. Amsden, *The Rise of "The Rest": Challenges to the West From Late-Industrializing Economies*, Oxford University Press, Oxford ve New York, Eun Mee Kim, *Big Business, Strong State: Collusion and Conflicts in South Korean Development, 1960-1990*, State University of New York Press, Albany, NY, Sylvia Maxfield ve Ben Ross Schneider, (der.), *Business and the State in Developing Countries*; Dennis L. McNamara, (der.), *Corporatism and Korean Capitalism*, Routledge, Londra ve New York, 2002; Ben Ross Schneider, *Business and Politics in Twentieth-Century Latin America*, CambridgeUniversity Press, Cambridge ve New York, 2004.

malarında çıkar temsili alanına korporatist kurumlar hâkimdi. Sanayi ve ticaret odaları, resmen tanınan, desteklenen, ruhsatlı çıkar temsili organlarıydı; odalara üyelik zorunluydu, hâlâ da zorunludur. Gönüllü girişimci dernekleri ise 1970'lere kadar hemen hemen ortada yoktu. Yine de, Türkiye'de yaşananlar Schmitter'in şu gözlemine tam anlamıyla uymuyordu: Devlet korporatizmi "liberallik karşıtı, gecikmiş kapitalist, otoriter, yeni-merkantilist devletin yapısal bir zorunluluğu değilse bile tanımlayıcı bir unsurudur."[32] Türkiye'de iş dünyasının temel özelliği, hükümet ile büyük şirketler arasındaki ilişkilerin doğası tarafından belirlenmesiydi ve bu ilişkiler örgütlü çıkar temsili çerçevesinin dışında yürütülüyordu. Büyük işletmelerin hükümetle ilişkisini belirleyen, patronaj ilişkileriydi, ama bu ilişkiler aynı zamanda bazı gerilimlerle de yüklüydü. Bu iki tarafı ekonomik gelişme sürecinin ortakları olarak düşünürsek, baskın ortak kesinlikle siyasi iktidarı elinde bulundurandı.[33]

Özel sektörün gelişmesiyle birlikte 1960'larda bu ilişkiler de tedricen değişmeye başladı. Çıkar temsilinin mevcut kurumsal çerçevesi büyük şirketler için giderek daha kısıtlayıcı bir hal aldı ve 1970'lerde gönüllü girişimci dernekleri siyaset arenasında önemli bir konuma geldi. 1971'de Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği'nin (TÜSİAD) kuruluşu hükümet ile işadamları arasındaki ilişkilerde önemli değişimleri beraberinde getirdi. TÜSİAD'ın temsil ettiği büyük işletmeler ar-

32 Philippe C. Schmitter, "Still the Century of Corporatism?" *Review of Politics*, (36), 1974, s. 105. İlk argümanını yeniden değerlendirdiği makalesi için bkz. Philippe C. Schmitter, "Business and Neo-Corporatism", David Coen, Wyn Grant ve GrahamWilson (der.), *The Oxford Handbook of Business and Government*, Oxford University Press, Oxford ve NewYork, 2010, s. 248-261. Türkiye'nin siyasi gelişiminde çıkar temsiliyetinin kurumsal çerçevesine dair eski bir çalışma için bkz. Robert Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1984.

33 Bu ortaklığın özel sektör gelişiminde benzer bir nitelikte olduğu Türkiye ve Güney Kore örneklerinin karşılaştırılması için bkz. Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 19-33.

tık devlete daha az bağımlı, hükümet politikalarını eleştirme noktasında da daha gözünü budaktan sakınmaz görünüyordu. Küresel düzene entegre olmuş, piyasa güdümlü bir ekonominin gelişmesi içinde, devletin özerkliğinin azalacağı ve aynı doğrultudaki değişmelerin süreceği beklenebilirdi. Fakat işadamlarının coşkuyla desteklediği küresel piyasa odaklı dönüşümün sonucu bu olmadı. İş dünyasında hükümet gücü ve nüfuzu azalmadığı gibi, hükümet-işadamı ilişkilerindeki gerilimler de ortadan kalkmadı.

Türkiye'de ekonomik kalkınmanın piyasa güdümlü bir yöne girmesi, gereken kurumsal düzenlemeler yapılmadan başladı. Bu yüzden ekonomik istikrarı tehdit eden bir dizi sorun ortaya çıktı. Bu sorunlar 1994, 1999 ve 2001'de devasa ekonomik krizler biçiminde kendini gösterdi. Son kriz patladığında hükümet Dünya Bankası'ndan üst düzey bir bürokrat olan Kemal Derviş'i hükümette yer alması için davet etti. Derviş, IMF'nin önerdiği makro-ekonomik istikrar politikalarını hayata geçirecek ve Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı sıfatıyla kapsamlı bir kurumsal reform sürecini yönetecekti. Hayata geçirilen reformlar çağdaş kapitalizmin "iyi yönetişim safhası"nın temel doktrinlerine uygundu. Bu reformların amacı, siyasetçilerin keyfi müdahalelerini sınırlamak ve ekonomiyi özerk bir bürokrasinin yönetimine bırakmak için gerekli kurumsal yapıyı oluşturmaktı. Bir dizi kural koyucu mekanizmanın, özellikle de Bağımsız Düzenleyici Kurumların (BDK) oluşturulması krizin kontrol altına alınmasında etkili oldu ve bunların daha sonra finans sistemini başka bozucu etkilerden koruyabildikleri görüldü. Fakat hükümet ekonomik hayatta önemli bir rol oynamayı ve sermaye birikimi süreçlerini etkilemeyi sürdürdü.

Girişimcilerin daha önce faydalandıkları pek çok teşvik yeni kapitalizm şartlarında önemini kaybetmişti. Yine de bazıları yerinde kaldı ve ticari faaliyetleri etkileme kapasitesi

bakımından aynı ölçüde önemli başka teşvikler de yeni ortamda kendini gösterdi. Bu yeni ortamda hükümetle iş dünyası arasındaki ilişkilerde gözlemlenen değişmelerin başka bir yanı da, belediyelerin yanı sıra merkezi hükümetin yerel teşkilatının ekonomik yaşamdaki öneminin artmasıydı. Bu değişim küresel düzeyde gözlemlenen devleti yeniden ölçeklendirme eğilimleriyle uyumluydu ve hükümet-iş dünyası ilişkilerinin dinamiklerine yeni bir unsur kazandırmış, ama özel sektörün gelişimini etkileyen siyasi unsurların önemini azaltmamıştı. Tıpkı büyük işletmeler gibi KOBİ'ler de bu yeni devlet müdahalesi türünden faydalanabiliyordu. Üstelik sırf büyük işletmelerin ihtiyaçlarına göre tasarlanmış eski teşvik yapısı değiştirilmiş, özellikle KOBİ gelişimini desteklemek için tasarlanmış bazı araçlar da yapıya dahil edilmişti. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk kez KOBİ'lerin ekonomik faaliyetlerinde hükümetin önemli bir aktör haline geldiğini, ama bu arada büyük şirketler için hükümetin önemini kaybetmediğini söylemek haksızlık olmayacaktır. Yeni ortamda siyasi gücü elinde tutanlarla ekonomik gücü elinde tutanlar arasındaki ilişkinin dinamikleri değişti. Hükümet iş hayatında önemli bir aktör olmaya devam ederken, daha önce parti siyasetinde açıkça siyasi tavır almaktan kaçınan işadamları da siyasette rol alan aktörler olarak sahneye çıktılar.

Türkiye'deki 1980 sonrası dönüşümler sırasında işadamlarının parti siyasetine dahil olması devlet-toplum ilişkilerinin yeni ve önemli bir veçhesi gibi görünüyordu. Bu anlamda, Türkiye'deki hükümet-iş dünyası ilişkilerinin yeni biçiminin İtalya ve Yunanistan tarihinde görülen ve parti-devlet modeli ya da çıkar siyasetinin "partililiği"ne vurgu yapılarak incelenen biçimlerle benzerlikler taşıdığı söylenebilir.[34]

34 Wyn Grant, "Government-Industry Relations in Britain, Germany and Italy: The Company State, Associative State and Party State", Universität Constanz, Lecture at Sozialwissenschaftliche Fakultät, Sonderforschungsbereich 221, 1989; Orazio Lanza ve Kostas Lavdas, "The Disentanglement of In-

Ancak, bu ülkelerde siyasal ve ekonomik değişimin sonuçlarından biri olarak çıkar siyasetinin parti siyasetinden görece özerkleştiğini söylemek mümkün görünürken, Türkiye'de 2002'de AKP'nin iktidara gelmesiyle birlikte, iktidar partisi etrafında gelişen siyasi ilişki ağları ülkenin siyasal iktisadındaki yeni eğilimlerden biri olarak ön plana çıktı. Bununla birlikte, Türkiye'deki durumu ekonomik çıkarların iktidar partisi tarafından "sömürgeleştirildiği" bir vaka olarak tanımlamak zor olacaktır. Bizim gözlemlediğimiz şey, hükümet ile iş dünyası arasında karşılıklı bağımlılık içeren bir ilişki biçiminin ortaya çıkmış olduğudur. Gerek bireysel girişimcilerin, gerek girişimci derneklerinin güçlenmesinde hükümet desteği önemli olmuştur. Ama aynı zamanda girişimciler, iktidar partisini desteklemek üzere ekonomik kaynaklarını seferber etmişler, girişimci dernekleri de bu doğrultuda nüfuzlarını kullanmışlardır.

Girişimci dernekleri hükümetin ayrıcalıklı büyük işadamlarıyla ilişkilerinde hâlâ önemli bir rol oynamamaktadırlar. Bununla birlikte yeni iş ortamında çıkar temsiliyetinin çerçevesinin aynı kalmadığı da açıktır. Odalar ve 1970'lerde kurulmuş olan gönüllü girişimci dernekleri, özellikle de TÜSİAD, hâlâ aktif ve önemli olmakla birlikte artık rakipsiz değiller ve yeni girişimci örgütleriyle aynı alanı paylaşmak durumundalar.

AKP ile TÜSİAD arasındaki ilişkilerin özellikle gerimli bir seyir izlediği görülmektedir. Hükümetin odalara karşı sergilediği tehdit ve kendine tabi kılma gayreti karışımı bir yaklaşım sergilemesi de benzer gerilimleri yansıtıyor. Bu durum hükümetin 1990'lardan beri siyasal İslâm'ın yükselişiyle beraber kurulan ve gelişen gönüllü girişimci örgütleriyle kurduğu sıcak ilişkilerden farklı. Bu örgütlerden ilki, 1990'lar-

terest Politics: Business Associability, the Parties and Policy in Italy and Greece",*European Journal of Political Research*, 37 (2), 2000, s. 203-235.

da siyasal İslâm'ın tek temsilcisi konumundaki Refah Partisi'yle (RP) yakın ilişkileri olan Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği'dir (MÜSİAD). Bu kitapta tartışacağımız diğer iki gönüllü girişimci örgütü olan Anadolu Aslanları İşadamları Derneği (ASKON) ve Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu (TUSKON) daha sonra kuruldular; onların üyeleri de siyasal İslâm'ın toplumsal tabanı içinde yer alıyordu. Bu üç örgüt, kendilerini daha önce kurulmuş olan örgütlere karşı konumlandırdılar ve son derece kutuplaşmış bir iş dünyasının doğmasında önemli rol oynadılar.

Hükümetin bazı girişimciler ve girişimci örgütleriyle kurduğu yakın ilişkiler, bu kutuplaşmanın önemli bir yönü olarak ortaya çıkıyor. Hükümetin farklı girişimciler ve örgütlere karşı takındığı tavır, iş dünyasındaki ilişkileri ve girişimci örgütlerinin gücünü ve nüfuzunu etkilemiştir. Korporatizm üzerine yazılanlarda, girişimci derneklerinin mevcut siyasal düzenin kurumsal özellikleri tarafından çok çeşitli yollardan şekillendirildiğinden bahsedilir.[35] Schneider Latin Amerika üzerine çalışmasında, topluma özgü işletme örgütü biçimlerinin çözümlemesinde bu örgütlerin biçimlendiği kurumsal yapının basit özelliklerinin ötesine geçilmesi ve bu biçimleri değiştirme ve yeniden tanımlama peşindeki siyasi aktörlerin stratejik eylemlerinin hesaba katılması gerektiğini öne sürer.[36] Schneider'in Latin Amerikan hükümetlerinin 20. yüzyıl boyunca iş dünyasını örgütleme ve örgütsüzleştirme tarzlarına dair araştırmaları, Türkiye'deki örgütsel ortamın siyaset güdümlü niteliğinin analizinde bize faydalı ipuçları sağlayacaktır.

---

35 Wolfgang Streeck, "The Study of Organized Interests: Before 'the Century'and After", Colin Crouch ve Wolfgang Streeck (der.), *The Diversity of Democracy:Corporatism, Social Order and Political Conflict*, Edward Elgar, Cheltenham, UK ve Northampton, MA, 2006, s. 3-45; Schneider, *Business Politics and the State in Twentieth-Century Latin America.*

36 Schneider, *Business Politics and the State in Twentieth-Century Latin America.*

Fakat Türkiye örneğinde girişimci örgütlerinin kendilerinin de iş dünyasındaki çıkar konfigürasyonlarını değiştiren siyasal süreçlerde rol aldıklarını görüyoruz. Bu kuruluşlar sadece üyelerinin sektörel, bölgesel ve ölçeksel özelliklerinden kaynaklanan ekonomik çıkarlarını temsil etmemekte, onları makro düzeyde tanımlanmış toplum projeleri etrafında birleştirmeye ve mobilize etmeye çalışmaktadırlar. Bunun, ülkenin ekonomik ve siyasi gelişmesinin yönü açısından önemli sonuçları olması kaçınılmazdı.

İktidardaki AKP hükümeti çevresindeki siyasi ilişki ağları içinde yer alan yeni girişimci örgütleri, dinin toplum ve siyasetteki yerinin değiştiği ortamın parçasıdırlar; bu onların örgütsel söylem ve stratejilerinin oluşması açısından büyük önem arz eder. Din Türkiye siyasetinin her zaman bir parçası olmuştur, ama siyasi İslâm'ın yükselişi İslâm'a içkin inanç ya da kurumlar sistemi tarafından değil, değişen duruma uyum sağlayan ve ortaya çıkan fırsatları kullanan siyasi aktörler tarafından şekillendirilmiştir.

DİN VE YENİ KAPİTALİZMİN "RUHU"

Dinin kamusal alandan ve siyaset alanından çekilmesinin ampirik açıdan geçerli bir tarihsel fenomen ya da normatif bakış açısından zorunlu olarak pozitif bir gelişme olarak değerlendirilmemesi gerektiği yaygın biçimde savunulmuş olsa da,[37] dinin kamusal alana dönüşünün şaşırtıcı olmadığını ileri sürmek hâlâ kolay değildir. Aslında Max Weber de din ile kapitalizm arasındaki ilişkiye yaptığı çığır açıcı katkının ardından son kitabı *General Economic History*'yi (*Genel Eko-*

37 Özellikle bkz. José Casanova, *Public Religions in the Modern World*, University of Chicago Press, Chicago, IL, 1994; Casanova, "Public Religion Revisited", Hent de Vries (der.), *Religion Beyond the Concept*, Fordham University Press, New York, 2008, s. 101-119.

nomi Tarihi) şu gözlemle bitirir: "Modern ekonomik insanlık dini köklerini kaybetmiştir."[38]

1960'larda Weber'in çalışmalarını tartışan Talcott Parsons ya da Maxime Rodinson gibi teorisyenler de çağdaş toplumda dinin rolünün modern Batı kapitalizminin gelişiminde Weber'in Protestanlığa atfettiği role benzeyemeyeceğini, çünkü dinin giderek özel hayatla ilgili bir mesele haline geldiğini düşünüyorlardı.[39] Rodinson'un *İslâm ve Kapitalizm*'de belirttiği gibi, "Günümüzde din bugün esas olarak herkesin zihninde bireyin doğaüstü değerlere ilişkin tavrına rehberlik eden bir şey görünümündedir."[40]

1960'larda Parsons ve Rodinson gibi teorisyenler dinin giderek özel alanla sınırlı bir olgu haline geldiğini kabul etmekte zorluk yaşamıyorlardı. Ama bugün, son dönemdeki kapitalist küreselleşmenin "kamusal dinin geri dönüşü" veya "post-sekülerizm" gibi kavramlar etrafında yoğun tartışmaların yürütüldüğü kültürel ortamında, çok az sosyal bilimci ya da tarihçi bu fikri Parsons ya da Rodinson kadar rahat benimseyebilir. Jürgen Habermas'ın şu sözü bu atmosferi yansıtıyor: "Dini gelenekler ve inanç toplulukları 1989-90'daki çığır açıcı değişimden beri yeni ve beklenmedik bir siyasal önem kazandı."[41] Bu değişimin 1989 öncesine de uzandığını ileri sürebiliriz. Aslında daha 1986'da, Daniel H. Levine farklı toplumlarda din ve siyasetle ilgili birkaç kitabı tartıştığı makalesinde, dinin yeniden önem kazanmasının yaygın bir ilgi uyandırdığını ve "daha önce Marksizm'e

---

38 Max Weber, *General Economic History*, New Brunswick, Transaction Publishers, NJ ve Londra, 1891 (1927), s. 369.

39 Talcott Parsons, "Introduction" to Max Weber, *The Sociology of Religion*, Beacon Press, Boston, MA, 1964 (1922).

40 Maxime Rodinson, *Islam and Capitalism*, Saqi Essentials, Londra, 2007 (1966), s. 286.

41 Jürgen Habermas, "Religion in the Public Sphere", *European Journal of Philosophy*, 14 (1), 2006, s. 1.

ya da modernleşmeye ayrılan tüm tayin edici etkiyi dine atfeden" bazı yaklaşımları beraberinde getirdiği gözleminde bulunuyordu.[42]

Dinin bu yeniden önem kazanışı belki kapitalist küreselleşmenin bireysel yaşamlara etkisine göndermede bulunarak açıklanabilir; değişen ve belirsizleşen bir ortamda toplumsal ilişkilere anlam vermeye ve bu ilişkilerle başa çıkmaya çalışan insanlar için dinin giderek daha çekici bir hal aldığı öne sürülebilir. Aslında hem dezavantajlı kesimlerin öfkelerinin hem de imtiyazlıların meşruiyet arayışlarının[43] küreselleşme sonucunda yaşanan değişiklikler bağlamında önem kazanması ve insanları örgütlü dinlere sığınmaya götürmesi şaşırtıcı değildir. İnsani dayanışmanın temellerinin giderek kırılganlaştığı bir dünyada "eksik olanla ilgili farkındalık" (*An Awareness of What is Missing*)[44] dinin çekiciliğini açıklamada başlı başına güçlü bir argüman olabilir.

Dinin toplumsal alanda ortaya çıkış biçimlerini etkileyen ve biçimlendiren unsurların araştırılması bu kitabın kapsamı dışında. Bu kitapta, yeni kapitalizmin kültürel ve siyasi ortamında dinin önemli bir unsur olduğuna, siyasi söylemin ve hükümet politikalarının yanı sıra toplumsal ilişkilerin içeriğini de etkiler hale getirdiğine dikkat çekmekle yetiniyoruz. Bu ortamda din, sosyal sermayenin güven temeli yaratan bir unsuru olabilir.[45] Ama bunun tersi de mümkündür. Din, kaynağı siyasi olan etnik bölünmelerin ifadesinde

---

42 Daniel H. Levine, "Religion and Politics in Comparative and Historical Perspective", *Comparative Politics*, 19 (1), 1986, s. 95.

43 Weber, *Sociology of Religion*, s. 106-108.

44 Jürgen Habermas ve diğ., *An Awareness of What Is Missing: Faith and Reason in a Post-Secular Age*, Polity, Cambridge ve Malden, MA, 2010.

45 Robert D. Putnam, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1993; Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, Simon & Schuster, New York, 2000. Ayrıca bkz. Corwin Smidt, (der.), *Religion as Social Capital: Producing the Common Good*, Baylor University Press, Waco, TX, 2003.

bir referans noktası olabildiği gibi,[46] bir uluslararası çatışma kaynağı olarak da görülebilir.[47]

Türkiye'de siyasal İslâm'ın yükselişini, "önceki dönemin ezilmişleri" olan ve artık varlıklarını kamusal alanda hissettirmeye başlamış olan mümin kesimlerin eski mağduriyetleri yüzünden Kemalizm'e duydukları tepkiye referansla açıklama yönünde genel bir eğilim olduğunu biliyoruz.[48] Bu yorumun oturduğu paradigmada "toplum mühendisliği" terimi, modernleşme sürecinde devletin uyguladığı kültür politikalarıyla ilgili tartışmalara tahsis ediliyor. Bireysel yaşamlarda kutsallığın yerini, dinin yorumlanışını ve dindarlığın tezahürlerini etkileyen sayısız siyasi ve sivil aktörün oynadıkları rol bağlamında, bu kavramın kullanıldığına rastlamıyoruz.[49] Oysa siyasi İslâm'ın yükselişinin Türkiye iş ortamındaki yansımalarını incelerken tam da nadiren böyle tanımlanan bir toplum mühendisliği tipini dikkate almak gerekiyor. Bizim çalışmamız, Türkiye toplumunda dinin öneminin artışında hükümetin oynadığı role dikkati çekiyor. Ayrıca siyasi İslâm tabanının oluşumunda girişimci örgütlerinin kullandığı stratejilerin ve dini söylemlerin rolüne vurgu yapılıyor.

---

46 Bu konuda özellikle bkz. Chandhoke, "The 'Civil' and the 'Political' in Civil Society" ve Cedric de Leon, Manali Desai ve Cihan Tuğal, "Political Articulation:Parties and the Constitution of Cleavages in the United States, India, and Turkey", *Sociological Theory*, 27 (3), 2009, s. 193-219.

47 Samuel S. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon and Schuster, New York, 1996.

48 Bu eğilimi yansıtan yaklaşımların eleştirel bir değerlendirmesini, Gülalp'in eserlerinde görüyoruz. Bkz. Gülalp, "Islamism and Postmodernism" ve "Globalizing Postmodernism: Islamist and Western Social Theory."

49 Dinin "doğallığı" fikrine karşı güçlü bir savı ABD bağlamında "kutsalı üreten" farklı örgütlerin oynadığı rolle ilgili Wuthnow'un tartışmasında bulmak mümkün. Bkz. Robert Wuthnow, *Producing the Sacred: An Essay on Public Religion*, University of Illinois Press, Urbana, IL ve Chicago, IL, 1994. Dini kimlik ve aidiyetin doğallaştırılmasının fiili inşasına katkıda siyasi partilerin rolüne ilişkin bir tartışma için bkz. de Leon, Desai ve Tuğal, "Political Articulation: Parties and the Constitution of Cleavages in the United States, India, and Turkey."

Din, bu örgütlerin üyelerini etrafında toplamaya çalıştıkları toplumsal, ekonomik ve siyasal gelişme modellerinin bir unsuru olarak kendini gösteriyor. Bu örgütler, üyeleri arasında sektörel, ölçeksel ya da bölgesel farkları aşan bir güven ve dayanışma zemini oluşturma çabası içinde, dini bir ilişki sermayesi (*network resource*) olarak kullandılar. Yeni kapitalist düzende üretimin örgütleniş biçimleri dikkate alındığında, bu farkların neden üretim faaliyetinin içinde yer aldığı ilişkisel matristen daha önemsiz bir hale geldikleri görülebilir.[50] Dikey örgütlenen ve bürokratik tarzda yönetilen büyük işletmeler artık İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin üretim sistemlerinde sahip oldukları ayrıcalıklı konumlarını kaybetmiş durumdalar. Bu şirketlerin küçüldüğü, merkezi yönetim modellerinden uzaklaşıldığı ve bürokratik yönetim uygulamalarının yerini daha "esnek" uygulamaların aldığı görüldü. Bu arada, az gelişmiş bölgede bulunanlar da dahil olmak üzere pek çok KOBİ, kendi aralarında ve yerli ya da yabancı daha büyük işletmelerle farklı tedarik, sözleşme paylaşımı ve taşeronluk ilişkileri kurarak faaliyet göstermeye başladı.[51] Türkiye örneğiyle ilgili çalışmamız, bu süreç içinde ekonomik olarak gelişmiş şehirlerin ya da ulusal ve küresel düzeyde çalışan büyük şirketlerin öneminde bir azalma olmadığını gösteriyor. Bunun yerine, bu büyük şirketlerle artık daha önemli olan ve yerel ya da ulusal sınırların ötesine uzanan küçük şirketler arasındaki ilişkilerle ilgili bir değişim yaşandığını görüyoruz. Bu bağlamda, farklı bölgelerde bulunan küçük ve büyük işletme-

50 Jessop ve Sum, *Beyond the Regulation Approach.*

51 Ash Amin (der.), *Post-Fordism: A Reader*, Blackwell, Oxford ve Cambridge, MA, 1994; Michael J. Piore ve Charles F. Sabel *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, Basic Books, New York, 1984; Gary Gereffi, "The Global Commodity Chains", Barbara Stallings (der.), *Global Change, Regional Response: The New International Context of Development*, Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 1995, s. 100-142.

ler arasında ilişki ağları oluşması, girişimci örgüt faaliyetlerinin önemli bir veçhesi haline gelmiş durumda. Büyük işadamlarını temsil eden TÜSİAD dahil olmak üzere tüm girişimci örgütlerinin bu tür faaliyetlerle meşgul olduğu bu kitapta tartışılan konular arasında yer alıyor. 1990'larda TÜSİAD'ın taşradaki her ölçekteki şirketle yakın ilişkiler geliştirdiğini ve sektörel ve bölgesel girişimci örgütlerinin kurulup Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu (TÜRKONFED) adlı bir şemsiye örgüt altında toplanmalarında etkili olduğunu görüyoruz.

Bu stratejik yönelim çerçevesinde, dini bir ilişki sermayesi olarak kullanan girişimci örgütleri, muhafazakâr Müslümanların öteden beri seküler girişimcilerin hâkim olduğu iş dünyasında karşılaştığı ayrımcılığın altını çizerek üyeleri arasındaki bağları güçlendirmeye ve onları siyasal İslâm tabanında birlikte tutmaya çalıştılar. Bu örgütler ayrıca iş dünyası dışında faaliyet gösteren diğer İslâmî karakterli gönüllü kuruluşlarla işbirliği yaparak, ekonomik ve ekonomi dışı çıkarların bir arada savunulduğu ilişki ağlarının oluşması ve sağlamlaşması için çalıştılar.

Yeni ortaya çıkan "muhafazakâr Müslüman burjuvazi"nin kendisini yeni kapitalist ortama uyarlamakta zorluk çekmemesi, İslâmî hukuk ve bürokrasi kurumlarının kapitalist ekonomik gelişmeyi sınırladığı yönündeki kurumsal analizlerin geçerliliğine gölge düşürüyor.[52] Bu analizleri eleştirel bir yaklaşımla değerlendirirken, kurumların ekonomik ya-

52 Özellikle bkz. Timur Kuran, "The Islamic Economic Crisis: Institutional Roots of Economic Underdevelopment in the Middle East", *Journal of Economic History*, 63 (2), 2003, s. 414-464 ve Kuran, *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2010. Bryan Turner'a göre, Weber'in dini inanç ile kapitalist gelişim arasındaki bağlantı üzerine görüşlerine dair, İslâmî kurumların erkekegemen bürokrasi niteliğine odaklanan bir yorum pek çok tarihsel araştırmayla desteklenmektedir. Bkz. Bryan S. Turner, "Islam, Capitalism and the Weber Thesis", *British Journal of Sociology*, 25 (2), 1974, s. 230-243.

şamın gereklerine göre değişebilir olduğuna ve dini kimliğin şekillendirdiği bazı davranış biçimlerinin farklı tarihsel bağlamlarda farklı ekonomik sonuçlar yaratabileceğine dikkat çekilebilir.[53]

Türkiye örneğinde gördüğümüz şekliyle dinin bir ilişki sermayesi olarak kullanılması, yeni kapitalist düzene özgü üretim örgütlenmesi ve siyasi eylem biçimleriyle birlikte yer almıştır. Bu ortamda İslâm'ın kapitalist girişimcilik faaliyetiyle çelişki içinde olduğunu görmüyoruz. Ancak, bu girişimcilik ortamında dinin oynadığı rolün Weber'in incelediği Protestan etik ile kapitalizmin gelişimi ilişkisinde dinin oynadığı rolden çok farklı olduğunu görmek gerekiyor.

Weber'in kapitalist gelişim çözümlemesinde dinin oynadığı rolün önemli bir veçhesi "iç ve dış ilişkilerin etiğiyle" ilgilidir. Weber'e göre geleneksel toplumlarda bu iki etik kategorik olarak birbirinden ayrıdır; insanın kendi grubundan olanlarla, yani hanesinin, klanının, kabilesinin, dini cemaatinin üyeleriyle yaptığı anlaşmalarda geçerli olan etik normlar ve yasaklar, "yabancılar"la yapılan anlaşmalardakilerden farklıdır. Protestanlığın farklı bir etik anlayışıyla iç ile dış arasındaki duvarı yıkmasının önemli ekonomik ve siyasal sonuçları olmuştur.[54] Düalist etiğin ortadan kalkması ve herkesi bağlayan bir ahlâkın ortaya çıkmasıyla oluşan güven zemini belirsizliği büyük ölçüde kaldırdığı için, "yabancılarla" ekonomik ilişkiler alanının sürekli genişlemesinin yolu açılmıştı.

Geleneksel düalizmden evrensel etiğe geçişin kapitalist gelişimde yarattığı etki ekonomi alanıyla sınırlı değildi. Bu geçişi, Collins'in sözünü ettiği "yurttaşlık devrimi" bağlamında, yani devletin formel yasal rasyonalitesi ve şirket yönetiminin formel ekonomik rasyonalitesi tarafından yöne-

53 Bu sav şurada sistematik olarak takip edilir: Rodinson, *Islam and Capitalism*.

54 Weber, *General Economic History*, s. 356-369.

tilen modern kapitalist toplumların tüm üyeleri için anlam ve önem kazanan formel yasal haklar ve usullere yansıyışıyla ilgili olarak da gözlemlemek mümkündü.[55] Weber'in Protestan etiğinin kültürel evreninin bir araya getirdiği modern yurttaşlık, bürokratik hukuk devleti ve kapitalist girişimcilik üzerine geliştirdiği fikirleri, özellikle onun *General Economic History* (*Genel Ekonomik Tarih*) adlı eserinde bulabiliyoruz.

Türkiye'deki gelişmelerle ilgili araştırmamız, dinin, piyasa aktörleri arasındaki ekonomik ilişkilerde ve bu aktörlerin hükümetle ilişkilerinde güven tesis etmek için kullanılan bir ilişki sermayesi olduğunu gösteriyor. Paylaşılan dini kimliğin istikrar kazandırdığı ekonomik ve siyasal ilişki ağları ise, kimi ekonomik aktörleri içerirken kimilerini dışlar. Aslında "öteki"nin dışlanması "biz" arasındaki dayanışmanın inşasının ayrılmaz bir parçasıdır.

Türkiye iş dünyasının dönüşümünde dinin oynadığı rol, bu kitapta bir sınıf içi çatışma bağlamına oturtuluyor. İşadamları topluluğu içindeki yarılmalar, her şeyden önce, 1980 öncesinde ortaya çıkıp güçlenen eski girişimcilerle daha sonra siyasi İslâm'ın yükselişiyle birlikte ortaya çıkan ve AKP iktidarıyla olan ayrıcalıklı ilişkilerden faydalanmaya devam eden yeni girişimciler arasında kendini gösteriyor. Burada dini kimliğin, aynı sınıf içindeki farklı aktörler arasındaki ittifak ve çatışmaların tanımlanışını şekillendiren bir unsur olarak ortaya çıktığını görüyoruz. Bu anlamda, dini kimliğin ön plana çıkmasının iş dünyasındaki kutuplaşmaya yaptığı katkıyı görebiliyoruz.

---

55 Randall Collins, "Weber's Last Theory of Capitalism: A Systematization", *American Sociological Review*, 45 (6), 1980, s. 933. Ayrıca bkz. Stephen Kalberg, "Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History", *American Journal of Sociology*, 85 (5), 1980, s. 1145-1179.

TÜRK İŞ DÜNYASINDA SÜREKLİLİK VE DEĞİŞİM: SİYASİ DESTEKLE YARATILMIŞ BİR BURJUVAZİDEN DİĞERİNE

Siyaseten desteklenen sermaye birikimi 20. yüzyıl Türkiye'sinde özel sektör gelişiminin önemli bir veçhesidir.[56] Hem 20. yüzyıl başındaki İttihat ve Terakki hükümetinin hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucularının ulus inşası gündeminde, 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisinde sanayi ve ticarete egemen olan gayrimüslim azınlıkların yerini alacak bir "ulusal burjuvazi"nin yaratılması vardı. Büyüyüp gelişen yeni girişimciler sınıfı ilk yatırım kaynaklarını oluştururken, himayeci ekonomide güvenli pazar ararken ve Kamu İktisadi Teşekküllerinde (KİT) üretilen ucuz sanayi girdilerini kullanırken devlete yaslanıyorlardı.

Ayrıca ticari faaliyetin toplumsal meşruiyetinin mülkiyet hakları ve serbest girişimle ilgili genel kabullere dayanmadığını, özel sektörün ülkedeki ekonomik kalkınmaya yapması beklenen katkıyı temel aldığını görüyoruz. Cumhuriyet tarihinin büyük bir kısmında, en azından 1980'lere kadar büyük sermayenin toplumsal alandaki yeri net bir biçimde belirlenmiş değildi. Ayrıca sistematik olarak takip edilen, tutarlı bir kalkınma stratejisinin yokluğu sebebiyle de ciddi ekonomik belirsizlikler vardı. Siyaset karşısındaki zayıflığından da hoşnutsuz olan büyük sermayedarlar için bu ekonomik belirsizlikler önemli bir şikâyet konusuydu.

Türkiye'nin küresel ekonomiye dahil olmasının ardından, ülkenin artık dışa dönük ve piyasa odaklı bir ekonomik strateji izleyeceği, özel sektörün ve büyük işletmelerin merkezi konumunun artık tartışılmaz olduğu bir noktaya gelindiği açıklık kazandı. Bu durum Türkiye'de burjuvazinin gelişme sürecinin tamamlandığı nokta olarak görülebilirdi, ama

56 Bu konuda bkz. Buğra, *State and Business in Modern Turkey*.

durum öyle değildi. Onun yerine, yeni hükümet müdahalesi mekanizmalarının tanımladığı avantajlardan yararlanan ve dini kimlikle belirlenen kültürel sermaye kaynaklarına dayanan ilişki ağları içindeki yeni aktörlerin siyaseten oluşturulduğu bir döneme gelindi. O halde bunu, özel sektör gelişiminin farklı bir ortamda kendini tekrar edişinin, siyaseten yaratılmış bir grup sermayedarın yerini başka bir ayrıcalıklı grubun almasının tarihi olarak yorumlayabilir miyiz?

Geçmişin mirasının siyasi karar mekanizmalarının tavırlarını şekillendirdiği, işadamlarının hükümetten beklentilerini belirlediği ve yeni ortamdaki ilişkileri etkilediği açık. Ama hükümetle iş dünyası arasındaki ilişkilerin dinamiklerinin eskisinden farklı olduğu, eski dönemde gelişmiş ve ekonomik açıdan güçlenmiş sınıf aktörlerinin yeni ortaya çıkanlarla birlikte yer aldığı, dolayısıyla iş dünyasının siyasetle ilişkisinin yeni gerilimler içerdiği bir ortamda, tarihin tekerrür ettiği pek söylenemez. Bugün iş dünyasına damgasını vurmaya devam eden gerilimler, farklı sermaye gruplarının desteklediği rakip kapitalist kalkınma modellerinin bir arada var olduğu bir ortamda daha da şiddetlendi. Bu rakip modeller, farklı sermaye gruplarının, ekonominin düzenleyici çerçevesinin niteliğine, toplumsal dayanışma biçimlerine ve dış ekonomik ilişkilerin biçimlenişine dair farklı görüş ve taleplerini içeriyordu.

İşadamları topluluğu içinde, İslâmî referanslarla iş yapan ve siyaseten ayrıcalıklı ilişki ağlarıyla bağlantılı kesimine dahil olmayanlar, özellikle de TÜSİAD'ın temsil ettiği büyük sermayedarlar, siyasi yetkililerin keyfi müdahalesini asgariye çekecek kurallar ve kurumlar çerçevesi talep ediyordu. Bu sermaye gruplarının dış ekonomik ilişkilerde tercih ettikleri strateji, gelişmiş Batılı ülkelerle, özellikle Avrupa Birliği'yle (AB) sıkı ilişkileri korumaktı, çünkü bu ilişkiler hükümetin keyfi müdahalesini sınırlayacak bir yasal çerçeve-

nin kurulmasını ve siyasi aktörlerin bu çerçeveye uymasını gerektirecekti. Keynesyen talep yönetimi modeli dahilinde şekillendirilen refah devleti politikalarını savunmaları çok mümkün olmasa da, sanayi ilişkilerine dair görüşleri emeğin çıkarlarının örgütlü temsilini ve yaygın Avrupa uygulamalarına uygun formel sosyal politika yaklaşımlarını kabullenme yönündeydi.

Diğer bir kapitalist gelişme modeli, hükümete yakın işadamları ve girişimci derneklerinin ekonomiye keyfi siyasi müdahalenin kapsamını genişleten bir yaklaşım tercihleri doğrultusunda şekillendi. İslâmî referanslarla faaliyet gösteren yeni girişimci dernekleri AKP hükümeti döneminde Türkiye'nin AB üyeliğine açıkça karşı çıkmayı bıraktılar.[57] Bununla birlikte, Türkiye'nin geleneksel Batı'ya dönük dış politikasından farklı bir dış politika çizgisinin takibinde aktif rol aldılar. Buradaki amaçları IMF ve Avrupa Komisyonu gibi uluslararası aktörlerin eleştirilerine rağmen, siyaset destekli çeşitli sermaye birikimi mekanizmalarından yararlanmalarını sağlayan bir politika ortamını korumaktı; ayrıca üye tabanları için OECD dışı ülkelerle ekonomik ilişkiler geliştirmek daha kolay, dolayısıyla daha çekiciydi. Bu örgütlerin gerek eşitsizlik ve yoksulluk sorununa, gerekse sanayi ilişkilerine yaklaşımları büyük ölçüde İslâm kaynaklı etik ve toplumsal hakkaniyet normlarıyla şekilleniyordu.

Ekonomik küreselleşmenin demokrasi açısından sonuçlarının ele alındığı birçok önemli çalışmada, küreselleşme dinamiklerinin ulusal egemenliği sınırlamasının –ya da siyasi müdahale kapsamını daraltmasının– ekonomik kalkınmayı engellemekle kalmayacağı, demokratikleşme sürecini de

57 Kimi beklentilerin aksine AKP döneminde AB üyelik süreci devam etti, ama üyelik önündeki engelleri yapıcı bir tarzda aşma noktasında özellikle AKP'nin ikinci döneminden itibaren pek kararlılık görülmüyordu.

baltalayacağına dikkat çekilmiştir.[58] Türkiye örneği, belli bir ülkede küreselleşmenin siyasi gelişmelere etkisinin, sınıf çıkarlarını farklı tarzlarda tanımlayan farklı işadamı gruplarının oynadığı rol tarafından da belirlendiğini gösteriyor. Çıkarlarını hükümetle farklı ilişkiler içinde, farklı biçimlerde tanımlayan ve savunan sermaye gruplarının varlığı, farklı kapitalist gelişme modellerinin ortaya çıkmasına yol açmakta ve model seçimiyle ilgili siyasi kararları etkilemeye çalışan gruplar arasında güçlü sınıf içi gerilimler yaratabilmektedir. Türkiye'de iki rakip kapitalist gelişme modelinin varlığı yüzünden ortaya çıkan çatışma ve uzlaşmaların sonucu hâlâ belli değil. Ama bu sonucun siyasal rejimin karakterini şekillendirmekte önemli bir rol oynayacağı söylenebilir. Schmitter'in de belirttiği gibi, kapitalizm ile demokrasi arasındaki ilişki hiç de basit ve tek doğrultulu değildir.[59]

KİTABIN PLANI VE VERİ KAYNAKLARI

İş dünyasındaki çıkarlar konfigürasyonunun değişmesi ve 1980 sonrasında, özellikle AKP iktidarı döneminde, hükümetle işadamları arasındaki ilişkilerin yeni özellikler kazanması, bazı açılardan özel sektörün cumhuriyetin ilk dönemlerindeki gelişimini hatırlatıyor. Ekonomik ve kültürel ilişkilerde yeni bir sayfa açma –eskiyle bağları koparma– fikri her iki dönemde de önemli. 1980 sonrası dönemin ideolojik atmosferinde önceki dönemin devlet-toplum ilişkilerini belirleyen özelliklere yöneltilen eleştiriler özellikle sertti.

58 Bkz. Claude E. Barfield, *Free Trade, Sovereignty, Democracy:The Future of the World Trade Organization*, AEI Press, Washington, DC, 2001, Rodrik, *The Globalization Paradox*.

59 Philippe C. Schmitter, "The Consolidation of Democracy and Representation of Social Groups", *American Behavioral Scientist*, 35 (4/5), 1992, s. 422-449.

Bu kitabın "Cumhuriyet Türkiye'sinde Ekonomik Gelişme ve Kültürel Modernleşme: Genel Bir Bakış" başlığını taşıyan Birinci Bölümü'nde, Türkiye'nin küresel ekonomiye dahil olmasından sonra iş ortamını yeniden şekillendiren dönüşümlere dair analizimizin tarihsel arka planı sunuluyor. Bu bölümde üzerinde durduğumuz şey, pek çok yerde vurgulanan "yoğun devlet müdahalesinin yarattığı ekonomik sorunlar" ya da "otoriter sekülerleşmenin demokrasiyle bağdaşmaz niteliği" değil. Bunun yerine, devlet müdahalesinin piyasa gelişmesini destekleyen bir rol oynamayı başaramamış olmasına ve sekülerleşmenin sınırlarına dikkat çekmeye çalışıyoruz. Türkiye'deki özel sektör gelişiminin siyasi koordinatlarına dair tartışmamızda 1980 sonrası dönemde hükümet-iş dünyası ilişkilerindeki süreklilikleri ve değişiklikleri açığa çıkarmaya çalışıyoruz. Benzer şekilde Türkiye'de sekülerliğin ilk dönem tarihsel seyrini de ele alıyor ve, İkinci Bölüm'de ele alınacak olan ekonomi ile din arasındaki ilişkinin İslâmî siyasetin farklı safhalarında geçirdiği değişimlerle ilgili tartışmaya zemin hazırlamak üzere, siyasal İslâm'ın ulusal kalkınmacı safhasını inceliyoruz.

"1980 sonrası Türkiye Toplumunda Ekonomi ve Dinin Değişen Yeri" başlıklı İkinci Bölüm'de, ilk olarak, Türkiye'nin düzenlenmemiş bir piyasa sistemiyle yönetilen ekonomisinin krizlerini ve 1990'larda ülkenin siyasal İslâm'ın yarattığı gerilimlerle sarsılışını tartışacağız. Daha sonra, 1990'lardaki ekonomik ve siyasal krizlerin AKP'nin muhafazakâr liberalliğinin oluşumu üzerindeki etkilerini ele alacağız. Partinin İslâmî hareketin radikal unsurlarını geride bıraktığını ve gerek liberal piyasa ekonomisini gerek demokratik siyasetin temel unsurlarını benimsediğini iddia etmesine rağmen, AKP hükümeti toplumda dinin yerini değiştirmeye çalışmış, ayrıca dış ekonomik ilişkileri de dönüştürme girişimlerinde bulunmuştur. Bu bölümde sunulan tartışma, AKP dönemindeki topluma İs-

lâm damgası vurma girişimlerinin, tek parti dönemi cumhuriyet hükümetlerinin eksik kalmış sekülerleştirme projesine nazaran, pek çok açıdan daha başarılı olduğunu gösteriyor.

"Sermaye Birikiminin Yeni Siyasal İktisadı" başlıklı Üçüncü Bölüm'de, ulusal kalkınmacılıktan dışa açık piyasa ekonomisine geçişin, hükümetin ekonomiye müdahalesinin önemini azaltmadığı ileri sürülüyor. Bu bölümde ekonominin yeni düzenleyici çerçevesi içinde ortaya çıkan siyasi destekli sermaye birikimi fırsatları ele alınıyor. Bu tür fırsatların, daha önce iş dünyasında önemli bir yeri olmayan ama AKP iktidarı döneminde ciddi bir ticari başarı elde eden bir grup girişimcinin büyüme seyrini nasıl belirlediği de Üçüncü Bölüm'ün tartışma konularından biri. Bu bağlamda siyasetle iş dünyası arasındaki ilişkinin yeni dinamiklerini incelerken, ekonomik ve siyasi çıkarların nasıl birbirine eklemlendiğine ve bu çıkarları gözeterek sürekli değiştirilen bir yasal çerçeve içinde birlikte savunulduklarına dikkat çekiyoruz. Burada ayrıca, hükümetle işadamları arasındaki ilişkinin aldığı yeni biçimi ve bunun demokratik siyaset açısından yarattığı sonuçları tespit etmek için medya sektöründeki gelişmeleri tartışmaya açıyoruz.

"Siyasi Aktörler Olarak Girişimci Örgütleri" başlıklı Dördüncü Bölüm'de, beş gönüllü girişimci örgütünün (TÜSİAD, MÜSİAD, ASKON, TUSKON, TÜRKONFED) üyelik yapılarını, örgütsel söylem ve stratejilerini, ve siyasi iktidarla ilişkilerinin niteliğini inceliyoruz. İş dünyasındaki çıkar konfigürasyonunun geçirdiği değişimde bu örgütsel aktörlerin oynadığı rolleri ve siyaseten kutuplaşmış bir toplumda rakip kapitalist kalkınma modellerinin ortaya çıkışını ele alıyoruz. Ayrıca çoğu durumda gönüllü girişimci örgütleri arasındaki çatışma ve ittifakların tezahür ettiği bir arena niteliğindeki ticaret ve sanayi odalarının ekonomik ve siyasi öneminin devam ettiğine dikkat çekiyoruz.

Kutuplaşmış bir iş dünyasını ortaya çıkaran unsurları tartıştıktan sonra, Beşinci Bölüm'de, kutuplaşmanın yerel düzeydeki tezahürleri üzerinde duruyoruz. Bu bölümün başında, bölgesel ekonomik gelişmenin sınırlarına ve İstanbul ile hinterlandının ekonomik önemini koruduğuna dikkat çekmek amacıyla, sanayinin yer değiştirme eğilimlerini ve taşradaki illerin Türkiye ekonomisindeki bugünkü konumlarını inceliyoruz. Bu inceleme, iş dünyası içindeki yarılmaları ortaya koyarken, taşradaki ekonomik gelişmenin eski metropollerin önemini azaltmadığını da gösteriyor.

Beşinci Bölüm'de, daha sonra, ekonomik ve siyasal özelliklerine göre seçilen üç ilde, yerel iş ortamı ele alınıyor. Bu illerden ikisi, Kayseri ve Gaziantep, yeni ortaya çıkan Anadolu sanayi merkezleriyle ilgili tartışmalarda önde gelen örneklerinden. Araştırmamız sırasında her iki şehrin belediyesi de AKP tarafından yönetiliyordu. Üçüncü örneğimiz olan İzmir neoliberal küreselleşme ortamına ekonomik uyum sağlamakta çok başarılı olamamış eski bir sanayi merkezi. İzmir aynı zamanda genelde siyasal İslâm, özelde ise AKP karşıtlığıyla biliniyor.

Saha araştırmamız sırasında bu üç yerel iş ortamında merkezi hükümet ile yerel idare arasındaki çatışmalarda ve yerel iş dünyası içindeki gerilimlerde siyasi kutuplaşmanın etkilerini gözlemledik. Merkezi hükümet ile belediye arasındaki ilişkilerin gerilimli olduğu yerlerde şehrin "sosyal sermayesi"ni belirleyen yerel koalisyonların ya da yerel güven zemininin olumlu sonuçlar yaratmakta pek etkili olmayabileceklerini gördük. Yerel siyasi aktörler arasındaki gerilimler ise, kısmen bu gerilimleri azaltacak ya da artıracak şekilde hareket eden lider konumundaki işadamlarının kişisel olarak oynadıkları role bağlı olarak, farklı derecelerde başarıyla yönetilebiliyor.

Son bölümde kitapta geliştirilen argümanlar özetleniyor ve Türkiye'deki siyasal rejimin ve ülkenin küresel düzende-

ki konumunun geleceğine ilişkin sorular gündeme getiriliyor. Ayrıca bu bölümde Türkiye örneğinin, bugün başka ülkelerdeki gözlemlenen özel sektör gelişimi biçimleri ve bunların ortaya çıkardığı siyasi sonuçlara ilişkin çözümlemelerde nasıl faydalı olabileceği tartışılıyor.

Bu kitap, üç ilde yürütülen saha araştırmasının yanı sıra, dört veri kaynağına dayanıyor: Ekonomiyle ilgili yasalardaki değişiklikler, resmi belgeler, çeşitli girişimci derneklerinin yayınları, ayrıca sermaye grupları, girişimci dernekleri ve hükümet-iş dünyası ilişkileri konusunda gazete ve dergi taramaları. İstanbul'da ve yukarıda sözü edilen üç ildeki 34 girişimci dernek temsilcisi ve 12 işadamıyla açık uçlu, derinlemesine görüşmeler yaptık. Bu görüşmeleri tasarlarken amacımız siyasi görüşler ve kültürel zihniyet farkları hakkında bilgi edinmek değildi. Amacımız, gönüllü girişimci örgütlerinin üyelik yapısı ve faaliyetleri konusunda olgusal bilgi toplamak ve oda yönetimlerinde ulusal ve yerel kurulların ve meslek komitelerinin seçimi sırasında farklı gönüllü örgütler arasında ne tür ittifaklar ve çatışmalar yaşandığını öğrenmekti.

Bu kitabın İngilizce orijinali 2013 ilkbaharında tamamlandı. O tarihten bugüne kadar geçen dönemde, dünyada ve özellikle Türkiye'de, kitabın konusuyla ilgili bir dizi çok önemli gelişme yaşandı. Bunlar, öne sürdüğümüz görüşleri destekleyen ve geleceğe yönelik tahminlerimizi büyük ölçüde doğrulayan gelişmelerdi. Metin Türkçeye çevrilirken, anlatıyı güncelleştirmek için son bir senenin olaylarını çalışmaya entegre edip etmemek konusunda tereddüt ettik. Sonuç olarak kitabın varolan yapısını değiştirmemeye karar verdik. Bunun yerine, kitabın Türkçe baskısının sonuna, çalışmamızın yeni gelişmelere nasıl bir bakış açısı getirdiğinden ve bu gelişmelerin daha iyi anlaşılmasına nasıl bir katkı yaptığından söz eden bir kısa not eklemeyi seçtik.

Cumhuriyet Türkiye'sinde Ekonomik Gelişme ve Kültürel Modernleşme: Genel Bir Bakış

Türkiye toplumunun 1980 sonrası dönüşümüne Cumhuriyet döneminin yoğun bir eleştirel yeniden değerlendirilmesi eşlik etti. Devlet-toplum ilişkileri tarihinin giderek daha yüksek sesle eleştirilmesi ve ekonominin yeniden düzenlenip dinin kamusal hayattaki yerinin yeniden tanımlanması gerektiğinde ısrar eden görüşler ideolojik ortamı şekillendiriyordu. Bu yeni ortamda cumhuriyet döneminde uygulanan politikalarda iki büyük kusur tespit edilmişti. Ekonomiye yoğun devlet müdahalesi, büyük bir sorun olarak sunuluyor; bu müdahalenin ekonomide verimliliğe ve sağlıklı bir kalkınma sürecine tehdit oluşturduğu belirtiliyordu. Buna ek olarak, seküler modernleşme, Müslüman bir topluma uygun sosyo-kültürel ilişkilere otoriter müdahalenin başını çektiği bir süreç olarak tartışılıyordu. Geçmişin sorunlarına ilişkin bu teşhisler, Türkiye'nin küresel ekonomiyle bütünleşmesine eşlik eden dönüşümlerin niteliğini biçimlendirdiği için, siyasette alınan yeni virajın ve bu virajın iş dünyasına etkilerinin arka planını oluşturan cumhuriyet dönemi ekonomik ve kültürel gelişmelerinin tarihsel bir özetini çıkarmak faydalı olacak.

Bu bölüm, ekonominin yeniden yapılandırılma tarzının ve

dinin toplumdaki yerinin ne olması gerektiğine dair algıların siyaset tarafından nasıl biçimlendirildiğinin izini sürerek tarihsel bağlamın ana hatlarını ortaya koyuyor. İlk olarak, Cumhuriyet tarihinin farklı dönemlerinde izlenen ekonomik kalkınma stratejilerini inceleyerek siyasetin şekillendirdiği sermaye birikimi ve özel sektör gelişimi süreçlerini tartışacağız. Bu tartışmada hükümet ile iş çevreleri arasında her zaman süregelmiş olan gerilimlerin altını çizecek ve bu gerilimlerin ekonomiye siyasi müdahalenin genişliğinden ziyade biçiminden kaynaklandığını, müdahalenin piyasayı destekleyici bir rol oynamayıp belirsizliği artırdığını öne süreceğiz. Bölümün birinci altbölümünde 1960'lara kadarki dönemde kapitalist sınıf oluşumunun ilk safhalarında görülen istikrarsızlığın ekonomik ve siyasi kaynakları üzerinde duruluyor ve daha sonraki yirmi yılda büyük sermaye gruplarının siyasi yetkilerle ilişkilerinde kendilerine daha fazla güvenmeye başlamalarıyla birlikte yaşanan gelişmeler ele alınıyor.

Bölümün ikinci altbölümünde, cumhuriyetin kültürel modernleşme deneyimi tartışılırken, son dönemdeki tarihsel değerlendirmelerde sıklıkla yapıldığı gibi, bu deneyimin otoriter niteliği üzerinde yoğunlaşılmaktan ziyade Türkiye'de sekülerleşmenin sınırları vurgulanıyor, dinin önemli bir siyasi rekabet ve çatışma unsuru olarak kaldığının altı çiziliyor.

ÖZEL SEKTÖRÜN GELİŞİMİ: DEVLETÇİLİKTEN DÜZENLENMEMİŞ PİYASA EKONOMİSİNE DOĞRU

Ulus-inşası ve sınıf oluşumu

Türkiye Cumhuriyeti'ni kuranlar, kültürel ve ekonomik açıdan geri buldukları toplumu dönüştürmek için Batılı hukuki,

toplumsal ve ekonomik kurumlardan ilham alarak topyekûn bir ulus-inşasına giriştiler. Sekülerleşme bu projenin merkezi unsurlarından biriydi ve hiç kuşkusuz cumhuriyetin Osmanlı toplumsal düzeniyle kopuşunun en radikal veçhesiydi. Osmanlı dönemine yönelik tavırlarını, devletin mali krizine ilişkin hâlâ taze anılar, vahim ödeme dengesi sorunları ve Avrupa ekonomilerine bağımlılığın artışı şekillendiriyordu. Bütün bu sorunlar, 19. yüzyılda Türkiye küresel piyasa sistemiyle bütünleştiğinde uygulanan dışa dönük ekonomik politika yönelimleri bağlamında ortaya çıkmıştı. Sanayi ve ticarette gayrimüslim azınlıkların egemenliği de 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin önemli bir özelliğiydi ve bu durum bir hoşnutsuzluk kaynağı oluşturarak Birinci Dünya Savaşı döneminde Ermeni ve Rum nüfusa karşı düşmanlığı artırmıştı.[1]

Bu tarihsel arka plan, yeni cumhuriyetin ulusal ekonomik bağımsızlığa vurgu yapmasında etkili oldu. Ayrıca savaşın tarihsel sonuçları gayrimüslim yurttaşları içermeyen bir Türk ulusal kimliği anlayışının doğuşuna zemin hazırladı. Bu koşullar altında eşit ölçüde önem taşıyan seküler modernleşme ve ekonomik bağımsızlık hedefleri arasındaki ilişki gerilimlerle yüklü bir hal aldı. Yeni cumhuriyetin İslâmî reaksiyonerliğe karşı korunması gerektiğini düşünen modernleşmeciler, benzer şekilde gayrimüslim azınlıklara karşı da ciddi bir güvensizlik hissediyordu. Bu ortamda, sermaye birikimi sürecinin ve iş dünyasının oluşumunun ilk safhalarında yeni Türk burjuvazisinin oluşumunda Müslüman kimliği merkezi bir unsur oldu.

Türkiye'nin iş dünyası, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Anadolu'daki gayrimüslim nüfusun yok olma-

1 Reşat Kasaba ve Çağlar Keyder, "Writing History: Armenians in the Empire", *New Perspectives on Turkey*, 19, 1998, s. 147-152. Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist sistemle bütünleşmesi için ayrıca bkz. Çağlar Keyder, (1987), *State and Classes in Turkey: A Study in Capitalist Development*, Verso, Londra ve New York, 1987, s. 25-69.

sıyla sonuçlanan muazzam demografik değişiklikler üzerinden yeniden şekillendi. 1915'teki büyük Ermeni kıyımı sonucunda yaklaşık 1,5 milyonluk Ermeni nüfusu 100.000'e düştü. Savaş sonrasındaki nüfus mübadelesi sonucu 1,2 milyon Rum Anadolu'yu terk ederken, Balkanlar'dan yaklaşık 500.000 Müslüman geldi.[2] Sonuçta Osmanlı ekonomisinde geleneksel olarak gayrimüslim azınlıkların hâkim olduğu sanayi ve ticaret alanları Müslümanlara açıldı.

Geriye kalan gayrimüslim azınlıklar toplumsal alana yurttaşlık haklarından tam olarak yararlanarak entegre olamadılar.[3] Bu azınlıklar, 1942'deki meşhur Varlık Vergisi gibi en ağır türden ayrımcılıklarla karşılaştılar. İkinci Dünya Savaşı koşullarında had safhaya ulaşan tüketici malları kıtlığına ve devlet bütçesindeki ciddi açıklara karşı getirilen bu vergi hukuki açıdan tam bir garabetti. Vergi oranlarını belirleme yöntemi keyfi ve ayrımcıydı. Dini kimliğe göre birkaç ayrı vergi mükellefi tipi belirlenmişti ve Müslümanların ödediği vergiler gayrimüslimlerin ve "dönme"lerin ödediğinden daha azdı.[4] Binlerce işadamının ödeyeceği vergi oranını belir-

2 Roger Owen ve Şevket Pamuk, *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century*, I.B. Tauris, Londra, 1998, s. 1. Ermeni kıyımı ve Türkiye'deki özel sektörün gelişimine etkileri için ayrıca bkz. Erik J. Zürcher, (der.), *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, İletişim, İstanbul, Nüfus mübadelesi ve sonuçları için bkz. Ayhan Aktar, "Homogenising the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered", Renée Hirschon (der.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Berghahn Books, New York, 2003, s. 79-95. Ayrıca aynı kitaptaki şu makaleye bkz. Çağlar Keyder, "The Consequences of Exchange Population for Turkey", s. 39-52.

3 Mesut Yeğen, "Citizenship and Ethnicity in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 40 (6), 2004, s. 51-66.

4 "Dönme" kategorisi muhtemelen Sabetay Sevi'nin takipçilerini adlandırmakta kullanılıyordu. Sevi 17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda kendini Mesih ilan ettiği için Yahudi cemaatinden atılmış ve cemaat Padişah'tan bu şahsı idam etmesini istemişti. Padişah Müslüman olması karşılığında onu affedeceğini bildirdi. Sevi buna razı oldu, ama o ve "dönme" diye bilinen takipçileri İslâm görüntüsü altında yarı gizli bir inancı benimsediler. Türkiye'deki önde

lemek üzere atanan bürokratlar çok kısıtlı bir sürede, vergilendirilebilir kaynaklar üzerinde yetersiz bilgilerle çalışmak zorunda kalmışlardı. Bürokratlara tanınan geniş takdir yetkisi keyfi uygulamalara ve suistimallere adeta davetiye çıkarıyordu. Bu vergi iki yıldan az bir süre yürürlükte kaldı, ama söz konusu travmatik dönem pek çok işadamının batmasına neden oldu. Ancak, uygulama sırasında bir kısım Müslüman işadamının kazançlar elde etmesine olanak tanındı.[5]

6-7 Eylül olaylarıyla, iş dünyasının komposizyonunu değiştiren başka bir travmatik süreç yaşandı. Önce hükümet tarafından başlatılan ve Rumları hedef alan başıbozuk kalabalığın zamanla öteki gayrimüslim azınlıklara da yönelmesiyle süren pogrom, yeni bir göç dalgasını tetikledi. Cumhuriyet dönemi boyunca özel sektörün yeniden yapılanması süreci gayrimüslim nüfusun azalması ve Müslüman Türk burjuvazisinin gelişmesiyle birlikte yer aldı.[6]

Bu süreçte, yine de bazı gayrimüslim girişimciler küçük ya da büyük işletmelerini korudular, ama cumhuriyet dönemi iş dünyası, İkinci Dünya Savaşı sonrasına dair çeşitli çalışmaların gösterdiği üzere nispeten yeni işadamlarından oluşuyordu.[7] Büyük şirketlerin kurucuları sosyal köken itibarıyla genellikle küçük tüccarlardan veya kamu görevlile-

---

gelen işadamı ailelerinden bazıları bu cemaate aitti ve muhtemelen vergi yasasına üçüncü bir kategori eklenmesinin sebebi onlardı. Bu kesimin vergisi gayrimüslimlerinkinden düşük ama Müslümanlarınkinden yüksekti.

5 Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul; Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 114-116; Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim, 10. baskı, İstanbul, 2010.

6 6-7 Eylül 1955 olayları için bkz. Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Olayları*, İletişim, İstanbul, 2006.

7 Arif Payashoğlu, *Türkiye'de Özel Sanayi Alanında Müteşebbisler ve Teşebbüsler*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara, 1961; Güvenç G. Alpender, *Big Business and Big Business Leaders in Turkey*. Yayınlanmamış doktora tezi, İşletme Dalı, Michigan State University; Erdoğan Soral, *Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri*, Ankara İktisadi ve Ticari Bilimler Akademisi, Ankara, 1974 ve Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 51-68.

rinden oluşuyordu.[8] Bu işadamlarının çok azı toprak mülkiyetiyle bağlantılı bir zenginliğe ya da statüye sahipti. Ayrıca kapitalist üretim içinde sanayide kullanılabilecek bir zanaatkârlık formasyonuna da sahip değillerdi. Bu işadamları büyük ölçüde devlet desteğiyle başlangıç sermayelerini elde etmiş, ucuz kredi ve sınai girdi kaynaklarına ulaşmışlardı. Şirketleri, kapitalist ekonomi kurumlarının ve ideolojisinin toplumda tedricen yerleştiği ve kabul gördüğü bir süreç içinde ortaya çıkmadığı için, kâr amaçlı faaliyetlerinin temel meşruiyet kaynağı da devlet olmuştu.

Özel sektörün toplumsal konumu, büyük ölçüde, Cumhuriyetin ilk döneminin ekonomik gelişmeye olan yaklaşımının iki önemli özelliği tarafından belirlenmişti. Bir taraftan, özel sektörün ulusal ekonominin gelişiminde onemli bir rol oynayacağı, özel sektör faaliyetlerinin toplumsal meşruiyetinin de ekonomik gelişmeye katkı bağlamında belirleneceği öngörülüyordu. Diğer yandan, yeni işadamlarının sınırlı girişim kapasitesi dikkate alınarak devletin üretim faaliyetlerinde doğrudan rol alması gerektiği, bu olmadan sürecin ilerleyemeyeceği kabul ediliyordu. Bu yüzden, sadece madencilik ve ağır sanayi alanlarında değil, gıda işleme ve tekstil gibi sektörlerde de KİT'ler kuruldu.[9] Gerçekten de, özel sektörün sanayi girdisi ve kitlesel tüketim ürünleri talebine etkin bir şekilde yanıt vermesi pek mümkün değildi. Bununla birlikte, iş faaliyetleri iktisaden belirsiz bir ortamda yürütüldü. Hem devlet hem de iş dünyası için oyunun kuralları net bir şekilde belirlenmemişti. Sanayileşmenin ilk safhasında devlet müdahale-

8 Alpender, *Big Business and Big Business Leaders in Turkey*, s. 173; Donald La Vere Bates, *The Origins and Career Path Development of Modern Turkish Business Elite*. Yayınlanmamış doktora tezi, İşletme Dalı, University of Arkansas, 1973, s. 59-60 ve Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 51-68.

9 Geç sanayileşen ülkelerdeki benzer süreçler için bkz. Alice H. Amsden, *The Rise of "The Rest": Challenges to the West From Late-Industrializing Economies*, Oxford University Press, Oxford, UK ve New York, 2001.

sinin oynayacağı hayati rol kabul ediliyordu fakat devlet müdahalesinin sınırları konusunda ciddi siyasi tartışmalar bulunuyordu. Bu kapsamda, 1930'larda devletçilik çok yaygın olarak tartışılıyor ve kimi zaman ekonomik gelişmede özel sektöre çok sınırlı bir rol atfeden şekillerde yorumlanıyordu. 1937'de yapılan anayasa değişikliğiyle devletçilik ülkenin siyasal rejiminin tanımlayıcı ilkelerinden biri haline geldi. Bu gelişme siyasetin ibresinin daha otoriter bir doğrultuyu göstermesi ve siyasi otoritenin iş dünyasında yer alan aktörlerinin önüne geçmesi anlamına geliyordu. Siyasi iktidarın özel sektör faaliyeti kapsamını sınırlama olasılığı, İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar hükümet-işadamı ilişkilerinde önemli bir unsur olmayı sürdürdü.[10]

Türkiye'nin "imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir kitle" olduğu fikri de cumhuriyet rejiminin ilk dönemindeki ideolojik ortamın başka bir önemli unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyetçi olmaktan ziyade komüniteryen olarak nitelenebilecek bu toplumsal tahayyül doğrultusunda, ekonomik kaynaklı çıkar çatışmaları ve etnik köken veya toplumsal cinsiyet farkları yer bulamıyordu.[11] Sanayi proletaryasının gelişimiyle ortaya çıkabilecek potansiyel sorunlar konusundaki siyasi endişeler, küçük köylü tarımına dayalı kırsal ekonominin çözülmesini önleyici politikalara yol açıyor, bu siyasi yönelim ile yeni doğan sanayi sektörüne emek tedariki ihtiyacı arasındaki gerilimler görmezden geliniyordu.[12] Üstelik sendika kurulması yasaklanmıştı ve siyasi mu-

10 Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 101-120. 1930'lardaki devletçi politikalar için ayrıca bkz. Selim İlkin ve İlhan Tekeli, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1982 ve Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Yayıncılık, 2. baskı, Ankara, 2006.

11 Taha Parla ve Andrew Davison, *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey*, Syracuse University Press, Syracuse, NY, 2004.

12 Ayşe Buğra, "Poverty and Citizenship: An Overview of the Social Policy Environment in Republican Turkey", *International Journal of Middle East Studies*, 39

halefet sistemli olarak baskı altındaydı. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) tek parti devletinin başında kaldı.

Bu ortamda özel sektör emek hareketinin ya da sol muhalefetin etkisini hissetmeden varlığını sürdürdü. Ancak, sınıfsız ve imtiyazsız olduğu söylenen bir toplumda özel mülkiyetin ve hür teşebbüsün meşruiyeti de çok azdı. Kâr amaçlı faaliyetlerin meşruluğu işadamlarının ahlâki tavırlarına ve ulusal ekonomiye katkılarına bağlıydı. Özel sektörün ticari faaliyetlerinin meşruluğu üzerine olan bulanıklıklar, daha sonra işadamlarına yönelik daha açık tehditleri beraberinde getirdi. Hükümetin iş dünyasına karşı husumeti ekonomiyi denetlemekte aciz kaldığı ölçüde arttı. Özellikle, İkinci Dünya Savaşı sırasında hükümetin karşılaştığı ekonomik güçlükler daha da fazla hayal kırıklığına ve iş dünyasına, özellikle de dış ticaretle uğraşan tüccarlara karşı sabırların taşmasına yol açtı. Türkiye'deki devletçiliğin "Bolşeviklik"le hiç ilgisi olmadığının altı dikkatle çizilirken, özel sektör faaliyetinin keyfi müdahaleden korunduğu alanın sınırları konusunda devletçiliğin ne anlama geldiği böyle durumlarda çok muğlak kalıyordu.[13]

1930'larda ve 1940'larda ne ekonomik müdahalecilik ne de siyasi otoriterlik Türkiye'ye has değildi. Cumhuriyetin ulus inşası sürecinin bu uluslararası konjonktürde bulunduğunu ve yeni işadamları camiasının doğuşunun hâkim devlet-toplum ilişkilerinin damgası taşıdığını unutmamak gerekir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin konumu, yani "özgür dünya"nın bir parçası ve "Sovyet tehdidi"ne karşı uluslararası ittifakın stratejik bir üyesi ol-

---

(1), 2007, s. 33-52. Kırsal alana yönelik devlet politikalarının ayrıntılı bir analizi için ayrıca bkz. M. Asım Karaömerlioğlu, "The Village Institute Experience in Turkey", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 25 (1), 1998, s. 47-73.

13 Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 109.

ması siyasi ve ekonomik ilişkilerde değişiklikler gerektiriyordu. Çok partili rejime geçiş uyum sürecinin önemli bir veçhesiydi ve aynı zamanda kuvvetli bir komünizm karşıtı siyasi görüşü de içinde barındırıyordu.[14] Ekonomi politikalarının yöneliminde de önemli değişiklikler oldu. Türkiye Marshall Planı'ndan faydalanan ülkeler arasında olmak istediği için uluslararası işbölümünde kendisine verilen tarım ülkesi olma ve sanayi ürünlerini ithal etme rolünü kabullenmek zorunda kaldı. Aynı zamanda özel sektör de ekonomide daha önemli ve sağlam bir konuma kavuştu. 1940'ların ikinci yarısında, 1946'daki çok partili sisteme geçişin ardından hâlâ iktidarda olan CHP devletçi mirası reddetti ve yeni ortaya çıkan Demokrat Parti'yle (DP) benzer bir ekonomik serbestleşme çizgisini savundu. Aslında iki partinin ekonomik programları arasında çok az fark vardı ve her ikisi de kamunun özel teşebbüsün başarıyla iş yapabileceği alanlara uzanmasını önleme yönünde özel sektör yanlısı görüşler savunuyordu.[15]

Önceki yıllarda yaşanan ekonomik güçlükleri ve savaş dönemindeki büyük siyasi baskıları göz önüne alırsak, 1950'deki genel seçimleri DP'nin kazanmasında ve 1960'taki askerî müdahaleye kadar iktidarda kalmasında şaşılacak bir şey yok. 1950'lerin başlarında ticaretin serbestleşmesi için önemli adımlar atıldı ve Türkiye ekonomisi, ham madde ihracatçıları için şartların çok uygun olduğu bir uluslararası ortamda hızlı bir tarım odaklı büyüme evresine girdi. Ama bu elverişli durum birkaç yıl sonra ortadan kalktı ve tercih sonucu olarak değil, var olan koşulların gerektir-

14 Çok partili sisteme geçiş için bkz. Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, I.B Tauris, Londra ve New York, 1998, s. 215-231; Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyo, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012 ve M. Asım Karaömerlioğlu, "Turkey's 'Return' to Multi-Party Politics: A Social Interpretation", *East European Quarterly*, 40 (1), 2006, s. 89-107.

15 Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 120-130.

diği doğrultuda, plansız bir ithal ikameci sanayileşme stratejisine geçildi.[16]

DP hükümetinin komünizme karşı sert duruşu, iktisat politikası alanında ekonomik planlamadan köşe bucak kaçmasında yansıma buluyordu. Zira ekonomik planlama sosyalizmle ilişkilendiriliyordu. Ekonomik güçlükler neticesinde politikaların yeniden korumacılığa ve müdahaleciliğe yönelmesi bu yüzden plansız ilerledi; geçici olarak bazı önlemler alındı, kaldırıldı ya da tekrar devreye sokuldu. Ama partinin işveren yanlısı tutumu ve özel sektörün gelişmesini destekleme anlayışına bağlılığı konusunda şüphe yoktu. Pek çok işadamı bütünlüklü bir ekonomik stratejinin yokluğunda hükümet müdahalesinin artışına eleştirel yaklaşıyordu. Fakat hükümet müdahalesi aynı zamanda ekonomik kazanç için de bol bol fırsat yaratıyordu. Bürokratlar ile işadamları arasındaki yasal zeminden yoksun ilişkiler doğrultusunda işadamlarına kanunlara aykırı şekilde ithalat ruhsatları verildiğine, yatırımcılara tercihli kredi tahsis edildiğine, spekülasyon yapıldığına ve yasallığı şüpheli kazanç elde edildiğine ya da iş yapıldığına dair haberler 1950'lerin ilk yarısında gazetelerin sütunlarını doldurmaya başlamıştı bile. Hükümet yasal düzenlemelerle, özel denetim birimleriyle ve koca bir müfettişler ordusuyla durumu kontrol altına almak için umutsuzca çabaladı. 1956'da mecliste spekülatörleri ölümle cezalandırmak için verilen yasa tasarısı –88'e karşı 102 oyla reddedilmişti– dönemin atmosferini anlamak için ilginç bir örnek olabilir.[17]

Kısacası, ortam, özel sektör ile hükümet arasında sağlıklı bir ilişkinin gelişmesi için pek de elverişli değildi. Ekonomik durum kötüleşmeye devam etti, Dünya Bankası ve

16 *A.g.e.*, Bu konuda ayrıca bkz: Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Yayıncılık, 8. basım, Ankara, 2004, s. 107-117.

17 Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 125.

OECD gibi uluslararası kuruluşlar Türkiye ekonomisinin kötü yönetimine eleştiriler yöneltti. Bu süreç içinde hükümetin eleştiriler karşısındaki hoşgörüsü de azaldı. DP iktidarında sol siyasi faaliyetlere hiç yer yoktu – bu iktidar dönemi içinde CHP'ye karşı dahi giderek hoşgörüsüzleşildi. Tek parti döneminde biçimlenen DP'nin kurucuları çok partili rejime uyum sağlayamamış ve muhalefetle siyasal arenayı paylaşmakta isteksiz davranmıştı.[18]

Hükümetin muhalefeti marjinalleştirme girişimleri, siyaset alanının dışına taşarak hükümet-işadamları ilişkilerine de yansıdı. Bunun en çarpıcı örneği ülkenin önde gelen işadamlarından Vehbi Koç'un yaşadıklarıdır. Koç servetini cumhuriyetin başlarında edinmiş ve DP iktidara geldikten sonra da CHP'nin sadık bir üyesi olmayı sürdürmüştü, ama hükümetin baskısı neticesinde CHP'den ayrıldı. Koç yıllar sonra yayımlanan anılarında bu dönemden bahseder ve partiden ayrılışından sonraki günlerde eşi ve kızlarının onu korkaklıkla suçlayarak kendisiyle konuşmayı reddettiklerini anlatır. Vehbi Koç da onlarla aynı fikirdeydi, ama iş yaşamında başarı için hükümetle ilişkilerin önemini herkesten iyi biliyordu ve iktidardaki partinin açık tehditlerine direnememişti.[19]

Kısacası, işveren yanlısı hükümetin on yıllık iktidarı hükümet-işadamı ilişkilerinin doğasını ya da siyasi ve ekonomik aktörler arasındaki güç dengesini değiştirmemişti. İş dünyası ancak 1960 sonrasında uygulanan ekonomi stratejilerinde daha fazla söz sahibi oldu ve politikaların belirlenmesinde siyasi gücünü kullanabildi. Askerî darbenin ardından sendikaların gelişmesine ve sol siyasi partilerin ku-

18 DP dönemi için bkz. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 231-252; Cem Eroğul, "The Establishment of Multiparty Rule: 1945-1971", Irvin C. Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (der.), *Turkey in Transition: New Perspectives*, Oxford University Press, New York ve Oxford, UK, 1987, s. 101-143.

19 Vehbi Koç, *Hayat Hikâyem*, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, 1973, s. 137-151.

rulmasına müsait bir anayasanın kabul edilmesine rağmen, doğru düzgün bir ithal ikameci sanayileşme stratejisini hayata geçirmek için harekete geçilen 1960'larda özel sektör ekonomide daha fazla söz sahibi oldu ve siyasi güç kullanma olanakları genişledi.

Türk burjuvazisinin reşit olma süreci ve planlı ekonomide istikrarsızlığın ekonomik ve siyasi kaynakları

1960'larda ve 1970'lerde ülkeyi yöneten koalisyon hükümetleri iş dünyası karşısında kendisini güçlü hissedecek ve iş dünyasını sindirecek güce sahip değildi. Bu dönemdeki hükümetler, ne CHP'nin tek parti dönemindeki ne de DP'nin peş peşe on yıl mecliste çoğunluk sağladığı dönemdeki kadar etkili olamıyorlardı. Özel sektörün toplumdaki yeri önceki dönemde oyunun kurallarını keyfine göre sürekli değiştiren –ya da değiştirme tehdidi savuran– siyasi yetkililerin tehdidi altında değildi artık. Ne Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) kuruluşuyla planlı ekonomiye geçiş ne de karma ekonomi sisteminin yerleşmesi işadamlarının siyasetteki ağırlığını azaltmamış, onların politik meselelerde eleştirel tavır almalarını engellememişti. Devletin kaynak dağıtımında eşgüdümü sağlaması ya da doğrudan üretici olarak ekonomide rol almak gibi müdahaleci uygulamaları uluslararası ekonomideki hâkim ortamla son derece uyumluydu. Ayrıca, pek çok gelişmiş ya da az gelişmiş ülkede de özel sektör sendikaların var olduğu koşullarda iş yapıyordu. Türkiye'de emek hareketinin örgütlenmesinin yolunu açan 1961 Anayasası, işveren örgütlerinin kurulmasına da izin veriyor ve böylece gönüllü girişimci derneklerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlıyordu. 1962'de Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nun (TİSK) kurulması ve 1971'de büyük

sermaye gruplarını temsil eden TÜSİAD'ın ortaya çıkması, "sınıfsız toplum olarak Türkiye" gibi bir ideolojik doğrulamanın giderek itibar kaybettiği bir sürecin önemli kilometre taşlarıydı. Bu gelişmeler sayesinde siyasi yetkililer ile işadamları arasındaki ilişkilerin içerdiği gerilimler de yeni bir biçim almaya başladı. Özel sektörün şikâyet ettiği güçlükler artık devletle ilişkilerinde karşılaştıkları husumetten çok, devletin şirketlerin istikrarlı bir ortamda büyümesini engelleyen siyasal ve ekonomik belirsizlik kaynaklarını kontrol edememesinden kaynaklanıyordu.[20]

Bu dönemde izlenen ithal ikameci sanayileşme stratejisi çerçevesinde, özel teşebbüs sanayi sektöründe önemli bir rol oynamaya başladı. Önceki dönemde sahip oldukları önemi koruyan dış ticaretin ve kamu altyapı ihalelerinin yanı sıra dayanıklı tüketim malları da dahil olmak üzere mamul tüketici mallarının imalatı yeni bir sermaye birikim alanı olarak ortaya çıktı. Bu dönemde büyük şirketlerin büyük bir kısmı finans dahil pek çok farklı sektörde iş yapan holdingler şeklinde örgütlendi. Bu tür bir örgütlenme gerek girişim kaynağı eksikliğini gidermekte gerek sermaye kıtlığını aşmakta çok etkili oldu. Bu durum işletmelerin hem gelişmesine hem de zor zamanlarda ayakta kalmalarına katkıda bulundu. Diğer geç sanayileşen ülkelerde bulunan benzer örgütsel biçimlerde olduğu gibi, burada da holding şirketlerinin, hem bu ekonomilere has ciddi risk ve belirsizliklere hem de iyi düzenlenmiş sermaye piyasalarının yokluğuna sürdürülebilir kurumsal çözüm oluşturdukları söylenebilir.[21]

Türkiye'deki iş ortamında yaşanan belirsizliğin kaynakları hem ekonomik hem de siyasi nitelikteydi. 1960'ların başı ile 1970'lerin ortaları arasında oldukça etkileyici bir ekonomik büyüme ve sanayileşme oranı yakalandı; ama ithal ika-

20 Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 131-156.

21 *A.g.e.*, s. 171-224.

meci sanayileşme stratejilerinin uygulanış şekli, bünyesinde büyük bir çelişki barındırıyordu. Sanayileşme ilerleyip mamul tüketici mallarının büyük çoğunluğu ülke içinde üretilmeye başlayınca, ithal enerjiye ve ara ürünlere olan bağımlılık arttı. Faiz oranlarının yapay olarak düşürülmesi ve döviz oranlarının kasten değerinin üstüne çıkarılması benzer sanayileşme stratejisi izleyen ekonomilerin uyguladığı tipik politikalar haline gelmişti. Bu politikalar, hem ödemeler dengesinde hem de genel fiyat düzeyinde sistemsel bir baskı oluşturuyorlardı ve 1973'teki petrol krizinin ardından Türkiye'de bu baskı iyice artmıştı. Yurtdışında çalışan Türk işçilerden gelen döviz transferleri, 1970'lerde iktidarda olan koalisyon hükümetlerinin neredeyse iflasın eşiğindeki ekonominin giderek ciddileşen sorunlarını bir süre görmezden gelmelerine imkân verdi. Hükümet, 1978'de Türkiye'ye sunulan IMF destekli istikrar programını hayata geçirmeye isteksiz davranabilirdi, ama şiddetlenen krize çözüm üretmek için alternatif bir stratejileri de bulunmuyordu.[22]

Gönüllü üyeliğe bağlı derneklerde örgütlenmeye başlayan büyük sermaye ekonomik istikrarsızlıktan son derece rahatsızdı. Ayrıca bu sermaye, siyasi olarak bölünmüş ve giderek radikalleşen bir sendikal hareketle karşı karşıyaydı ve sanayi ilişkileri stratejisini devletin ve sendikaların da taraf olduğu üç taraflı müzakereler üzerinden yürütmeyi pek istemiyordu. Dördüncü Bölüm'de tartışacağımız gibi, girişimci dernekleri işçi hareketine yaklaşım konusunda birbirinden farklıydı; bazıları bu harekete düpedüz cephe alırken bazıları daha uzlaşmacı davranıyordu. Ama toplumsal ilişkiler alanına, sınıf uzlaşmasından ziyade sınıf çatışması hâkimdi. Bu durum ülkenin 1970'lerin ikinci yarısından beri bozulan ve en sonunda gerçekten kaotik hale gelen siyasi iklimi-

22 İthal ikameci modelin krizi için özellikle bkz. Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, s. 139-144 ve Keyder, *State and Class in Turkey*, s. 165-196.

ne de pek çok açıdan uygundu. 1970'lerin ikinci yarısında aşırı milliyetçi paramiliter gruplar ile sol fraksiyonlar arasında meydana gelen çatışmaların şiddeti artmaya devam etti ve sonrasında soruşturulmayan siyasi saldırılar sonucu birçok önde gelen solcu entelektüel ve sendika lideri hayatını kaybetti.[23] Toplumun kendini içinde bulduğu derin ekonomik ve siyasal istikrarsızlık karşısında özel sektörün geleceği artık devletin tehdidi altında olmasa da güvencesinde değildi.

Askerî makamlar, 1980 askerî darbesinden önce ilan edilen sıkıyönetimin kendilerine verdiği yetkiye rağmen azgın şiddetin toplumu felç etmesini önleyemediklerini iddia ediyorlardı. Sıradan insanların gündelik hayatlarını etkileyen terör ve anarşi atmosferi darbeyi meşrulaştırdı. Darbe sonrasında demokratik hakları ciddi ölçüde sınırlayan yasal değişiklikler ve son derece baskıcı önlemler yoluyla terör ve anarşi son buldu. Bunun yanı sıra, Ocak 1980'de kabul edilen IMF istikrar paketini hayata geçirerek ve ihracat odaklı bir ekonomik politika izleyerek ekonomik istikrarsızlığı azaltmak da askerî darbenin hedefleri arasındaydı. Hatta cuntanın lideri televizyonda yayımlanan ilk konuşmasında bunu açıkça belirtmişti. Dolayısıyla askerî darbe ile başlayan 1980 sonrası dönem, ülkenin ekonomik rejiminde de önemli değişikliklere tanık oldu.

1980 sonrası dönemin tanımlayıcı özelliklerinden birisi de siyasal İslâm'ın daha önce eşi görülmemiş ölçüde yükselişe geçmesiydi. Söz konusu gelişmeler, Türkiye'deki modernleşmecilerin dini siyasetten arındırma ve özel alanla sınırlama konularında ne kadar yol aldıklarını tartışmadan anlaşılamaz. Sorun sadece gayrimüslim azınlıkların marjinalleştirilmeye devam edilmesinden ve Türk ulusal kimliği-

23 Dönemin kaotik atmosferi konusunda bkz. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 266-280. Ayrıca bkz. Ayşe Trak ve Çimen Turan, "Is Democracy A Luxury Item for Turkey?", *Labour, Capital and Society*, 13 (2), 1980, s. 8-21.

nin tanımındaki muğlaklıklardan kaynaklanmıyordu. Din siyasal hayatta önemli bir unsur olmaya devam ediyordu, çünkü askerin siyasete müdahale etme eğilimini meşru kılmak için irtica korkusu hep gündemde tutuluyordu. Buna ilaveten, sağ siyasi partilerin hemen hepsi, CHP'ye ve sol siyasi hareketlere karşı halkın dini hassasiyetlerini manipüle etmeye çalışıyorlardı. AKP liderlerinin siyasi formasyonu da İslâmî siyaset içinde ve böyle bir tarihsel bağlamda mümkün olabildi. Ama hareket gerek ulusal gerekse uluslararası ortamın tarihsel özelliklerine uyum sağlarken birtakım değişiklikler geçirdi. Bu değişikliklerle beraber, dinin Türkiye siyasetinde oynadığı rol yeni bir anlam kazandı ve dinsel kimlik ekonomik hayatta önemli bir unsur olarak ortaya çıktı. İş dünyasındaki ve hükümet-işadamı ilişkilerinde 1980 sonrasında yer alan gelişmeleri anlamak için dinin toplumdaki yeriyle ilgili bu değişimleri dikkate almak gerekiyor.

TÜRKİYE'DE DİN VE SİYASET

Eksik sekülerleşme

Daha önce de belirttiğimiz gibi, sekülerleşme Türkiye Cumhuriyeti kurucularının gerçekleştirmeyi hedefledikleri toplumsal modernleşme projesinin merkezi bir unsuruydu. Devlet yapısına sinmiş İslâmî kurumları söküp atmak için atılan adımların çoğu gerçekten radikaldi. Halifelik ve şeriat mahkemeleri kaldırıldı. İslâmî eğitim kurumlarının yanı sıra tekke ve zaviyeler dağıtıldı. 1924'teki Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla birlikte eğitime tamamen din dışı bir müfredat getirildi ve 1926'da da İsviçre Medeni Kanunu kabul edildi. 1928'de Türkiye devletinin dininin İslâm olduğunu belirten

madde anayasadan çıkarıldı. 1937'de laiklik anayasal bir ilke haline getirildi. Fakat bu reformların sonuçları bazı açılardan muğlak kalmaya devam etti.

Birincisi, yeni cumhuriyet rejiminin kabul ettiği yurttaşlık anlayışının kesinlikle siyasi nitelikli ve etnik kökenden bağımsız olduğunu söylemek zordu. Hukuki belgelerde genellikle siyasi bir yurttaşlık kavramından söz edilmesine karşın, en azından 1960'lara kadar anayasada ve anayasa değişikliklerinde vatandaşlığın tanımıyla ilgili muğlaklıklar devam ediyordu. Daha da önemlisi, kamu hizmetlerinde ve özellikle orduya eleman alımlarında gayrimüslim yurttaşlar dışarıda bırakılıyordu. Daha önce de tartıştığımız gibi, sermayeyi gayrimüslim girişimcilerden Müslüman olanlarına aktarmayı içeren milli burjuvazi yaratma projesinin ana ilkeleri de bu yaklaşımla gayet uyumluydu.

İkincisi, örgütlü din, Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi devlet sınırları içinde kalmıştı. Türkiye Cumhuriyeti kurucularının din ile devlet işlerini ayırmaktan ziyade, İslâmın devlet kontrolü altındaki bir versiyonunu kamusal alanın ayrılmaz bir parçası olarak kurumsallaştırmakla uğraştıkları söylenebilir.[24] Cumhuriyetin kurucularının İslâmın "akılcı", batıl itikatlardan arınmış inanç sistemi şeklindeki yorumunu yerleştirmeye çalıştığı doğrudur. Aına aynı zamanda dinin siyasetin dışında, özel alanla sınırlı kişisel bir inanç olarak kalması hedefleniyordu. Dinin Osmanlı hukuki ve siyasi düzeninde yerinin önemi düşünülürse, bu siyaset dışı İslâm anlayışının toplum tarafından kabul edilmesi için siyasi müdahale araçlarının kullanılması kaçınılmazdı. Bu yüzden 1920'lerde Diyanet İşleri Başkanlığı (Diyanet) kuruldu ve bu kuruma, insanların dini hassasiyetle-

24 Türkiye'de devlet ile din arasındaki ilişkilere dair genel bir çerçeve için bkz. Ümit Cizre-Sakallıoğlu, "Parameters and Strategies of Islam-State Interaction in Republican Turkey", *International Journal of Middle East Studies*, 28 (2), 1996, s. 231-251.

rinin rejime karşı kullanılmasını önlemek üzere, ülkedeki dini uygulamaları denetleme, koordine ve kontrol etme görevi verildi.[25]

Dini eğitim de tümden devlet kontrolüne girmişti. İmamların eğitimini Milli Eğitim Bakanlığı üstlendi ve Diyanet bütün ülkede zorunlu olmayan Kur'an kursları açtı. Ama, cumhuriyet rejiminin eski kurumsal İslâm'ın yerine yeni bir kurumsal İslâm geçirmeye giriştiği ya da bunu arzuladığı iddiasında bulunmak haksızlık olacaktır. Tek parti rejimi boyunca Diyanet'in bütçesi ve personeli sınırlı kaldı, resmi eğitim sisteminde dini eğitimin yeri de son derece marjinaldi. Dini eğitim kent okullarında müfredattan çıkarıldı ve 1940'ların başlarında köy okullarında da dini eğitim sona erdi.[26] Bir başka deyişle, tek parti rejimi eğitim sistemini kontrol ederek resmi bir İslâm versiyonunu dayatmıyordu. Hükümet yetkililerinin istediği şey, dinin kamusal alandan tedricen çekilmesini sağlamak ve dini bireysel inanç meselesi haline getirerek özel alanla sınırlamaktı.

Yüzyıllarca İslâmî normların toplumsal hayatı biçimlendirdiği bir ortamda dinin özel alanla sınırlanması sürecinin pürüzlerle ve engellerle karşılaşmaması mümkün değildi. Böyle kapsamlı bir proje sadece ideolojik söyleme güvenilerek yürütülemezdi. Devletin dini inanç alanından çekilmesi yüzyıllardır süren anlam ve normlar sistemini dönüştürmeye nasıl yetmezse, obskürantizm diye nitelenen şeye karşı ya da dini siyasi bir enstrüman olarak kullanma amaçlarına karşı alınan otoriter önlemler de "modern ve akılcı dindarlık biçimleri" yaratmakta o kadar başarısız olacaktı. Toplumsal ilişkilerin ahlâki evreninde sahici bir değişim olma-

25 Taha Parla ve Andrew Davison, "Secularism and Laicism in Turkey", Janet R. Jakobsen ve Ann Pellegrini (der.), *Secularisms*, Duke University Press, Durham, NC, 2008, s. 58-75.

26 *A.g.e.*, s. 65. Ayrıca bkz. Mehmet Ali Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, İletişim, İstanbul, 2005, s. 140-152.

sı için, yeni bir ahlâk ilkeleri kümesinin içselleştirilmesi gerekliydi. Bu ilkeler elbette dini de kapsayabilirdi ama onunla sınırlı kalmamalıydı. Toplumun sekülerleşmesi ancak ondan sonra, devlet-toplum ilişkilerini dinsel kimliğin sınırlarının dışında biçimlendirecek bir siyasi yurttaşlık anlayışının gelişmesine yol açabilirdi. İlk cumhuriyet hükümetlerinin aldığı önlemler, bu tür bir sekülerleşmeyi hayata geçirme, onu etnik kimlik, dini inanç ve yaşam tarzı farklılıklarının eşit yurttaşlığa engel olmayacağı modern bir toplumda bir arada yaşamanın temeli haline getirme noktasında kesinlikle yetersiz kalmıştır.

Türkiye'nin modernleşme projesine dair bazı tartışmalarda ileri sürüldüğünün aksine, bu projenin böyle kararlı bir sekülerleşme fikri içerdiği de şüphelidir. Dolayısıyla, cumhuriyetin kurucularının toplumdaki hâkim kültürel kodlara ve yaşam tarzlarına karşı tepeden inmeci bir "toplum mühendisliği" projesine giriştiği şeklindeki eleştiri Türkiye'de olup bitenlere dair doğru bir resim çizmemektedir. Tek parti rejiminin niyeti ne olursa olsun, böyle bir toplum mühendisliği projesinin hayata geçirilmesi için eğitim mekanizmalarının ve propaganda kaynaklarının kullanılması gerekliydi. Devletin eğitim harcamalarına ayırdığı kaynaklara ve okuryazarlık oranlarının değişmesiyle ilgili istatistiklere baktığımızda, okul sisteminin toplumsal modernleşme projesinde sınırlı bir rol oynayabilecek durumda olduğunu görüyoruz.[27] Yazılı basının propaganda amaçlı kullanımının da, eğitim alanındaki başarının sınırları tarafından

27 1951'de yayımlanan bir Dünya Bankası raporuna göre kişi başı eğitime yapılan harcama, reel fiyatlar ve nüfus artışı hesaba katılırsa, 1935 ile 1948 arasında yüzde 40 azalmıştı. Bkz. J.M. Barker, *Türkiye Ekonomisi: Kalkınma Programı İçin Tahlil ve Tavsiyeler*, Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası, Ankara, 1951, s. 196. Cumhuriyet'in ilanından *12 yıl sonra, yani 1935'te nüfusun* yüzde 80,8'i hâlâ okuma yazma bilmiyordu. Bkz. Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *İstatistik Göstergeler 1923-1990*, DİE, Ankara, 1991, s. 6.

belirleneceği açıktı. Radyo önemli bir propaganda aracıydı, ama radyonun ulaşabildiği nüfus oranı çok sınırlıydı, çünkü 1950'ye kadar nüfusun yüzde 75'i köylerde yaşıyordu[28] ve köylerin büyük bir çoğunluğunda elektrik yoktu.[29] Bu koşullarda "Kemalist cumhuriyetin kahramanları olan aydın öğretmenlerin", gündelik hayata hangi ilkelerin hâkim olacağı konusunda "cumhuriyet karşıtı olarak şüpheli konumda bulunan dini otorite sahipleri" karşısında pek de direnme şansı yoktu.

Cumhuriyetçi modernlik yanlıları, gündelik hayat düzeyinde de insanları daha iyi bir hayat arzusunda ortaklaştırmakta ve mobilize etmekte başarısız oldu. Halkın geniş kesimleri modernleşmenin ekonomik getirilerinden yararlanamadı ve çoğunluğun yaşam tarzında önemli değişimler meydana gelmedi. Kemalist modernleşmenin başarısızlığından kaynaklanan pek çok sorun, siyasal İslâm'ın güçlenişiyle birlikte su yüzüne çıkmadan çok önce Şerif Mardin tarafından tespit edilmişti:

> Bütüne bakıldığında Kemalistlerin iyi bir düzenleme ve kural koyma anlayışı vardı, ama bazı çağdaş modernleşme planlarının toplumun yeniden yapılanması için kitleleri harekete geçiren devrimci-seferber edici veçhesini ıskalamışlardı. ... Kemalistler, modernleşmenin mobilizasyon yanını gözardı etmekle kalmadılar, modern toplumun bütünleştirici ağlarının yapısını da iyi göremediler ya da bu yapıya yasalarla varlık kazandıramadılar.[30]

---

28 DİE, *İstatistik Göstergeler 1923-1990*, s. 8.

29 1965'te kurulan Adalet Partisi'nin (AP) programında daha 1960'ların başlarında taşra gelişiminin çok kötü durumda olduğunu gösteren çarpıcı istatistikler görüyoruz. Bkz. Nuran Dağlı ve Belma Aktürk, *Partiler ve Programları* II, TBMM, Ankara, 1988, s. 115. AP, 1960 askerî müdahalesinin ardından kapatılan DP'nin üyelerine hitap eden muhfazakâr bir partiydi.

30 Şerif Mardin, "Center-Periphery: A Key to Turkish Politics?", *Daedalus*, 102 (1), 1973, s. 184.

Toplumsal yapıda radikal bir değişim olmayınca, kamu ahlâkının geleneksel ve din merkezli sisteminin dönüşümü sınırlı kaldı, devlet ve din alanlarının ayrışması da tamamlanamadı. Din tam anlamıyla özel alanla sınırlanamazken, hükümet "akıl dışı" ya da toplumsal bütünlüğe ve siyasal istikrara zararlı bulduğu inanç tezahürlerini yine de dizginlemeye çalıştı. Kemalistlerin siyasette İslâm'ın etkisiyle mücadele söylemine rağmen, İslâm, siyaseti etkilemeye devam etti ve hem hükümet hem de muhalefet tarafından siyasi bir araç olarak kullanıldı. Örneğin İslâm'a atıflar DP hareketinin temel veçhelerindendi ve 1950'de tek parti iktidarını sona erdiren DP'nin seçim başarılarına katkı yapmıştı.

Çok partili dönemde iktidara gelen sağ siyasi partiler, dinin toplumdaki yerini genişletmek üzere devlet kontrolündeki kurumları Cumhuriyet'in ilk yıllarında CHP'nin yaptığından çok daha yaygın bir şekilde kullanmaya çalıştılar. Örneğin DP hükümeti 1951'de İmam Hatip okullarını kurdu. Zaman içinde bu okulların sayısı arttı ve 1960'larda AP hükümeti bu okullardan mezun olanların ilahiyat dışındaki dallarda da yüksek öğrenime devam etmesi için yasaları değiştirme sözleri vermeye başladı. Bu yöndeki yasal değişiklikler 1970'lerde yapıldı. Sonuç olarak İmam Hatip okullarının sayısı daha da arttı. Bu dönemde İmam Hatiplere kız öğrenciler de alınmaya başladı, halbuki kadınlar bu mesleki eğitim sonucunda dinle ilgili bir görev alamıyordu.[31]

Yine 1950'lerde ilkokul ve ortaokullarda din dersi müfredata eklendi. İlk başta din dersi seçmeliydi, ama sonra öğrencilerin bu dersten muaf tutulması için velilerin talebi zorunlu kılındı. 1980 askerî darbesinden sonra din dersi zorunlu hale getirildi ve o zamandan beri de zorunlu olarak

31 Gökaçtı, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, s. 178-226. Aynı konuda bkz. Ruşen Çakır, İrfan Bozan ve Balkan Talu, *İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler*, TESEV, İstanbul, 2004.

kaldı. Eğitim sistemindeki bu gelişmelerin yanı sıra Diyanet'in bütçesi büyüdü ve personel sayısı da sürekli arttı.[32]

Cumhuriyet döneminde nüfusun çoğunluğunun içselleştireceği bir din dışı değerler sistemi getirerek toplumu modernleştirme ve sekülerleştirme çabaları etkili olmadı. Cumhuriyetin tarikatları ortadan kaldırma çalışmaları da sınırlı bir etki yaptı. Sonuçta seçim kampanyaları sırasında siyasi partiler ve çeşitli dini liderler arasında anlaşmalar ve ittifaklar yapılmaya başlandı. Bu tür kampanya stratejileri sadece sağ partiler tarafından değil, üyeleri arasında kimi zaman popüler dini liderler bulunan CHP tarafından da kullanıldı.

Dinin siyasetteki öneminin devam etmesine rağmen, 1980'lere kadar hemen hemen bütün siyasi partiler dini kültürel bir tutkal olarak gördüler, ama siyasi kurumların ve ekonomik ilişkilerin niteliğini yeniden şekillendirmenin bir aracı olduğunu düşünmediler. Belirli siyasi ve ekonomik konularla ilgili politika söylem ve öneriler, siyasetçilerin dini inançlarından büyük ölçüde etkilenmeden kaldı; toplumsal değerlerin köşetaşı olarak dine sarılmak daha geniş çaplı bir kurumsal reform projesiyle birlikte gitmedi ya da buna gerek duyulmadı. Bu gözlem, Türkiye'de siyasal İslâm'ın yükselişinde önemli bir rol oynayan Milli Görüş hareketine bağlı siyasi partilerin 1980 öncesi politika söylemleri için de geçerlidir. Siyasal İslâmî hareket ancak 1980 sonrasında dine yönelik toplumsal duyarlılıklardan da faydalanarak ülkenin siyasal ve ekonomik yaşamının dokusuna İslâmı yeniden dahil etmeye çalışacaktı. AKP'nin kurucularının siyasi kariyerlerine başladıkları Milli Görüş hareketindeki sürekliliklerin ve kopuşların incelenmesi, gerek siyasal İslâm'ın yükselişine kapı açan ulusal ve uluslararası faktörleri gerek İslâmî

32 Diyanet'in personelinin ve bütçesinin artışı konusunda bkz. İştar Gözaydın, *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, İletişim, İstanbul, 2009, s. 191, 221-24.

siyasetin bugün içerdiği çelişki ve gerilimleri daha iyi anlamamızı sağlayabilir.

Siyasal İslâm'ın milli kalkınmacılık safhası

Milli Görüş Hareketi, merkez sağ AP içindeki "Bağımsızlar Hareketi" diye bilinen bir muhalif grup tarafından 1969'da başlatıldı. Milli Görüş Hareketi içinde daha sonra yer alacak bir dizi siyasi partinin ilki olan Milli Nizam Partisi de (MNP) bundan kısa süre sonra kuruldu. MNP ve halefleri "Milli Görüş" diye bilinen bir ideolojik çerçeve sunuyorlardı. Hareket içindeki siyasi partiler askerî müdahaleler sonucunda kapatıldılar ama yeni isimlerle tekrar ortaya çıktılar. Örneğin MNP 1971'deki askerî müdahale sonrasında kapatıldı ama 1972'de Milli Selamet Partisi (MSP) adıyla tekrar su yüzüne çıktı. 1980 askerî darbesinin ardından tüm diğer partilerle birlikte MSP de kapatıldı. MSP'nin lider kadrosu 1983'te RP'yi kurdular. Bu parti de, bu sefer Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı. Bu kapatılmada 28 Şubat 1997'deki askerî müdahalenin ve askerî yetkililerin etkisi büyüktür. RP'den sonra kurulan Fazilet Partisi (FP) de daha sonra Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmaktan kurtulamadı. FP'nin kapatılmasından sonra Milli Görüş hareketi içinde bir bölünme yaşandı. FP'nin yerine kurulan Saadet Partisi (SP), Milli Görüş hareketi içinden ortaya çıkan AKP'den sonra ciddi bir varlık gösteremedi. AKP'nin siyaset sahnesine çıkışı, dindar ve muhafazakâr sağ üzerinde önemli bir etki yarattı.[33] SP'nin bazı üyeleri 2010'da Halkın Sesi Partisi (HAS Parti) adında yeni bir parti kurdu ama bu parti daha sonra AKP'ye katıldı (Tablo 1.1).

---

33 Ruşen Çakır, "Milli Görüş Hareketi", Yasin Aktay (der.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, cilt: 6, İslâmcılık*, 2. baskı, İletişim, İstanbul, s. 544-575.

TABLO 1.1. Milli Görüş Hareketi Dahilindeki Siyasi Partiler

MNP	1970-1971
MSP	1972-1980
RP	1983-1998
FP	1998-2001
AKP	2001-
SP	2001-
HAS Parti	2010-2012

AKP'nin kuruluşu Türkiye'deki siyasal İslâm'ın çizgisinde önemli bir dönüm noktası oldu. Ama 1990'larda RP'nin ilk kez yerel seçimleri kazanmasıyla ve daha sonra genel seçimlerde oyunu artırmasıyla birlikte Milli Görüş hareketi zaten değişmeye başlamıştı. MNP ve MSP'nin kentli seçmenler arasındaki sınırlı popülerliği sebebiyle İslâmî siyasetin ancak düşük eğitimli ve çoğu durumda dezavantajlı sosyal gruplara çekici gelebileceği düşünülüyordu. Halbuki RP'nin seçmen tabanı daha genişti ve nüfusun daha farklı dilimlerini de kapsıyordu.[34] RP, 1994 yerel seçimlerinden zaferle çıktı. Bu yüzden RP'nin 1995'teki genel seçimlerde birinci parti olması çok da şaşırtıcı değildi. Bu seçimler sonucunda, RP, yine 1980 askerî müdahalesi sonrasında kapatılmış olan AP'nin merkez sağ halefi olan Doğru Yol Partisi (DYP) ile koalisyon hükümeti kurdu.

1970'lerde MSP, aldığı oy oranının düşüklüğüne rağmen üç koalisyon hükümetinin parçası olmuştu. Bu hükümetlerin ilki toplumsal popülerliği giderek artmış olan Bülent Ecevit liderliğinde, kendini "merkezin solu" olarak tanımlamak üzere sola doğru bir dönüş yapan CHP'yle birlikte kurulmuştu. Diğer iki koalisyon ise milliyetçi sağ hükümetlerdi. MSP bu hükümetlerin üçünde de çok zor bir koalisyon ortağıydı, ama bu zorlukların partinin İslâmî karakteriyle

34 Bu iki siyasi partinin toplumsal tabanlarının mukayesesi için özellikle bkz. Haldun Gülap, "Political Islam in Turkey: The Rise and Fall of the Refah Party", *The Muslim World*, 89, (1), 1999, s. 122-41.

hemen hemen hiç ilgisi yoktu. 1970'lerin siyasi ve ideolojik ortamında, daha sonra AKP hükümeti döneminde dini muhafazakârlığın yükselişi karşısında çok kaygılanan laikler, "Atatürk'ün Partisi" ile MSP arasında bir ittifak kurulmasından çok da rahatsız olmuş görünmüyorlardı. MSP, İslâm'ı kültür ve ahlâkın merkezine yerleştiren bir hareket içinden geliyordu, ama partinin dini referansları hukuki ve kurumsal yapılara kadar uzanmıyordu ve ekonomik yaşam ya da ticari ilişkilerle de pek ilgisi yoktu.

Bununla birlikte, partinin özel sektör geliştirme projesi, MSP'nin cumhuriyetçi modernleşme projesi karşısında aldığı eleştirel tavrın önemli bir parçasını oluşturuyordu. Nitekim MNP'yi kuran ve daha sonra RP'nin lideri olan Necmeddin Erbakan siyasi kariyerine Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nde (TOBB) başlamış ve TOBB'da küçük ve orta ölçekli işletmecileri mobilize etmekte başarılı olmuştu. Özellikle Anadolu taşrasındaki işadamlarına dayanarak seçimi kazanmış, böylelikle iktidardaki AP'nin adayının 1969'da TOBB'un başına geçmesine engel olmuştu. Bu durum TOBB içindeki siyasi süreçlerin geleneksel olarak aldığı biçimden önemli bir sapmaya işaret ediyordu, çünkü her zaman hükümetin adayı seçimi kazanırdı. Seçimlere itiraz edildi, Ticaret Bakanı sonuçları onaylamayı reddetti ve Erbakan'ın başkan olması önlendi.[35] Sonuçta KOBİ'lerin TOBB içinde karşılaştığı bu ayrımcılık, siyasal İslâmî hareketin ve Milli Görüş'ün politik söyleminin temel köşetaşlarından biri olarak kaldı.

Bununla birlikte, bu açıdan MSP'nin politika söylemi ile KOBİ gelişimine iyi gözle bakan Ecevit CHP'sinin politika söylemi arasında pek fark yoktu. Koalisyon ortaklarının ekonomi politikaları diğer açılardan da pek fark göstermiyordu. Her iki parti de 1960'larda ve 1970'lerde ekonomik

35 Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 243-44. Ayrıca bkz. Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, s. 252-259.

gelişim literatürüne hâkim olan bağımlılık teorisinin temel ilkelerine büyük ölçüde uyumlu bir korumacı politika stratejisini benimsiyordu. Milli sanayinin gelişmesini destekleme ve gelişmemiş ülkeler arasında Güney-Güney ilişkilerini artırma yoluyla kapitalist ekonomiyle "bağlarını koparma" gerekliliği gibi fikirler hem CHP hem MSP tarafından kabul ediliyordu.

MSP açısından sanayileşme, özellikle de ağır sanayinin gelişmesi tüm diğer kaygıların önüne geçiyordu. MSP'nin programına göre özel sektör büyük oranda KİT'lerden oluşacak, bu KİT'lerin çok sayıda hissedarı olacak ve devlet doğrudan üretici olmak yerine hissedarlar arasında eşgüdümü sağlama görevini üstlenecekti. Bu fikir o dönemde CHP'nin desteklediği, özel kuruluşların yaygın küçük hissedarların elinde olacağı "halk sektörü" fikrinden pek farklı değildi.[36] Yine de koalisyon ortakları arasında kısa sürede anlaşmazlıklar çıktı, ama bu anlaşmazlıkların sebebi kültürel bakış açılarındaki farktan kaynaklanmıyordu. Daha sonra Ecevit'in yaptığı açıklamaya göre, koalisyonun bozulmasının nedenlerinden birisi, Erbakan'ın halka açık şirket modelinin küçük hissedarlarının sıkı devlet kontrolü altında olduğu ve bu hissedarların yönetimde söz sahibi olmasının engellendiği bir model olduğunun anlaşılmasıydı.

Aslında MSP sadece bu koalisyon hükümetinde değil, küçük ortak olduğu diğer iki hükümette de son derece zor bir ortak olmuştu. Bu koalisyonlarda Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'nı kontrol etmekte ısrarcı olmuş, sonra da bu kontrolü kendi seçmen tabanıyla kurduğu klientalist ilişkiler doğrultusunda, onlara KİT'lerde istihdam yaratmak için kullanmıştı. Bu yaklaşım çok partili dönemin geleneksel uygulamalarından sapmıyordu, ama MSP kamu fonlarını kendi amaçları için kullanma şansını yeni yakaladığı için öte-

36 Tuğal, *Passive Revolution*, s. 42.

ki partilerden daha pervasız hareket ediyordu. Üç koalisyon hükümetinde de bu durum önemli bir gerilim kaynağı olarak ortaya çıktı ve MSP-CHP koalisyonunun sona ermesinin yanı sıra diğer iki koalisyonun da geleceğini belirleyen etkenlerden biri oldu.[37]

MSP oy tabanının farklı unsurlarıyla klientalist bir ilişki kurmak peşinde koşmakla kalmadı, mevcut siyasi yapıları da kendi siyasi amaçlarına göre biçimlendirmeye ve kullanmaya kalktı. Bu çabalar Erbakan'ın daha önce TOBB'un yönetimine gelme yönündeki girişimleriyle aynı çizgide ilerliyordu. 1976'da Hak-İş Konfederasyonu'nun (Hak-İş) kuruluşuyla, örgütsel ortamda güç ve etki elde etme çalışmalarını daha açıktan yürütmeye başladı.[38] Hak-İş'in kuruluşu, MSP döneminde Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı olan Şevket Kazan'ın attığı, siyaseten tasarlanmış bir adımdı. Kazan'ın bakanlıktaki yardımcısı olan Necati Çelik de ondan sonra bu işi sürdürdü. Çelik, Hak-İş'in kurucusu ve ilk başkanıydı, daha sonra da Kazan'ın Adalet Bakanı olduğu RP-DYP koalisyon hükümetinde de Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı olarak yer aldı.[39]

1970'li yıllarda MSP'nin ne klientalist politikaları ne de örgütsel ortama siyasi dahiliyeti açıktan İslâmî referanslarla

37 Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Modernleşme, Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985, s. 193-194. Ayrıca bkz. Ayşe Buğra, (2002a), "Political Islam in Turkey in Historical Context: Strengths and Weaknesses", Neşecan Balkan ve Sungur Savran (der.), *The Politics of Permanent Crisis: Class, Ideology and State in Turkey*, Nova Science Publishers, New York, 2002a, s. 107-144.

38 Daha 1970'lerde sendika faaliyetlerinin korporatist niteliği aşınmaya başlamıştı, çünkü hükümet yetkilileriyle daima sıkı ilişkilerini koruyan en eski ve büyük konfederasyon Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (Türk-İş) gücünün ve etkisinin karşısına Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) çıkmıştı. 1960'ların özgürlükçü atmosferinde kurulan DİSK de sendikacılık alanında hayli güçlüydü.

39 Hak-İş için bkz. Ayşe Buğra, "Labour, Capital, and Religion: Harmony and Conflict among the Constituency of Political Islam in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 38 (2), 2002b, s. 187-204.

yapılıyordu. Bu tip referanslar MSP'nin önerdiği ekonomik projelerde de önemli faktörler değildi. Fakat 1980'den sonra MSP'nin kapatılmasının ardından kurulan RP'nin İslâmîliği, partinin iktisat politikasıyla ilgili söyleminin ve politikaların belirgin bir özelliği haline geldi ve Türk toplumunda dinin yerinin değiştiğini fark eden bazı toplum kesimleri için de bu durum giderek daha fazla endişe kaynağı oldu.

Söz konusu değişimin, ekonomik ilişkilerle alakalı algılarda, değerlerde ve tavırlarda yaşanan dönüşümlerle paralel gitmiş olması önemlidir. 1980 sonrası dönemde siyaset ile din arasındaki ilişkinin yeniden şekillenmesi, Türkiye'nin küresel piyasa sistemiyle bütünleşmesinin getirdiği yeni bir kültürel ve ekonomik bağlam içinde gerçekleşiyordu.

1980 Sonrası Türkiye Toplumunda Ekonomi ve Dinin Değişen Yeri

Türkiye'nin küresel piyasa ekonomisiyle bütünleşmesi 1980 askerî darbesiyle başladı. Bu askerî darbe cumhuriyet tarihinin en acımasız ve Türk toplumu üzerinde etkileri en uzun sürmüş darbesiydi. Askerî iktidar döneminde yapılan yasal ve kurumsal değişiklikler, ilk olarak toplumsal çatışmayı durdurmak ve toplumsal muhalefeti sıkı bir kontrol altına almaya yönelikti. Askerî rejim, demokratik hakları ciddi ölçüde aşındıran yeni bir anayasa getirdi. Mevcut siyasi partiler kapatıldı ve liderlerinin siyasete katılması önlendi. 1983 seçimlerinde 1980'ler boyunca iktidarda kaldıktan sonra 1990'larda da iki koalisyon hükümetinin küçük ortağı olan liberal Anavatan Partisi (ANAP) iktidara geldi. Askerin yasakladığı parti liderleri, 1987'de siyaset yapma haklarını kazandıkları bir referanduma kadar siyaset sahnesine dönemediler. Cuntanın liderleri topluma otoriter bir Kemalizm doktrini dayatmaya çalışırken, darbenin ürettiği siyasi ortamın önemli bir ideolojik unsuru olarak "Türk-İslâm sentezi" ortaya çıktı. Sol siyasi faaliyetlerinin bastırılması, legal ve illegal İslâmî örgütlenmelerin ortaya çıkması için yeterli boşluğu yaratmıştı.

Bu bölüm, 1980'lerin ve 1990'ların ekonomik gelişmelerinin tartışılmasıyla başlıyor, bunun ardından da 1980 sonrasında siyasal İslâm'ın daha önce hiç görülmeyen yükselişe geçişi inceleniyor. Devamında ise, AKP'nin 2002'de iktidara gelişinden bu yana ekonomik politikalarda gerçekleştirdiği iktisat politikası değişiklikleri ve gerek din gerek sekülerlik konularında yeni yaklaşımlarını ele alıyor. Düzenlenmemiş piyasa sisteminin getirdiği krizlerden ve 1990'larda siyasal İslâm'ın yükselişinin yarattığı siyasi gerilimlerden çıkarılan dersler, AKP'nin muhafazakâr-liberal bakış açısının oluşumunda önemli etkenlerdi. Hükümetin izlediği strateji, ekonomik ve kültürel ilişkilerde radikal değişikliklere yol açan büyük kurumsal dönüşümleri içeriyordu. AKP döneminde iş dünyasının yeniden konfigürasyonu ve hükümet ile iş dünyası arasındaki ilişkilerin yeni biçim alması, cumhuriyetin ilk döneminde özel sektörün geliştiği ortamı andıran bir seyir izledi.

DÜZENLENMEMİŞ PİYASA EKONOMİSİNDE İSTİKRARSIZLIĞIN EKONOMİK VE SİYASAL KAYNAKLARI

1980 askerî müdahalesinin özel sektör açısından önemli bir sonucu örgütlü emek hareketinin sınırlanmasıydı. Darbeden sonra DİSK kapatıldı ve liderleri hapse atıldı. Konfederasyon, ancak 1992'de, o da üyelerinin çoğunu en büyük ve yerleşik sendika konfederasyonu olan Türk-İş'e kaptırdıktan sonra, sendikacılık sahnesine dönebildi. Hak-İş'in ise, daha önce belirttiğimiz gibi siyasal İslâm'la sıkı ilişkileri vardı. Yeni sendika yasası sendikaların gücünü ve etkinliğini büyük ölçüde kısıtlıyordu. Daha sonra yapılan yasal değişikliklerle taşeronluk uygulamalarının kapsamı genişletil-

di ve emek piyasaları daha da esnekleştirildi. Bu değişiklikler, daha önce tarım ve küçük çaplı hizmetlerle sınırlı enformel emek piyasasının genişleyip imalat sektörüne, hatta büyük işletmelere kadar yayılmasına kapı araladı. Bu büyük işletmeler formel sektörde görünüyordu, ama taşeronluk ilişkileri nedeniyle enformel istihdamla dolaylı olarak ilişkilenmişlerdi. Toplam istihdamda tarımın oranında önemli bir düşüş yaşanmasına rağmen, enformel istihdam 2000'lerde yüzde 40'ın üstünde kaldı.[1]

1980 sonrası dönemde pek çok tarımsal destek programının ve ithal tarım ürünleri önündeki engellerin kaldırılmasıyla birlikte kırdan kente göç hızlandı. 1980 ile 2012 arasında toplam istihdamda tarımın payı yüzde 50,6'dan[2] 24,6'ya[3] düştü. Bu arada toplam ihracatta tarım ve hayvancılığın payı da düşmeye devam etti ve 2012'de yüzde 3,4'e kadar geriledi. Bu dönemde Türkiye'nin ihracatında başı imalat sanayii çekiyor ve toplam ihracattaki imalat sanayiinin payı yüzde 90'ı geçiyordu.[4]

Dış ekonomik ilişkilerde gümrük vergilerinin ve serbest ticaretin önündeki bariyerlerin çoğu kaldırıldı, yabancı sermayenin doğrudan yatırım yapma imkânları genişletildi. 1980'lerin sonunda sermaye kontrolleri de kaldırıldı. Bu gelişmelerle birlikte, ihracatın desteklenmesi dikkate değer bir başarı getirdi; Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'da toplam ihracatın payı 2000'ler ve sonrasında da artmaya devam etti.

Özelleştirmeler de 1980'lerde politika gündemine alın-

1 2012'de de bu oran yüzde 39 civarındaydı. Bkz. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *Household Labor Force Statistics*, erişim 2 Eylül 2013, www.turkstat.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007.

2 TÜİK, *Statistical Indicators* (1923-2011), erişim, 3 Eylül 2013, www.tuik.gov.tr/IcerikGetir.do?istab_id=158.

3 TÜİK, *Household Labor Force Statistics*, erişim, 31 Ağustos 2013, www.turkstat.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007.

4 TÜİK, *Foreign Trade Statistics*, erişim, 31 Ağustos 2013, www.turkstat.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046.

dı ve bilhassa tüketici malları imalatı alanında bir dizi KİT özelleştirildi. Ama özelleştirme süreci asıl 2000'lerde AKP hükümeti döneminde hız kazandı. Benzer şekilde, KOBİ'lerin önemi 1980'lerde politika söyleminde önem kazanmasına rağmen, bu yöndeki önemli adımlar ancak AKP iktidara geldikten sonra atıldı.

Dönemin başlıca ekonomik eğilimleri düzenlemelerin kaldırılması ve liberalleştirmeydi, ama hükümet müdahalesi ekonomik hayatın önemli bir özelliği olmayı sürdürdü.[5] Dış pazarlara açılmayı hedefleyen politikalar, ticaretin önündeki bariyerleri kaldırmanın yanı sıra ihracatı ciddi oranda desteklemeyi içeriyordu. Ayrıca turizm ve emlak alanındaki yatırımlara da öncelikli kredi desteği sağlanıyordu. Kamu yatırımları da giderek hızlanmış, 1980'lerde ulaşım, iletişim ve enerji alanlarında dev projeler hayata geçirilmişti. Bütün bu yatırımların sonucunda, bütçe açığı (kamu sektörünün borçlanma ihtiyacı) 1981'de milli gelirin yüzde 1,8'iyken 1980'lerin sonunda yüzde 5'e ulaştı ve 1990'larda da büyümeye devam etti.[6] Kamu sektörünün borçlanma ihtiyacını karşılamak için yüksek gelir sağlayan devlet tahvilleri ve hazine bonoları piyasaya çıkarıldı. 1980'lerin sonunda, yeni kurulan İstanbul Borsası'ndaki işlemlerin büyük bir kısmı devletin çıkardığı değerli kâğıtlar üzerinden yürütülüyordu.[7]

1980'lerdeki ekonomik politika değişiklikleri, ekonomiyle ilgili karar alma süreçlerinin merkezileştirilmesini de içe-

---

5 Ziya Öniş, "Anatomy of Unorthodox Liberalism: The Political Economy of Turkey in the 1980s", Metin Heper (der.), *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*, De Gruyter, Berlin ve New York, 1991, s. 27-41.

6 Rakamlar için bkz. TÜSİAD, *1989 Yılına Girerken Türkiye Ekonomisi*, TÜSİAD, İstanbul, 1989, s. 34 ve TÜSİAD, *1991 Yılına Girerken Türkiye Ekonomisi*, TÜSİAD, İstanbul, 1991 s. 41.

7 TÜSİAD, *The Turkish Economy in 1988*, TÜSİAD, İstanbul, 1988, TÜSİAD, *1991 Yılına Girerken Türkiye Ekonomisi*, s. 80.

riyordu. Bu bağlamda genel olarak hükümetin, özel olarak da başbakanın yetkileri artırıldı. ANAP hükümeti döneminde başbakanın meclis onayı almadan keyfi karar verme gücü bir dizi değişiklik yoluyla artırıldı. Vergi kaynaklarının meclis kontrolündeki konsolide bütçeden çıkarılması yoluyla ciddi miktarda bütçe dışı kaynak yaratılarak hükümetin bu kaynakları meclis onayına ihtiyaç duymadan dağıtması, iktidarın merkezileşmesinin önemli tezahürlerinden biri olarak karşımıza çıktı. Bu yöntemin şeffaflıktan neredeyse tamamen yoksun olduğunu göz önüne alırsak, kurumsal düzenlemelerin ekonomiye keyfi siyasi müdahalenin kapsamını çok fazla artırdığını söyleyebiliriz.[8]

İşadamları, kâr amaçlı faaliyetleri meşrulaştıran ve özel sektörün konumunu sağlamlaştıran bu siyasal gelişmeleri görece memnuniyetle karşılıyordu. Ama yine de hükümet müdahalesine açık olan belirsiz bir ekonomik ortamda iş yapmayı sürdürmek durumundaydılar. Bu ortamda işadamları, girişimlerinin başarısı için hükümete bağımlıydı ve ANAP hükümetlerinin politika söylemlerinin açıkça işveren yanlısı olması ve piyasa yönelimli kalkınma stratejisinin devreye girmesi hükümet-işadamları ilişkilerinin niteliğinde köklü değişiklikler yaratmamıştı.

1980 sonrası dönemdeki gelişmeler ilk AKP hükümetine iki miras bıraktı. Birincisi, 1980'lere ve 1990'lara cumhuriyet tarihinde eşi görülmemiş yolsuzluk dalgaları damgasını vurmuştu. Cumhuriyetin ilk dönemindeki klientalist ilişkilerin yerini iktidardaki siyasetçilerin yasadışı kazançlarını içeren pratikler almıştı. 1980'lerde ANAP iktidarının iyi

8 Özal dönemindeki gelişmeler için bkz. Ziya Öniş, "Turgut Özal and His Economic Legacy: Turkish Neo-liberalism in Critical Perspective", *Middle Eastern Studies*, 40 (4), 2007, s. 113-134. Ayrıca bkz. Ümit Sönmez, "The Political Economy of Market and Regulatory Reforms in Turkey: The Logic and Unintended Consequences of Ad-Hoc Strategies", *New Political Economy*, 16 (1), 2011a, s. 101-130.

bilinen skandallarından birisi dönemin Başbakanı Turgut Özal ve ailesini içeriyordu.[9] Daha sonra bu tarz yolsuzluklar 1989'da yerel seçimleri kazanan merkez sol Sosyal Demokrat Halkçı Parti'den (SHP) politikacılara,[10] DYP'ye[11] ve RP'ye de yayıldı. 1996'dan 1997'ye kadar başbakan olan Necmeddin Erbakan daha sonra yolsuzluktan yargılandı ve ev hapsine mahkûm edildi.[12]

İkincisi, Türkiye'nin yeni piyasa ekonomisi düzenleyici bir çerçeveye oturmadığından krizlere yatkındı. Birçok açıdan zamansız bir şekilde liberalleştirilen sermaye hareketleri 1994, 1999 ve 2001 ekonomik krizlerine neden olmuştu.[13] Bazı iktisatçıların 1990'ların başında uyardığı üzere, bankacılık sektörü, doğru düzgün kurallara bağlanıp denetim altına alınmadan ve büyük bir bütçe açığıyla finansal liberalleşmeye gitmek ekonomik istikrar açısından ölümcül sonuçlar

---

9 Özal ailesinin girişimleri arasında Tv kanalları, havayolları satın almak ve Jaguar marka arabalar ithal etmek de vardı. Bu girişimler medyanın çok ilgisini çekti, ama bir sonuç doğurmadı, çünkü 1980'lerde siyasi nüfuzu kullanarak gayrimeşru kazanç elde etmek neredeyse normal bir pratik olarak kabul ediliyordu. 1980'ler aynı zamanda Türkiye toplumunun "hayali ihracat"la tanıştığı dönemdi. İşadamları ihracat yardımlarını almak için ihracatın değerini yüksek gösteriyor ya da sahte ihracat yapıyordu. Bkz. Şafak Altun, *Rüşvetten Özelleştirmeye Yolsuzluğun 100 Yıllık Tarihi*, Agora Yayınları, İstanbul, 2004, s. 204-238.

10 SHP İstanbul, Ankara ve İzmir büyükşehir belediyeleri dahil pek çok belediyeyi kazandı. Birkaç yıl içinde SHP'nin yönetimindeki belediyelerde pek çok yolsuzluk skandalı patlak verdi. Örneğin İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi (İSKİ) ihalelerindeki yolsuzluklar bunların en çok bilinenleridir. Bkz. *A.g.e.*, s. 246-249.

11 DYP lideri ve dönemin başbakanı Tansu Çiller'in mülklerinin şaibeli olduğu iddia ediliyordu. Kocası Özer Uçuran Çiller'in de 1990'larda kamu bankaları ve mafyayla dikkat çekici ilişkileri de diğer iddialar arasında yer alıyordu. Bkz. *A.g.e.*, s. 249-264.

12 Erbakan savaş sırasında Bosnalılar için toplanan yardımları partisine aktarmakla suçlanmıştı. Bkz. *A.g.e.*, s. 259-262.

13 Ümit Cizre-Sakallıoğlu ve Erinç Yeldan, "Politics, Society and Financial Liberalization: Turkey in the 1990s", *Development and Change*, 31 (2), 2000, s. 481-508 ve Nurhan Yentürk, *Körlerin Yürüyüşü: Türkiye Ekonomisi ve 1990 Sonrası Krizler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. baskı, 2003.

doğurdu.[14] 1990'lar boyunca hükümete verilen krediler toplam banka kredilerinden çok daha hızlı arttı ve 2000'e doğru özel bankaların bilançolarında en büyük varlık haline geldi. Türkiye'deki bankalar, normal yatırım finansmanı işlevlerini bir yana bırakarak finansal liberalleşmenin getirdiği daha kârlı arbitraj işlemlerine yöneldiler. Bu bankalar, dışarıdan döviz getirip yüksek faizli hükümet tahvilleri aldılar ve böylece hem bankacılık sistemi hem de ekonomi döviz ve faiz oranlarındaki dalgalanmalar karşısında çok zayıf bir konuma düştüler.[15] 1999'da devreye giren IMF destekli istikrar programı enflasyonu kontrol edip yatırımcılara güven telkin etmek için Türk lirasının değerini korumaya odaklanmıştı.[16] Ama bu program da büyük sermaye kaçışlarını önleyemedi ve art arda iki sermaye çıkışı dalgası yaşandı; her dalga paranın değerini ciddi ölçüde düşürdü ve faiz oranlarını yükseltti. Gelen yıkıcı ekonomik kriz özellikle KOBİ'leri etkiledi ve geniş çaplı işsizliğe yol açtı. Türkiye, piyasa ekonomisinin istikrarlı işlemesi için kurumsal çerçevenin zorunluluğunu böylece zor yoldan öğrenmiş oldu.

Kriz kendini gösterdiğinde merkezin solundaki Demokratik Sol Parti'nin (DSP) liderliğindeki bir koalisyon hükümeti vardı ve ANAP ile Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) de bu koalisyonun ortaklarıydı. Krizden sonra hükümet Dün-

---

14 Özellikle bkz. Dani Rodrik, "Premature Liberalization, Incomplete Stabilization: The Özal Decade in Turkey", M. Bruno, S. Fischer, E. Helpman ve N.Liviatan (der.), *Lessons of Economic Stabilization and Its Aftermath*, MIT Press, Cambridge, MA, 1991, s. 323-354 ve Merih Celasun, "Fiscal Aspects of Adjustment in the 1980s", Tosun Arıcanlı ve Dani Rodrik (der.), *The Political Economy of Turkey: Debt, Adjustment and Stability*, Macmillan, Londra, 1990, s. 37-59.

15 Erinç Yeldan, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İletişim, İstanbul, 2001.

16 Ziya Öniş ve Fikret Şenses, "The New Phase of Neo-liberal Restructuring in Turkey", Ziya Öniş ve Fikret Şenses (der.), *Turkey and the Global Economy:Neo-liberal Restructuring and Integration in the Post-Crisis Era*, Routledge, Londra ve New York, 2009, s. 1-11.

ya Bankası'nın yüksek bürokratlarından Kemal Derviş'i Türkiye'ye davet etti. Derviş'in, Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı sıfatıyla, IMF'nin önerdiği makro-ekonomik istikrar politikalarını hayata geçirmesi ve kapsamlı bir kurumsal reform sürecini yönetmesi bekleniyordu. Derviş'in yaptığı reformlar "Washington Mutabakatı Sonrası"nın ana ilkeleriyle uyumluydu. Buradaki ilk ve en önemli amaç, bürokratik özerkliği sağlayacak ve ekonomi meselelerine siyasi müdahaleyi asgariye indirecek bir kurumsal yapı kurmaktı.[17]

İş dünyasında hâkim konumda olan çevreler –özellikle de TÜSİAD'ın temsil ettiği girişimciler– reform sürecinden memnundu, ama nüfusun geri kalanı istikrar politikalarının sadece disipline edici etkisini hissedebiliyordu ve halkın ruh halini de IMF reformları karşısındaki yaygın memnuniyetsizlik biçimlendiriyordu. 2002'deki genel seçimler bu koşullarda, krizin yıkıcı etkileri hâlâ hissedilirken yapıldı. Daha bir yıl önce kurulmuş olan AKP'nin seçimlerdeki büyük zaferi bu açıdan şaşırtıcı değildi. Ama AKP'nin iktidara gelişi aynı zamanda 1980 sonrası dönemde siyasal İslâm'ın yükselişinden doğan gelişmelerin de bir sonucuydu.

İSLÂM'IN SİYASAL İKTİSADI VE İLİŞKİ SERMAYESİ OLARAK DİN

Birinci Bölüm'de tartıştığımız üzere, MSP'nin ekonomik kalkınma yaklaşımı partinin Batı kapitalizmi karşısındaki konumunu yansıtıyordu. 1970'lerde böyle bir konumu haklı çıkarmak için İslâmî referanslara gerek yoktu, çünkü çeşitli dozlarda milliyetçilik ve sosyalizm duyarlılığı taşıyan bü-

17 *A.g.e.*, s. 4. Ayrıca bkz. Ziya Öniş, "Beyond the 2001 Financial Crisis: The Political Economy of the New Phase of Neo-liberal Restructuring in Turkey", *Review of International Political* Economy, 16 (3), 2009, s. 409-432.

tün siyasi partiler ve hareketler aynı konumu paylaşıyordu. Partinin eşitsizliğe karşı söyleminin de İslâmî çerçeveye oturması gerekmiyordu. MSP'nin eşitlikçilik retoriği, Türkiye'deki değerler sistemindeki eşitliğin merkeziliğiyle uyum içindeydi ve İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası ekonomi düzeninin ruhuyla çelişmiyordu. RP'nin kurulduğu 1980 sonrası dönemin atmosferi ise farklıydı. Küresel siyaset ortamında solun geri çekilmesi söz konusuydu. Buna ek olarak, Türkiye'de 1980 askerî müdahalesi sosyalist hareketleri ve örgütleri neredeyse tamamen silip süpürmüştü. Ordunun getirdiği sivil rejim, yeni 1982 Anayasası'nın getirdiği özgürlük karşıtı normlara göre hareket ederken, sol sadece baskı görmekle kalmıyor, aynı zamanda itibarsız bir geçmişin arkaik ideolojik kalıntısı diye alaya alınıyordu. Piyasa odaklı stratejinin ve dışa dönük kapitalist kalkınmanın kaçınılmazlığı egemen ideolojinin bir parçası haline gelmişti. Eşitliğe verilen ideolojik önem bir kenara atılırken, hızla kentleşen Türkiye ekonomisinde gerçek anlamda sosyoekonomik eşitsizlikler giderek daha göze çarpar oldu.

RP'nin İslâmî görüşü, bu bağlamda tümden yeniden tanımlanması ve siyasal iktisada ilişkin önceki yaklaşımlarının enine boyuna revize edilmesi gerekiyordu. MSP'nin 1970'lerdeki politika ortamının çizgisindeki korumacı ve müdahaleci konumunun yerini küreselleşen ekonominin gerçekliğiyle uyumlu yeni ve açıkça piyasa yanlısı yaklaşımlar aldı.[18] Ama öte yandan, RP'nin kendini merkez sağ partilerden ayrıştırması ve gerek marjinalleştirilmiş kitlelerin gerek yükselme hevesindeki girişimcilerin ve bağımsız profesyonellerin hedeflerine ve beklentilerine cevap verebilmesi gerekiyordu. Kapitalist kültürün çokkültürcü

18 Cihan Tuğal, "Fight or Acquiesce? Religion and Political Process in Turkey's and Egypt's Neoliberalizations", *Development and Change*, 43 (1), 2012, s. 23-51.

akımların giderek daha fazla etkisinde kaldığı ve dinin küresel çapta öne çıktığı bir tarihsel bağlamda İslâmî kimlik, RP'nin kendini Türkiye'nin siyasal iktisadındaki değişikliğe göre biçimlendirmesine yardım eden yeni bir yönelim için zemin oluşturdu. Küresel düzeyde ideolojik ve siyasi çatışmalar merkezi sınıftan kültürel kimliğe doğru kayarken, RP de İslâm toplumunu sekülerleştirmek isteyen cumhuriyetçilerin yabancılaştırdığı dindar Müslümanları dezavantajlı bir grup konumuna oturtmak üzere çokkültürcülük retoriğini benimsedi.[19]

İslâmî referansları ekonomik kalkınmaya eşlik etmesi gereken manevi gelişimi tanımlarken kullanan MSP'nin söylemi, sağ partilerin seçim stratejisi içinde dinin kullanışıyla ilgili tarihsel eğilimlerden nitelik bakımından farklı değildi. MSP'nin yaklaşımı ahlâk, siyaset ve iktisadın modern ayrışmasına karşı tutarlı bir İslâmî toplumsal bütünleşme modeli ortaya koymuyordu. Dinsel etik ve ekonomik kalkınma birbirinin ayrılmaz parçası haline gelmiyor, yan yana var oluyordu. Buna karşılık, RP'nin geliştirdiği İslâmî siyaset retoriği yeni bir İslâm anlayışı oluşturuyordu. Bu anlayış Will Kymlicka'nın tanımladığı "toplum tarzında kültür" (*societal culture*) fikriyle benzerlikler taşıyordu. Kymlicka'ya göre toplum tarzında bir kültür "bütün insan faaliyetlerine yayılan anlamlı yaşam tarzları temin eder; hem kamusal hem özel alanları kapsayarak hayatın toplumsallıkla, eğitimle, dinle, boş zamanla ve ekonomiyle ilgili yönlerini çerçevesine alır." Toplum tarzı kültür terimi [söz konusu olanın] "sadece ortak anılar ve değerler değil, ortak kurum ve uygulamaları da olduğunu vurgulamak için" kullanılır.[20]

---

19 Gülalp, "Globalizing Postmodernism: Islamist and Western Social Theory."

20 Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 1996, s. 76.

Bu ifadenin zımni olarak bulunan kurumsal tasarımı komüniteryen bir toplum anlayışına kapı açar. Aslında Kymlicka'ya göre modern toplumlarda "liberal komüniteryenizm" mümkündü ve bu anlayışı yüzünden bazı yazarlar tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir.[21] Kymlicka'nın bu konudaki fikirlerinin altında yatan kavramsal sorunları bir yana bırakarak, onun görüşlerinin ve aynı dönemde küresel düzeyde etkili olan çokkültürcü akımların Türkiye'de siyasal İslâm'ın aldığı yeni biçimdeki yansımalarına dikkat çekmeyi önemli buluyoruz. İslâmî siyaset dinsel retoriği etik alanıyla sınırlamaya son verip sosyoekonomik kurumları yeniden tasarlamaya girişince, dini kimlik bir ilişki sermayesi halini aldı ve iş dünyasında yeni beliren ittifakları ve çatışmaları biçimlendiren bir unsur olarak ortaya çıktı.

RP, Milli Görüş Hareketi'nin kalkınmacı mirasından uzaklaşırken, daha belirgin bir İslâmî yaklaşımı benimseyerek ekonomik kurumları dini ilkelere uyum sağlayacak şekilde yeniden tasarlamak için yeni formüller geliştirdi. Faiz yasağını ihlal eden bankacılık sistemi gibi mevcut vergi ve döviz rejimlerinin yerini Erbakan'ın bizzat ayrıntısıyla "bilimsel" bir yazıda tartıştığı İslâmî alternatifleri alacaktı.[22] Partinin siyasal iktisada yaklaşımındaki bilimsel karakter tekrar tekrar vurgulanıyor, aynı zamanda farklı sosyokültürel oluşumlarda kapitalist ekonomik ilişkilerin altında yatan evrensel ekonomik rasyonalite fikri de sahipleniliyordu. Uygarlıklar arasındaki sınırların ötesinde ortak bir güven ortamının oluşmasını ve piyasa ilişkilerinin kapsamını genişleten evrensel ahlâki normların ortaya çıkışında Protestan etiğin oynadığı rolün önemine vurgu yapan Weber'in aksine,

21 Özellikle bkz. Zygmunt Bauman, *Community: Seeking Safety in an Insecure World*, Polity, Cambridge, Blackwell, Malden, MA, 2001, s. 89-109.

22 Necmeddin Erbakan, *Adil Ekonomik Düzen*, Semih Ofset Matbaacılık, Ankara, 1991.

RP'nin siyasal iktisat söylemindeki İslâmî referanslar, uygarlıklar arasında ayrımlar koyuyor ve bu ayrımların altı çizilerek önemi vurgulanıyordu.

Partinin savunduğu iktisat politikaları "Adil Düzen" denen kapsamlı bir toplumsal bütünleşme modeline oturtulmuştu. Yeni modele verilen isim daha önce "eşitlik"e yapılan vurgunun yerini "adalete" yapılan vurgunun aldığını gösteren önemli bir terminoloji değişikliğini yansıtıyordu. "Adalet" terimi eşitsiz sınıf ilişkileriyle ilgili soruları başarıyla gözlerden saklıyor ve dikkatleri güçten ziyade adalete değer veren bir uygarlıkta, müminlerin oluşturduğu cemaati bir arada tutan karşılıklı güven, sadakat ve dayanışmanın tanımladığı hakları ön plana çıkarıyordu. Hem ezilenlere hem de zenginleşenlere hitap eden bir siyasi parti için bu gerçekten faydalı bir yaklaşımdı. Adil Düzen tartışması insanlık tarihi boyunca karşılaşılan iki uygarlık türü –adalete değer veren uygarlık ile güce değer veren uygarlık– arasında bir ikili karşıtlık kuruyordu. İslâmcı ve diğer tektanrılı toplumlar ilk kategoriye alınırken, "çağdaş Batı" dahil tüm geri kalanlar güce değer veren uygarlık kategorisine sokuluyordu. Bu kategorizasyon partinin "çağdaş Batı" uygarlığına karşı aldığı eleştirel tavra rağmen, kendini eski moda milliyetçilik ya da tepkisel cemaat sistemiyle sınırlamaktan kaçınmasını da sağlıyordu. Aslında parti Avrupa ve ABD'yle ticaret ve yatırım ilişkilerini tümden reddetmiyordu, ama müminlerin uluslararası kardeşliğine yaptığı atıflar açıkça ulusal sınırlar ötesi bir Müslüman işbirliğine yönelikti.[23]

MSP'nin ekonomik milliyetçiliğiyle özenle yolunu ayıran RP, Türkiye'nin AB adaylığına şiddetle karşı çıkıyor, resmi

23 RP'nin programındaki ve söylemlerindeki dönüşümün ayrıntıları için bkz. Buğra, "Political Islam in Turkey in Historical Context: Strengths and Weaknesses", s. 127-132.

parti bildirgelerinde bunun ABD destekli bir Siyonist komplo olduğunu belirterek, bu tür projelerin Türkiye'yi Büyük İsrail'in bir eyaleti yapma niyeti taşıdığını ilan ediyordu.[24] 1996'da RP-DYP koalisyon hükümetinin kuruluşunun ardından, yeni hükümet AB'ye tam üyelik peşinde koşmaya devam ederken RP liderleri mevcut görüşlerini daha az dile getirir oldular, ama Siyonist komplo teorisini siyasi söylemlerinin kalıcı bir parçası olarak kullanmaktan vazgeçmediler. Bu arada parti liderliği ile gönüllü girişimciler derneği MÜSİAD'ın örgütlediği yeni büyüyen işadamlarının ortak çabaları sonucunda Batı dışı ülkelerle sıkı ekonomik ilişkiler geliştirme girişimleri hız kazandı.

MÜSİAD'ın bugünkü iş dünyasındaki konumu Dördüncü Bölüm'de ayrıntılı olarak tartışılacak. Fakat din ile ekonomi arasındaki sınırların bulanıklaşmasında önemli bir rol oynayan ve hükümet ile iş dünyası arasındaki geleneksel partikülarist ilişkilerin yeni biçim almasına katkı yapan bu dernek üzerinde burada da biraz durmamız gerekiyor. Bu ilişkiler, sermayenin "doğru" siyasi bağlantılara sahip işadamlarının elinde birikmesi sürecinde önemli olmaya devam etti; bununla birlikte, ilişki ağları içindeki karşılıklılık ilişkileri artık işadamlarının siyasi otoriteye bağımlılıklarından daha önemli hale gelmeye başlamıştı.

MÜSİAD'ın kuruluşundan beri yönetim kademesindekiler İslâm'ın bir ilişki sermayesi olarak sahip olduğu potansiyelin gayet farkındaydı ve bu potansiyele açıkça atıfta bulunuyorlardı. Bununla ilgili olarak, derneğin 1998'deki bir uluslararası fuar için hazırladığı bir gösterime eşlik eden, hem İngilizce hem de Türkçe yazılmış aşağıdaki metin ilginç olabilir:

---

24 Refah Partisi, *20 Ekim 1991 Genel Seçimi Refah Partisi Seçim Beyannamesi*, RP, Ankara, 1991, s. 56-71.

Büyük kurtuluş yolunda
Bütün maddi ve manevi kaynaklarımızı seferber etmeliyiz
Finans alanında, ortak sanayi yatırımlarında, ticari ilişkilerde
Yoğun işbirliği içinde olmalıyız
Küçüklerarası ittifakta
Müslüman dünyanın büyük avantajları olduğuna inanıyoruz
Bütün Müslüman işadamları ve dürüst tüccarlar arasında
Etkin bilgi ağları kurmalıyız.[25]

Bu "şiirsel" ifade biraz naif görünebilir, ama hükümet yetkililerinin de işbirliğiyle bu yönde atılan adımlar gayet ciddiydi. Derneğin ulusal düzeydeki retoriğinde, Müslüman işadamlarının cumhuriyetçi devletin desteklediği hâkim konumdaki işadamları camiasından öteden beri dışlandıklarına vurgu yapılıyordu. Bu şekilde RP tarafından iş dünyasının ötesinde daha geniş bir toplumsal düzeyde de kullanılan sosyal dezavantajlılık dili, Müslüman işadamlarının bu kez İslâmî kimlik temelinde hükümet desteği sağlayacakları bir rol değişimini meşrulaştırma girişimlerinin ayrılmaz parçası haline geldi. Söz konusu destek, dindarları içeren, dindar olmayanları da dışlayan ilişki ağları bağlamında hayata geçecekti.

Hükümet ve MÜSİAD Türkiye'nin dış politikasındaki geleneksel Batı yanlısı yönelimi değiştirmek için sıkı bir işbirliğine girdi. MÜSİAD yönetimi Türkiye'nin AB üyeliğine açıkça karşı çıkıyordu. Dördüncü Bölüm'de daha ayrıntılı olarak tartışacağımız gibi, MÜSİAD 1990'larda Avrupa modeline alternatif olarak Güney Asya ekonomik kalkınma modelini sundu. Türkiye'nin ekonomik kalkınmasının bu modeli izleyebileceği, özellikle de Malezya ve Endonezya gibi ge-

25 Aktaran Buğra, "Political Islam in Turkey in Historical Context: Strengths and Weaknesses", s. 133.

niş Müslüman kesimlerin bulunduğu Asya ülkeleriyle ilişkilerini güçlendirebileceği ileri sürülüyordu. MÜSİAD'ın bu konuyla ilgili yayınlarında Başbakan Erbakan'ın Batı dışındaki ülkelerle ekonomik ve siyasal ilişkileri geliştirme çabaları tartışılıyor, hem bu ilişkilerin ülke için öneminden hem de MÜSİAD üyelerine sunduğu fırsatlardan söz ediliyordu.[26] Erbakan'ın MÜSİAD tarafından düzenlenen faaliyetlerdeki konuşmalarında da hükümetin dış politika yöneliminin Müslüman işadamları için yaratacağı kârlı iş fırsatlarına paralel atıflar yapılıyordu.[27]

Aslında din ile ekonomi arasındaki sınırların yeniden belirlenmesinin ilişki ağları üzerinden pek çok ilginç sermaye birikimi kanalları açma potansiyeli vardı. Özellikle İslâm'daki faiz yasağına karşı geliştirilen bazı kurumlar bu bakımdan çok etkiliydi. Daha 1980'lerde İslâmcı bankalar Körfez sermayesiyle kâr paylaşımı temelinde işlem yapma girişimlerinde bulunmuştu ki bu girişimlerin Başbakan Özal'ın kardeşinin servetini artırdığından epeyce söz edilmişti.[28]

1990'larda İslâm'ın faiz yasağı karşısında girişilen başka bir kurum geliştirme çabasının İslâmî bankacılıktan bile daha kârlı sonuçlar verebileceği görüldü. MÜSİAD üyesi iki özel şirket, sermaye piyasaları kurumlarının düzenlemelerine tabi olmadıklarından, faiz geliri "günahının" çevresinden dolanan, ama hukuken geçerli bir garanti vermeyen tamamen güvene dayalı bir sistem kurarak milyonlarca dolar toplamıştı. Bu kaynak aktarma düzenlemesinin kârlılığı enformal yapısından kaynaklandığı için piyasanın İslâmcı de-

---

26 MÜSİAD, *Başbakan Necmeddin Erbakan'ın Doğu Asya Gezisi ve MÜSİAD'ın Bosna-Hersek Gezisi Raporu*, MÜSİAD, İstanbul, 1997a; MÜSİAD, *MÜSİAD'ın Afrika ve İngiltere'nin İş Gezileri Raporu*, İstanbul: MÜSİAD, İstanbul, 1997b.

27 MÜSİAD, *MÜSİAD Bülten*, 5 (18), 1997c, s. 50-61.

28 Ayşe Öncü, "Islamic Banking In Turkey: Interaction of Politics, Finance and Religion", Jahrbuch für Vergleihende Sozialforschung, Berliner Institute für Fergleichende Sozialforschung, Berlin, 1988/89.

nebilecek bir kesimiyle sınırlı kalmıştı. Siyasal İslâm'ın yükseldiği ideolojik atmosferde başka sermaye biriktirme örnekleri de ortaya çıktı, bu durum hem ilgi hem de husumet yaratmaya başladı.[29]

İslâmî sermayenin gücünün artışına dair yaygın kaygılar, 1997'de RP liderliğindeki koalisyon hükümetinin çöküşüyle zirveye çıkan olaylarda önemli bir rol oynadı. Hükümet karşısında oluşan sert muhalefetin içinde TİSK, TOBB, Türkiye Esnaf ve Sanatkârları Konfederasyonu (TESK) ve en büyük iki büyük sendika konfederasyonu olan DİSK ve Türk-İş de vardı. Bu örgütlerin temsil ettiği sosyal gruplar ne kadar büyük ve önemli olursa olsun, ordu araya girmeseydi hükümetin istifaya zorlanması için bu muhalefet yeterli olmazdı. Erbakan'ın istifası ve koalisyon hükümetinin sona ermesine yol açan süreçte belirleyici olan ordunun Milli Güvenlik Kurulu'nun kurumsal aracılığıyla kullanılan ve sürekliliği sağlanan gücüydü. Bununla birlikte, İslâmî ağlardan dışlanan grupların tepkilerinin de bu süreçte rol oynamış olduğunu unutmamak gerekiyor. AKP hükümetinin ikinci ve üçüncü dönemlerinde bu grupların siyaset eksenindeki dışlanması daha da göze çarpar hale geldi, hatta RP-DYP koalisyon hükümetinin başına gelenlerde parmakları olduğu için haklarında dava açılması söz konusu oldu.

Bu olaylar sırasında Sermaye Piyasası Kurulu yetkilileri yasal denetimden kaçan İslâmî kurallara uygun sermaye yaratma faaliyetlerine müdahale etti. İşadamlarının bu tür faaliyetleri, piyasa ekonomisinin kurumsal temelini değiştirmeye yönelik ciddi siyasi girişimlerin yanı sıra gerçekleşiyordu ve RP iktidarda kalsaydı büyük ihtimalle hiçbir zorlukla karşılaşmayacaklardı. Ama bu kurumsal değişim giri-

29 Türkiye'deki İslâmcı şirketlerin gelişimi için bkz. Murat Çokgezen ve Gül Berna Özcan, "Trusted Markets: The Exchanges of Islamic Companies", *Comparative Economic Studies*, 48 (1), 2006, s. 132-155.

şimlerinin bir parçası olarak meydana getirilen İslâmî ağ ilişkileri ciddi miktarda gerilimlere ve tepkilere yol açmıştı; bunun İslâmî siyasete karşı laik tepkinin ortaya çıkmasındaki rolü önemliydi.

1990'larda RP ekonomik kalkınmayı geri plana atmadan ve ülkenin küresel ekonomiyle bütünleşmesini engellemeden toplumsal istikrar sağlayacak birleştirici bir güç olarak İslâm'a atıfta bulunuyordu. "Adil Düzen" fikri genelde toplum için bir bütünleşme modelinin merkezi unsuru olarak sunuluyordu. Bu anlayış, Türkiye'nin Müslüman bir ülke olduğu varsayımına dayanıyor, toplumsal ilişkilerin İslâmî ilkelere göre düzenlenmesini de "normal" karşılıyordu. Erbakan'ın nüfusun yüzde 98'inin Müslüman olduğunu tekrar tekrar belirtmesi, cumhuriyetin ilk döneminde Kemalizmin yapay olarak ve başarısızca yerini almaya çalıştığı İslâmî uygulamaların "doğal" karakterini vurgulamaya yönelikti. Ama bu atıflara aynı zamanda çokkültürcü, komüniteryen bir retorik eşlik ediyor, yerleşik laik düzenin karşısına "dezavantajlı" Müslüman cemaat konuyordu. Üstelik bu yerleşik laik düzen kapsamında sadece yerleşik büyük sermaye grupları değil, aynı zamanda RP-DYP koalisyon hükümetine verilen seküler tepkide rol alan ve toplumun geniş kesimlerini temsil eden birçok örgüt de bulunuyordu. Farklılık, kimlik ve aidiyete vurgu yapan çokkültürcü retorik yeni ortaya çıkan işadamlarına hizmet etme potansiyeline sahip İslâmî ilişki ağlarının oluşumunda kullanılıyordu.

Türkiye bağlamında bu ikili retorik birkaç açıdan sorunluydu. Birincisi, nüfusun geniş bir kesimi, kendilerini Müslüman saymakla beraber siyasal İslâm'ın dini kimlik tanımına girmek istemeyen ve Erbakan'ın istatistiklerine göre nüfusun yüzde 98'ine yerleştirilmekten rahatsız olan bireylerden oluşuyordu. İkincisi, toplumun çimentosu olarak dine başvurmak ile dini kimliği ilişki sermayesi olarak kullanmak

arasında bir çelişki vardı. Dinin ilişki sermayesi olarak kullanılması başkalarıyla olan farkın onaylanmasını gerektiriyordu ki bu da ister istemez "ötekilerin" dışlanması anlamına geliyordu. Bu da, demokratik bir sistemde siyasi bir partinin dışlayıcı söylem temelinde başarıya ulaşamayacağı gerçeğiyle bağdaşmıyordu. 1990'larda RP'nin İslâmî siyasi çizgisinin ve sonrasında Milli Görüş Hareketi'nden kopuşun doğurduğu siyasal krizler ve gerilimler bu çelişkilerden bağımsız değildi. AKP'nin söylemi ve politika yönelimi bu zeminde oluştu ve farklılığa dayalı dini kimliğin onaylanması noktasında, en azından başlangıçta, daha temkinli bir tavır sergilendi. Bununla birlikte, İslâm'ın Türkiye kültüründe önemine yapılan atıflar da ve dini ilişki sermayesi olarak kullanma girişimleri de devam etti. Bu durum da, AKP döneminde iş dünyasında ve genel olarak Türkiye toplumunda ciddi bir kutuplaşmaya yol açtı.

İSLÂMÎ SİYASETTEN AKP'NİN MUHAFAZAKÂR LİBERALLİĞİNE DOĞRU

Sekülerizmin yeniden şekillenişi: Söylem ve siyaset

AKP, toplumda yıkıcı etkiler yapan 2001 krizinin ardından 2002'de iktidara geldi. AKP'nin seçim zaferi, sık sık RP liderliğindeki koalisyon hükümetinin sona ermesinde ve Anayasa Mahkemesi tarafından partinin kapatılmasında ordunun oynadığı rolün halkta yarattığı tepkiye bağlandı. Ama bu siyasi gelişmeleri yorumlarken, 2002 genel seçimlerinin hangi ekonomik koşullarda yapıldığını unutmamalıyız. Seçim yapıldığında, 2001 ekonomik krizin hatırası son derece tazeydi ve IMF'nin önerileriyle alınan ekonomik önlemlerin

toplumun geniş kesimlerinde yarattığı hoşnutsuzluk devam ediyordu. İstikrar ve yapısal uyum politikalarıyla ekonomiyi disiplin altına alan koalisyon hükümetinin üç ortağı, bu disiplinin sonuçlarından zarar gören kesimlerden geniş destek alabilecek durumda değildi. Bu koşullarda, daha önceki ekonomik gelişmelerde rolü olmayan yeni kurulmuş bir parti hoşnutsuz halka kolayca hitap edebilmişti.

DSP liderliğindeki koalisyon hükümetinin iktidarda olduğu 1999 yılında yapılan Helsinki zirvesinde, Türkiye'nin resmi AB adaylığı nihayet kabul edilmişti. O dönemde ülkenin AB'ye dahil olması 2010'ların başlarındaki kadar uzak bir ihtimal değildi. Uyum sürecine eşlik eden reformlar gerçekleştirildi, askerî rejim altında kabul edilen 1982 Anayasası'nın özgürlükleri kısıtlayıcı bazı maddeleri değiştirildi ve ölüm cezası kaldırıldı. AKP de kendi döneminde bu reformların devam edeceğini açıkça ilan etti. AKP'nin kuracağı yeni hükümet de Türkiye'nin AB'ye uyum sağlaması için çalışacaktı. Bu güvenceler, işlerini Cumhuriyet döneminde geliştirmiş olan büyük işadamları için önemliydi, çünkü Türkiye-AB ilişkilerine katkı yapmak için sürekli çaba harcıyorlardı. Üstelik siyasal İslâmın tabanında yer alan işadamları da, AKP'nin iktidara gelişinden sonra AB karşıtı duygularını o kadar yüksek sesle dile getirmez olmuşlardı.

AKP liderliği, 1990'ların ekonomik ve siyasi gelişmelerinden önemli dersler çıkarmış gibi görünüyordu. Bu derslerden biri de, Türkiye ekonomisinin sermaye kaçışı karşısındaki aşırı zayıflığı nedeniyle ekonomik istikrarın devamı için yatırımcıların güvenini aşındıracak her türlü müdahaleden uzak durulması gerektiğiydi. Bu, AKP'nin piyasa ekonomisi kurallarına saygı göstermesini sağlıyor ve partinin ekonomik liberalizminden taviz vermiyormuş gibi görünmesine yol açıyordu. Dolayısıyla partinin söyleminde İslâmî ekonomik kurumlarla ilgili tartışmalara çok az yer veriliyordu.

Zaten MÜSİAD çevresinden bazı iktisatçılar böyle kurumları "salt fantezi" diyerek reddetmişti.[30] Ayrıca siyasi söylemde de İslâmî referanslardan kaçınmak için çaba harcıyordu. Parti lideri Erdoğan bu yeni ortamda onu daha önce hapse mahkûm ettiren ve kendisine siyaset yasağı konmasına neden olan radikal söylemleri terk etti.[31] 1998'de Erdoğan'ın okuduğu bir şiirde şöyle dizeler vardı: "Minareler süngümüz, camiler kışlamız, müminler askerlerimizdir." Bu "şiir" mahkemenin onu dini nefret suçu işlemekten mahkûm etmesinde önemli bir rol oynamıştı.[32] 2002'de AKP'nin seçim zaferinin ardından Erdoğan şiirin sözlerinin sadece simgesel olduğunu ve kendisinin insanları şiir okudukları için hapsedebilen antidemokratik bir rejimin kurbanı olduğunu söyledi.[33] Her halükârda, bu tip şiirler okumanın ve eski İslâmî radikallik unsurlarının yerini kültürel muhafazakârlık vurgusu almıştı. "Kültürümüzün" erdemlerine ve potansiyeline yapılan atıflar sosyal politika söylemine hâkim olmaya başladı ve modernleşmenin toplumda yarattığı bozulmaya karşı geleneksel aile ilişkilerine ve hayırseverliğe vurgu yapıldı.

Bununla birlikte modernleşme de partinin siyasi söyleminin önemli bir unsuru olmayı sürdürdü. Erdoğan 2002'de *Washington Post*'un yaptığı bir röportajda farklı bir Türkiye hayaline dair bir soruya "Türkiye'yi modernleştireceğim," diye cevap veriyordu. Ayrıca partinin laikliğe bağlılığını da vurguluyor ve "aynı anda hem laik hem Müslüman olunmaz" gibi eski ifadeleri hatırlatıldığında ise şöyle yanıt veriyordu: "İslâm bir dindir. Laiklik sadece yönetim tarzıdır. İnsan İslâm'ı seçerse Müslüman olur, ama laikliği bir yönetim

30 Bu tartışmalar için bkz. "İslâmcılar Strateji Arayışında", *İktisat Dergisi*, 29 (343), 1993, s. 8-20.

31 Erdoğan ana muhalefet partisi CHP'nin kabul ettiği bir yasa değişikliği sayesinde Meclis'e dönebildi.

32 "Erdoğan'ın İnfaz Kararı Gönderildi", *Hürriyet*, 20 Ekim 1998.

33 "A Devout Muslim, Secular State", *Washington Post*, 10 Kasım 2002.

tarzı olarak seçebilir. Ben Müslümanım, ama laik yönetimi tercih ediyorum."[34]

Batılı gazeteciler ve siyasetçiler Türkiye'deki gelişmeler karşısında heyecanlanmışlardı. Bu gelişmeleri Müslüman bir ortamda da demokrasinin yeşerebileceğinin göstergesi sayıyor, Erdoğan'ın revize edilmiş sekülerlik anlayışını tatmin edici buluyorlardı. Hatta Erdoğan'ın konumu "post-sekülerizm" tartışmaların entelektüel atmosferine de gayet iyi oturuyormuş gibi görünüyordu. Siyasi yetkililerin kendi dini kimliklerini bu kadar açık bir biçimde sergilemelerinin dindarlığın kamusal tezahürlerini nasıl etkileyeceğini sormak pek az kişinin aklına geldi. Ancak daha sonra, özellikle 2007'de ikinci AKP hükümeti kurulduktan sonra dini muhafazakârlığın yükselişi nüfusun belli kesimlerinde dışlanma ve marjinalleşme duyguları yaratmaya başladı. Sünni İslâm damgası gündelik hayatta ve toplumsal ilişkilerde giderek daha fazla belirginleşirken, özellikle de nüfusun yaklaşık yüzde 20'sini oluşturduğu söylenen Aleviler, Anadolu şehirlerinde artık eskisi gibi yaşayamayacaklarını hissetmeye başladılar.[35]

Hükümet yetkililerinin dindar imajları ile toplumda dinin öne çıkışı arasında doğrudan bir ilişki kurmak kolay olmasa da, hükümetin dinin toplumdaki yeriyle ilgili konulara müdahale etmeye başlaması konusunda bir dizi gözlemde bulunmak mümkündür. Ekonomiyi dinin ilkelerine göre yeniden şekillendirme hedefi ilk AKP hükümetinin kurulmasının ardından siyasi söylemdeki önemini kaybetmiş olsa da, dini muhafazakârlığın yükselişi kültür politikalarındaki gelişmelerle kesinlikle ilişkili görünüyor. İslâm'ın toplumdaki

34 A.g.m.

35 Binnaz Toprak, Nedim Şener, Tan Morgül ve Irfan Bozan, *Being Different in Turkey: Religion, Conservatism and Otherization*, Open Society Foundation and Bogazici University, 2009, erişim 14 Ağustos 2012, www.aciktoplumvakfi.org.tr/pdf/tr_farkli_olmak.pdf.

yeri gerçekten de hem hükümetin eylemleriyle hem de örgütsel stratejilerinde İslâmî referansları kullanan sayısız örgütün oynadığı rolle yeniden şekillendiriliyordu.

Peş peşe gelen AKP hükümetleri sırasında Diyanet toplumda giderek daha önemli bir rol oynamaya başladı. İnşa edilen camilerin sayısı arttı, özellikle de Alevi nüfusun ağırlıkta olduğu yerlere cami yapıldığı gibi izlenim doğmaya başladı. Örneğin Tunceli'de bir yıl içinde 20 cami açıldığı gözlemlendi.[36] Bu arada hükümet cemevlerinin ibadethane olduğunu reddetmeyi sürdürüyordu.

Kur'an kurslarının sayısı da 2003'te 3.811'den 2012'de 13.051'e çıktı.[37] Son yapılan düzenlemelerle Yaz Kur'an kurslarına katılımda yaş sınırı kaldırıldı ve okul döneminde de bu kurslara gitmelerine imkân tanındı.[38] İlk kez 1989'da başlatılan Kutlu Doğum Haftası etkinlikleri de bu dönemde önem kazandı. 2011'de Milli Eğitim Bakanlığı, okullara gönderdiği bir kararnameyle bu kutlamalara öğretmen ve öğrencilerin Diyanet'in belirlediği temalara uygun etkinlikler düzenleyerek katılmalarını istedi.[39] Bu arada zorunlu din dersinin kaldırılması için taleplere ve pek çok Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararına rağmen bu ders zorunlu tutulmaya devam etti. Üstelik 2005'te yapılan müfredat değişikliklerleriyle din ve ahlâk bilgisi derslerinde, Sünni ilkelere göre gündelik hayatın nasıl düzenle-

36 Hale Akay, "Uygulamada Laiklik: Devlet-Din Ekseninde Özgürlükler, Hizmetler ve Finansman", *Toplum ve Bilim*, (120), 2011, s. 45.

37 2003'teki rakam için bkz. Ruşen Çakır ve İrfan Bozan (2005), *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?* TESEV, İstanbul, 2005, s. 86. 2012'deki rakam için bkz. Diyanet, *İstatistiksel Tablolar*, erişim 2 Eylül 2013, www.diyanet.gov.tr/turkish/dy/Diyanet-Isleri-Baskanligi-AnaMenu-istatistikler-561.aspx.

38 Düzenleme için bkz. "653 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname", *Resmi Gazete*, no. 28057, 17 Eylül 2011.

39 "MEB Talim ve Terbiye Kurumu Başkanlığı, 'B.08.TTK.O72 02 00 Sayılı Genelgesi." Ayrıca bkz. Ahmet İnsel, "Laik Okulda Kutlu Doğum", *Radikal*, 19 Nisan 2011.

neceğine dair konular daha ağırlık kazanmaya başladı.[40] 2012'de ilköğretimde peygamberin hayatı ve Kur'an dersleri de seçmeli olarak getirildi.[41] Aynı zamanda başlangıçta ilahiyatçı yetiştirmek üzere kurulan İmam Hatiplerin Türk eğitim sistemi içindeki önemi arttı. AKP iktidarı döneminde bu okulların sayısı ve öğrenci alma kapasiteleri artırıldı.[42] İmam Hatip mezunlarının yüksek öğrenime erişiminin önündeki engeller kaldırıldı,[43] ilköğretim düzeyindeki İmam Hatipleri kapatma yönündeki önceki karar kaldırılarak[44] İmam Hatiplerin bu düzeyde de eğitim sağlandı.[45]

Hükümet, Diyanet'in faaliyetlerini camiler ve Kur'an kursları idarelerinin ötesine taşımak için başka adımlar da attı. Örneğin hapishanelerde, huzurevlerinde ve hastanelerde Diyanet önemli bir aktör haline geldi.[46] Aynı zamanda Ai-

40 Buket Türkmen, "Kemalist İslâm'ın Dönüşümü mü yoksa Yeni Suni Yurttaş Ahlâkı mı?: "Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi' Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme", *Toplum ve Bilim*, 120, 2011, s. 48-78.

41 "Ve Kur'an Seçmeli Ders Oldu", *Vatan*, 29 Mart 2012.

42 Okulların sayısı 2002-2003'te 450'den 2011-2012'de 537'ye çıktı. Öğrenci sayısı da çarpıcı bir artış göstererek 2002-2003'te 64.534'ten 2011-2012'de 268.245'e yükseldi. 2002-2003 rakamları için bkz. Ruşen Çakır, İrfan Bozan ve Balkan Talu, *İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler*, s. 68. 2011-12 yılları için bkz. Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), *Milli Eğitim İstatistikleri* (2012), erişim 23 Aralık 2012, sgb.meb.gov.tr/istatistik/meb_istatistikleri_orgun_egitim_2011_2012.pdf

43 "Üniversiteye Girişte Katsayı Kalkıyor!", *Habertürk*, 15 Eylül 2011.

44 Sonuçta 2012-2013 döneminde ilköğretim düzeyinde 1099 imam hatip okulu açıldı ve bu okullara 94.476 öğrenci kaydedildi. Bkz. MEB, *Milli Eğitim İstatistikleri* (2013), erişim 31 Ağustos 2013, sgb.meb.gov.tr/istatistik/meb_istatistikleri_orgun_egitim_2012_2013.pdf. İmam hatiplerin ilköğretim düzeyi 28 Şubat sürecinde kapanmıştı. Bkz. "4306 Sayılı Kanun", *Resmi Gazete* no. 23084, 18 Ağustos 1997.

45 *Radikal*, 31 Mart 2012. Başbakan ayrıca "imam hatiplerin ülkenin gözbebeği olacağını" ifade etti. Bkz. "İmam Hatipler Milletin Gözbebeği Olacak", *Radikal*, 25 Nisan 2012.

46 "6002 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no. 27640, 13 Temmuz 2010.

le ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın[47] ve Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu'nun da (SHÇEK) aktif kurumsal ortağı oldu. SHÇEK ilgili yasada yapılan düzenlemelerle, din görevlilerini sosyal hizmet personeli olarak atamak ve SHÇEK'in Diyanet'le geniş çaplı işbirliğine gitmesini sağlamanın yolları açıldı.[48] Bunlara ek olarak, Diyanet'in devlet protokolündeki yeri de değişti ve kamu idaresi hiyerarşisinde 51'incilikten 10'unculuğa yükseldi.[49]

Devletin dinin kamusal alandaki yerine giderek daha fazla müdahale ediyor olmasının ironik bir yanı vardı. Dinin toplumun değer evrenindeki merkeziliğini azaltmak üzere cumhuriyetçi modernleşmeciler tarafından kurulan Diyanet gibi bir kurum, tam da Sünni İslâm'ın halkın hayatındaki ve toplumsal ilişkilerindeki yerini pekiştirmek ve daha da genişletmek için kullanılıyordu. Ama cumhuriyetçi sekülerleşme projesinin amaçlarının tanımlanışı ve yöntemlerinin sınırlılığından farklı olarak, şimdi din toplumda yeniden tanımlamaya yönelik girişimlerin örgütsel temeli çok daha sağlam görünüyordu.

Geçmiş dönemle fark sadece devlet ile din ilişkisinin değişen niteliği ile ilgili değildi. Hükümet dışı örgütlerin dinin kamusal varlığına ve etkisine yaptığı katkılar muhtemelen daha önemliydi. Wuthnow'un *Producing the Sacret* (*Kutsalın Üretimi*) eseriyle ABD özelinde tartıştığı gibi, kamusal hayatta dinin yeri verili bir kültürel evrende zaten mevcut olan inanç ve değerler içinde kendiliğinden ortaya çıkmaz. Farklı örgütler ve aktörler bu inanç ve değerleri yorumlar ve anlamlandırır, böylece ekonomik, siyasal ve sosyal ya-

47 Bu faaliyetlerden bir seçki olarak bkz. DİB, *Kadın ve Aileye Yönelik Çalışmalar-2007-2009*, Diyanet, Ankara, 2010.

48 Bkz. "SHÇEK Personeli Görevde Yükseltme ve Ünvan Değişikliği Yönetmeliğinde Değişiklik Yapan Yönetmelik", *Resmi Gazete*, no. 27653, 26 Temmuz 2010.

49 "Devlet Protokol Listesi Değişti", *Zaman*, 14 Mayıs 2012.

şamda bu değerlerin tezahür etme yollarını biçimlendirirler.[50] Türkiye örneğinde, siyasal İslâm'ın yükselişi ile kamusal hayatta dinin öneminin artışı arasındaki ilişkiyi çözümlerken, İslâm'ın canlanışına katkı yapan hükümet dışı örgütlerin çoğalışını hesaba katmamak imkânsızdır. 1980 sonlarından beri kurulmakta olan özel televizyon ve radyo kanalları, günlük gazeteler, dergiler ve yayınevleri o kadar çok ve coğrafi açıdan o kadar dağınıktırlar ki istatistiksel bir tahmin yapmak mümkün değildir. Sosyal hizmetler ve sosyal yardım kuruluşlarıyla ya da Milli Eğitim Bakanlığı ve Kültür ve Turizm Bakanlığı'yla bağlantı içinde veya bağımsız olarak çeşitli hayır faaliyetleri yürüten hükümet dışı örgütlenmelerin de aynı şekilde dinin kamusal hayatta yer almasına yaptıkları katkının önemi de yadsınamaz. Hükümet-STK işbirlikleri de, pek çok insana ulaşan ve sosyal yardımların durumunda olduğu gibi zaman zaman bu insanların hayatlarını yakından etkileyen yerel düzeydeki faaliyetleri de, benzer yönde bir etki yapmaktadır.

1980 sonrasının sivil toplum bünyesi içinde Hak-İş sendikası ve MÜSİAD gibi formel örgütler de bulunuyordu. Bu örgütler, MSP ve RP'yle sıkı ilişkiler içinde kurulmuş ve gelişmiş, AKP döneminde de siyasal İslâm'ın toplumsal tabanı içinde kalmaya devam etmişti. Bu dönemde bazı dini nitelikli enformel ilişki ağları da önemli siyasi güç ve nüfuz kazanmıştır. Bu enformel ilişki ağları, paradoksal bir biçimde, hem askerî müdahaleden kazançlı çıkmış hem de zaman zaman askerî yetkililer tarafından suçlu ilan edilmiştir. Fethullah Gülen hareketi, bu açıdan tipik bir örnektir. Laik rejimi değiştirmek için yıkıcı faaliyette bulunmakla suçlanan Gülen yargılanmaktan kurtulmak için 1999'da Türkiye'yi terk ederek ABD'ye taşınmış, orada hareketin liderliğine devam ederek AKP döneminde ekonomik ve siyasi güç kazanma-

50 Wuthnow, *Producing the Sacred: An Essay on Public Religion.*

yı sürdürmüştür. AKP döneminde bu hareket, pek çok gözlemciye göre, polis ve yargı içinde önemli bir güç elde etmiştir. Yaygın iddialara göre, binlerce insanın hükümete karşı komplo kurmakla ya da Kürt ayrılıkçı hareketiyle işbirliği yapmakla suçlanıp tutuklanarak özel yetkili mahkemelerde yargılanmasının arkasında Gülen hareketi vardır.[51] Bu mahkemeler en sonunda AKP hükümeti için sorun teşkil etmeye başlamış ve Gülen hareketinin de parçası olduğu iktidar bloğu içinde muhtemel bir yarılmanın ilk işaretlerinin doğmasına yol açmıştır.[52]

Bu yarılma işaretleri ortaya çıkıncaya kadar, Gülen hareketinin faaliyetleri toplumsal hayatın yeniden şekillendirilmesi ve fevkalade kutuplaşmış bir ortam yaratılmasında ana faktörlerden biriydi. Bu kutuplaşmış ortamda hükümet ile gerek bu hareket arasında gerek siyasal İslâm'ın tabanını oluşturan diğer formel ve enformel ağlar arasında imtiyazlı ilişkilerin oluşumunda, istikrar kazanmasında ve sürdürülmesinde dini referanslar önemli bir rol oynamıştır. Dördüncü Bölüm'de tartışacağımız üzere, Gülen hareketiyle bağlantılı olduğu bilinen dernekler konfederasyonu TUSKON ve MÜSİAD gibi başka dernekler iş dünyasındaki yeni çıkar ve ilişki konfigürasyonunu belirlemekte baş rolleri oynadılar. Bu gelişmeler AKP hükümetleri sırasında iktisat politikalarındaki paralel değişimlerle birlikte yer alıyordu.

51 Gülen ağının toplumun geniş kesimlerinde yarattığı korku, cemaatin mekanizmaları ve çeşitli devlet kurumlarındaki kontrolüyle ilgili bir kitap yazan gazeteci Ahmet Şık'ın yayımlanmamış kitabının yasadışı ilan edilmesi ve tüm nüshalarının imha edilmesiyle zirveye ulaştı. Ahmet Şık polis arabasına bindirilirken haykırdığı duyulabiliyordu: "Dokunan yanar." Şık hapiste yaklaşık bir yıl kaldı, ama tutuklanmasından hemen sonra kitabı internete düştü ve 100.000'den fazla okura ulaştı. Sonunda kitap 100 Türkiyeli ve yabancı yazarın destek amaçlı ortak yazarlığıyla yayınlandı. Ahmet Şık, *0OOKitap "Dokunan Yanar"*, Postacı Yayınevi, İstanbul, 2011.

52 Bu konuyla ilgili tanınmış bir liberal gazeteci ve AKP hükümetinin destekçisi Ali Bayramoğlu'yla yapılan mülakata bkz: "Ali Bayramoğlu: İslâmî Kesim İçinde Cumhuriyet Tarihinin En Büyük KavgasıYaşanıyor", *Vatan*, 23 Şubat 2012.

AKP döneminde ekonomi

AKP döneminde iş dünyasında yer alan değişiklikler ülkenin ekonomik performansının genel olarak iyi olduğu bir ortamda gerçekleşti. Ekonomi, neredeyse yüzde 6 oranında bir küçülmeye yol açan 2001 krizinin yıkıcı etkisinden sonra, 2002 ile 2007 arasında büyümeye tekrar başladı ve devam etti. 2008 küresel krizinin yarattığı ekonomik gerilemeden sonra 2010'da ekonomi yeniden büyümeye başladı ama 2012'de yeniden düşüşe geçildi. (Tablo 2.1).

TABLO 2.1 Gayrisafi Yurtiçi Hasıla Artış Oranı (%)

	1985-1990	*1991-1995*	*1996-2000*	*2001*	*2002-2007*	*2008*	*2009*	*2010-2011*	*2012*
Türkiye	5,30	3,32	4,14	-5,7	6,80	0,7	-4,80	8,85	2,2
Kore	9,10	7,82	4,56	4,0	4,80	2,3	0,30	4,90	2,0
Meksika	1,86	1,56	6,78	-0,2	3,0	1,2	-6,0	4,70	3,90
Brezilya	3,06	3,08	1,96	1,3	3.8	5,2	-0,30	5,10	0,90
Hindistan	5,85	5,14	6,04	4,9	8,0	3,9	8,20	8,25	3,20
Çin	8,86	12,28	8,62	8,30	11,23	9,6	9,20	9,85	7,80
Rusya Federasyonu	–	-8,98	1,78	5,10	7,50	5,2	-7,80	4, 30	3,40

Kaynak: World Bank, *World Bank Indicators, Annual Growth (annual %)*, erişim, 31 Ağustos 2013, http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG.

Ancak, iki önemli ekonomik sorun büyüme devam ettiği sırada da varlığını sürdürdü. Birincisi, ekonomik büyümeye rağmen işsizlik oranı yüksek kaldı; 2007'de işsizlik oranı yüzde 10'un üstündeydi ve bu rakam çoğu OECD üyesi ülkedekinden çok daha yüksekti. Mesela, gelişmekte olan ülkeler kategorisindeki Kore'de (yüzde 3,25) ve Meksika'da (yüzde 3,71) işsizlik oranı 2007 yılında Türkiye'dekine göre epeyce düşük kalıyordu. 2009'da Türkiye'de işsizlik oranı yüzde 14,1'e ulaştı ve büyümenin tekrar başladığı 2010'da hâlâ yüzde 12'ye yakındı. Ama 2012'de hafif bir düşme görüldü (Tablo 2.2).

TABLO 2.2 İşsizlik Oranı (Toplam İşgücünün Yüzdesi Olarak)

	1985	1995	2000	2001	2002	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Türkiye	6,94	7,62	6,45	8,34	10,3	10,25	10,90	14,10	11,90	9,80	9,20
Kore	4,0	2,10	4,42	4,0	3,30	3,25	3,17	3,65	3,72	3,40	–
Meksika	4,40	6,23	2,20	2,76	2,97	3,71	3,97	5,45	5,37	5,22	4,80
Brezilya	5,30	4,65	7,10	11,26	11,66	9,28	7,9	8,10	6,72	5,97	5,50
Hindistan	–	2,20	4,30	–	–	–	–	–	3,5	–	–
Çin	1,80	2,90	3,10	3,60	4,00	4,00	4,20	4,30	4,10	4,10	4,10
Rusya Federasyonu	–	8,50	10,60	8,90	8,00	6,10	6,40	8,40	7,50	6,6	6,0

Kaynak: IMF, *World Economic Outlook Database*, erişim, 3 Eylül 2013, http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/01/weodata/index.aspx. Hindistan'la ilgili rakamların kaynağı: *World Bank Indicators, Unemployment (% of total labor force)*, erişim, 3 Eylül 2013, http://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS.

Ekonominin bir başka zayıflığı da cari açıktı. Bu açık 2005'te Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'nın yüzde 4'ünden 2008'de yüzde 5,5'ine yükselmişti. 2009'da küresel kriz sebebiyle açık yüzde 2'ye düştü ama sonra tekrar yükselerek 2011'de yüzde 9,7'ye ulaştı. Ekonomik büyümedeki yavaşlama da 2012'de cari işlemler açığını tekrar bir miktar düşürdü. (Tablo 2.3).

TABLO 2.3 Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'nın Yüzdesi Olarak Cari Açık

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Türkiye	-4,0	-6,0	-5,8	-5,5	-2,0	-6,2	-9,7	-6,0
Kore	2,2	1,5	2,1	0,3	3,9	2,9	2,3	3,8
Meksika	-0,7	-0,6	-1.3	-1,7	-0,7	-0,2	-0,8	-0,8
Brezilya	1,6	1,3	0,1	-1,7	-1,5	-2,2	-2,1	-2,4
Çin	5,9	8,5	10,1	9,4	4,9	4,0	1,9	2,3
Hindistan	-1,2	-1,0	-0,7	-2,5	-1,9	-3,1	-3,2	–
Rusya Federasyonu	11,0	9,3	5,5	6,3	4,1	4,4	5,1	3,7

Kaynak: World Bank, *World Bank Indicators, Current Account Balance (% of GDP)*, erişim, 3 Eylül 2013, http://data.worldbank.org/indicator/BN.CAB.XOKA.GD.ZS.

Yüksek ve orta gelirli ülkelerin hemen hepsinden çok daha yüksek olan bu rakamlar biraz endişe vericiydi, ama içeriye giren düzenli sermaye akışı sayesinde ciddi ödeme dengesi sorunları yaşanmıyordu. Bu akışın sebebi de, Türkiye ekonomisinin istikrarına ve AKP hükümetinin ekonomik li-

beralizme bağlılığına uluslararası güvenin sürmesiydi. Hükümetin iktisat politika programının genelde olumlu değerlendirilmesini sağlamakta özellikle üç gelişmenin önemi vardı. Birincisi, özelleştirmeler hız kazanmıştı. İkincisi, belediyeler ve KOBİ'ler eskisinden daha ademi merkeziyetçi ve rekabetçi ekonomide önemli aktörler haline gelmişlerdi. Üçüncüsü, dış ekonomik ilişkiler bağlamında hem ihracatın hem de ülkeye gelen yabancı yatırımın bölgesel çeşitliliği artmaya devam ediyordu.

AKP'nin özelleştirmeye yaklaşımı gerçekten de partinin ekonomik liberalizme bağlılığının delili olarak görülebilir. Özelleştirme süreci 1980'lerde başlamış ama 2000'lere kadar büyük ölçüde başarısız olmuştu. AKP döneminde özelleştirmenin önündeki muhtemel bürokratik engelleri kaldıracak yasal değişiklikler yapıldı. Bu değişiklikler sonucunda özelleştirmenin kapsamı doğal tekellerden ve kamu mallarının tedarikine kadar ciddi ölçüde genişletildi. Sadece 2005'te ve 2006'da elde edilen özelleştirme gelirleri önceki yirmi yılda elde edilenin iki katından fazlaydı. Bu süreç 2000'lerin ikinci yarısında da devam etti ve Türkiye özelleştirme kapsamının en geniş olduğu OECD ülkeleri arasına girdi. 1985 ile 2004 arasındaki süreçte toplam özelleştirme geliri 2004 ile 2011 arasındaki gelirin yaklaşık dörtte biri kadardı.[53]

AKP'nin ekonomiyi özelleştirme kararlılığına KOBİ gelişimine olan eşit ölçüde güçlü bağlılığı eşlik ediyordu. Daha önce bahsettiğimiz gibi, cumhuriyet dönemi boyunca takip edilen ekonomik strateji, büyük ölçüde, büyük işletmeleri geliştirmenin büyüme ve sanayileşmenin motoru olacağı anlayışına dayanıyordu. Bu anlayış Fordist üretim sisteminin genel nitelikleriyle uyum içindeydi, zira bu sisteme

53 Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, "1985-2013 Dönemi Gerçekleştirilen Özelleştirme İşlemleri", erişim, 9 Haziran 2013, www.oib.gov.tr/program/uygulamalar/yillara_gore.htm.

göre dikey örgütlenmiş ve bürokratik tarzda işletilen büyük teşebbüsler ekonomideki tipik örgütlenme biçimini oluşturuyordu. KOBİ gelişimi ilk kez 1970'lerde politika gündemine alındı ve Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı içinde 1973'te bu konu için ayrı bir yapı kuruldu. 1980'lerin sonunda bu mesele daha ciddi bir biçimde tartışılmaya başladı, ama bu sefer aynı zamanda dünya çapında üretim ölçeğinin küçülmesi ve üretimin yerelleşmesi eğilimleri de tartışmada yansıma buluyordu. Artık dünyada yeni beliren esnek üretim sisteminde, KOBİ'lerin rolü giderek önem kazanıyordu. Bu sistemin öne çıkışıyla bağlantılı gelişmeler, yeni sanayi üretiminin yeni sanayileşen ülkelere kaydırılmasını ve eski sanayi metropollerinin dışında bulunan küçük teşebbüslerin taşeronluk ve dış kaynak kullanımı yoluyla bünyeye katıldığı karmaşık ilişki matrisleri oluşmasını da içeriyordu.

Türkiye'nin siyasi ortamında gerçekleşen bazı değişiklikler de bu gelişmelerle uyumluydu. KOBİ'lerin girişimcilik becerilerini artırmak için geliştirilen işletme yönetimi ve teknoloji destek programları 1989'daki hükümet programında yer almış ve Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1990-1994) bu işletmelerin üretim verimliliğini artırmak ve büyük sanayiyle bütünleşmelerini kolaylaştırmak planın amaçları arasında kısaca belirtilmişti.[54] 1990'da Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi (KOSGEB) kuruldu. KOBİ sorunu giderek daha fazla önem kazandı ve 1990'lardaki çeşitli hükümet programlarında, özellikle de RP liderliğindeki koalisyon hükümeti programında, KOBİ'lere yönelik ciddi teşvik politikaları yer aldı. Örneğin, Halk Bankası yoluyla tercihli kredi düzenlemeleri yapıldı.[55] Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1996-2000) bu konuya daha da fazla vurgu yapıldı, hatta bu pla-

54 DPT, *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994*, DPT, Ankara, 1989.

55 Başbakanlık, *TC 54. Hükümet Programı*, Başbakanlık, Ankara, 1996.

nın KOBİ konusuna yaptığı vurgu açısından cumhuriyet tarihinde eşsiz olduğu iddia edilebilir.[56]

KOBİ'leri destekleme niyetleri ve bu yöndeki politika tasarlama girişimleri AKP döneminde hız kazandı. Bu teşebbüsler AB ve OECD standartlarına uygun olarak tanımlandı ve sınıflandırıldı, özel olarak bu teşebbüsleri hedefleyen bir stratejik eylem planı uygulanmaya başladı. 2003'te KOBİ'lere tercihli kredi sağlamak için yeni bir kurumsal çerçeve oluşturuldu. Bu tür teşviklerden yararlanan teşebbüslerin sayısı 2004'te 21.488'den 2012'de 25.804'e çıktı.[57] Bu arada KOSGEB'in sanayi işletmelerine verdiği destekler hizmet sektöründeki işletmeleri de kapsayacak hale getirildi. Cumhuriyet tarihinde ilk kez hükümet KOBİ'lerin ekonomik faaliyetlerinde önemli bir aktör olmuştu.

AKP hükümetinin iktisat politikası yaklaşımı aynı zamanda yerel kurumları da güçlendirmeyi içeriyordu. Tıpkı KOBİ'lere verilen destek gibi bu da devletin yarattığı ve himayeci bir ekonomide hükümet desteğinden yararlanarak gelişmiş olan büyük işletmeleri gözeten eski merkezci yaklaşımlardan ciddi bir sapma anlamına geliyordu. Aslında AKP'nin yetkileri merkezden yerele kaydırmasında şaşırtıcı bir şey yoktu, çünkü partinin yerel seçimlerdeki başarısı siyasal İslâm'ın yükselişinde önemli bir dönüm noktasıydı. Üstelik Erdoğan'ın siyasi kariyeri de yerelde başlamış, 1994'teki yerel seçimleri RP'nin kazanmasıyla İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı olan Erdoğan oradan parti liderliğine geçmiş ve nihayet ülkenin başbakanı olmuştu. Yerel siyasi otoritelerin yetkilerinin artırılması, devletin yeniden ölçeklendirilmesi yönündeki hâkim uluslararası eğilimlerle de uyumluydu ve taşradaki işadamlarının girişim potansiyeline dayanan çok başarılı bir reform

56 DPT, *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000*, DPT, Ankara, 1995.

57 KOSGEB, *2012 Faaliyet Raporu*, KOSGEB, Ankara, 2013, s. 38. 2004'teki rakam için bkz. Mehmet Cansız, *Türkiye'de KOBİLER ve KOSGEB*, DPT, Ankara, 2008, s. 114.

olarak görülüyordu. Bu gelişmelere yapılan vurgu karşısında, merkezi hükümetin sermaye birikimi ve şirket gelişimindeki hâlâ önemli rolü büyük ölçüde araştırılmadan kaldı; biz bu konuyu bundan sonraki bölümde tartışacağız. Benzer bir biçimde, bazı taşra kentlerinde gözlemlenen ekonomik canlılık, bu kentlerin ulusal ekonomide gelişmiş metropollere göre nasıl bir konumda oldukları göz önüne alınmadan tartışıldı. Oysa, Beşinci Bölüm'de göreceğimiz gibi, eski sanayi metropolleri, özellikle de İstanbul ve hinterlandı ekonomik önemini korumuş ve büyümeyi yönlendirmeye devam etmiştir. Beşinci Bölüm'de ayrıca yerel düzeydeki ekonomik gelişmenin merkezi hükümetle belediyeler arasındaki ilişkilerin dinamiklerinden ciddi ölçüde etkilendiğini, hatta bu anlamda devletin yeniden ölçeklendirilmesinin mutlaka yerelleşme anlamına gelmediğini öne süreceğiz.

Dış ekonomik ilişkiler düzeyinde AKP ilk kez 1980'lerde hayata geçirilen dışa dönük ekonomik stratejiye bağlı kaldı. Bu yüzden AKP döneminde hem ithalat hem ihracat artmaya devam etti, ama 2008 ekonomik krizinin etkisiyle bu alanlarda bazı dalgalanmalar yaşandı (Tablo 2.4).

TABLO 2.4 Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'nın Yüzdesi Olarak Toplam İhracat ve İthalat (1980-2010)

Yıl	*İhracat*	*İthalat*
1980	3,1	8,7
1985	8,8	12,7
1990	6,4	11,1
1995	9,5	15,8
2000	10,5	20,5
2001	15,9	21,0
2002	15,6	22,4
2007	16,5	26,2
2008	17,8	27,2
2009	16,6	22,9
2010	15,5	25,2

Kaynak: DPT (2011 tarihinden itibaren Kalkınma Bakanlığı), *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler*, erişim, 9 Haziran 2013, http://www.kalkinma.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FC5A73E5CFAD2D9676.

Aynı dönemde Türkiye'nin doğrudan dış yatırım akışında da 2003'te 499 milyon dolar düzeyinden 2008'de 2,549 milyon dolara doğru bir yükselme yaşandı. 2009'da belli bir düşüş yaşansa da (1,553 milyon dolar) bu rakam 2011'de 2,466 milyon dolara tekrar çıktı.[58]

Aynı zamanda dış ekonomik ilişkilerin bölgesel dağılımında daha da önemli değişiklikler meydana geldi. OECD ülkeleri tarihsel açıdan Türkiye'nin açık ara en önemli ticaret ortaklarıydı ve 2011'de ülke ticaretinin neredeyse yarısı hâlâ OECD bloğuyla yapılıyordu, ama bu oran 2012'de 43,8'e düştü. Ayrıca, 2001 ile 2012 arasında OECD ülkelerinin Türkiye'nin ihracatının ve ithalatının içindeki payının bir düşme eğilimi gösterdiğini ve bunun İslâm Ülkeleri Örgütü, Türki Cumhuriyetler, Yakındoğu ve Ortadoğu gibi ülke gruplarının çok küçük olan paylarında gerçekleşen yükselişle birlikte yer aldığını görüyorsunuz. 2001'de toplamın yüzde 68'ini oluşturan OECD'ye ihracat 2007'de yüzde 61,2'ye, 2012'de isė yüzde 43,8'e düştü. Ülkenin OECD bloğundan ithalatında ise aynı yıllardaki oranlar ise yüzde 65, yüzde 54,8 ve yüzde 48'di (Tablo 2.5).

Bu eğilimler AB-27 ve Kuzey Amerika'yla ticari ilişkilere farklı şekillerde yansıdı. Türkiye'nin ihracatında AB'nin payı 2001'den 2007'ye kadar hemen hemen aynı kaldı (2001'de yüzde 56, 2007'de yüzde 56,3), ama 2008 kriziyle birlikte hızla düşerek önce yüzde 48'e, daha sonra yüzde 46,02'ye indi. Türkiye'nin Kuzey Amerika'ya ihracatı ise 2001'de yüzde 10,5'ten 2007'de yüzde 4,23'e geriledi ve 2012'ye kadar aynı düzeyde seyretti. Türkiye'nin AB-27'den ithalatı 2001'de toplamın yüzde 47,90'ına tekabül ederken 2007'de yüzde 40,2'ye, 2012'de ise toplamın yüzde 37'sine düştü. Kuzey Amerika'dan ithalat oranı ise 2001 ile 2007 arasında

58 OECD, *Foreign Direct Investment Statistics*, erişim, 3 Haziran 2013, www.stats.oecd.org.

TABLO 2.5 Ülke Gruplarına Göre Toplam İhracat ve İthalat (%)

	1996		2000		2001		2002		2007		2008		2009		2010		2011		2012	
Ülke Grupları	*X*	*I*	*X*	*I*	*X*	*I*	*X*	*I*	*X*	*I*	*X*	*I*	*X*	*I*	*X*	*I*	*X*	*I*	*X*	*I*
OECD	64,2	73,16	70,5	67,50	68	65,00	68,0	67,4	61,20	54,80	53,37	51,63	54,60	54,20	54,00	53,5	49,70	50,40	43,8	48,0
AB (27)	54	55,74	56,39	52,30	56	47,90	56,70	49,90	56,30	40,20	48,00	36,80	46,02	40,0	46,26	39	46,21	37,83	38,9	37,0
Kuzey Amerika	7,49	8,84	11,91	7,64	10,50	8,20	9,98	6,63	4,23	5,31	3,63	6,63	3,5	6,80	3,72	7,1	4,05	7,20	4,4	6,40
İslâm Ülkeleri Konferansı Örgütü Ülkeleri	17,8	12,80	12,86	11,55	13,40	13,40	13,10	7,30	19,0	10,20	24,68	11,0	28,0	9,40	28,51	12,0	27,7	13,0	36,2	13,40
Türki Cumhuriyetler	3,21	0,60	2,06	1,15	1,80	0,68	1,71	1,0	2,80	1,50	2,83	1,60	3,90	1,33	3,45	1,60	3,73	1,51	3,8	1,5
Yakın ve Ortadoğu Ülkeleri	11,20	7,50	9,26	6,10	10,40	7,30	9,53	4,50	14,00	6,0	19,20	6,50	18,80	5,10	20,45	7,0	20,70	8,50	27,8	9,05
Kuzey Afrika ve Diğer Afrika	5,01	4,50	5,0	5,0	4,90	6,90	4,70	2,40	5,60	3,00	6,86	2,80	9,50	2,80	8,15	2,67	7,65	2,80	8,8	2,50
Diğer Asya Ülkeleri	8,20	10,60	4,70	12,71	4,24	11,80	5,0	12,70	4,87	19,80	5,35	18,62	6,60	20,40	7, 53	21,8	7,55	22,0	7,0	21,0

Kaynak: TÜİK, *Foreign Trade Statistics*, erişim, 31Ağustos 2013, www.turkstat.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046.

yüzde 8,2'den yüzde 5,31'e düşmesine rağmen kriz sonrası biraz yükselerek neredeyse yüzde 7'ye ulaştı.

2001'de İslâm Ülkeleri Konferansı Örgütü, Türki Cumhuriyetler, Yakındoğu ve Ortadoğu ülke gruplarına yapılan ihracatın toplam Türkiye ihracatındaki payları sırasıyla yüzde 13,4, 1,8 ve 10,4'tü. Bu paylar 2007'de yüzde 19'a, 2,8'e ve 14'e kadar yükseldi. Bu ülkelerden ithalatın oranındaki değişiklik o kadar fazla değildi, ama Türki Cumhuriyetler ile Yakındoğu ve Ortadoğu ülkelerinden yapılan ithalatın oranında da küçük bir yükseliş olmuştu.

Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerdeki bu yeni yönelimi, gerçekten de OECD dışı ekonomilere ihracata devam ederek 2008 ekonomik krizini karşılamakta faydalı olabilir. Ama Türkiye'nin yeni ekonomik çıkarlarının tanımlandığı bu bölgelerin siyasal istikrarsızlığı sebebiyle söz konusu stratejik yönelimin orta vadedeki sonuçları belirsiz görünüyor. Türkiye'nin rekabet gücü ve teknolojik ilerlemesi açısından bu yönelimin ne anlama geldiği de üzerinde durulması gereken başka bir konu. Benzer şekilde, gelişmiş Batılı ülkelerin öteden beri sahip olduğu merkezi önemi kaybettiği bir dış ekonomik ilişkiler stratejisinin siyasi gelişmeye ve demokratikleşmeye etkisi de sorgulanmaya değer.

Bu soruların derinlemesine ele alınması bu çalışmanın kapsamı dışında kalıyor. Dış ekonomik ilişkilerdeki gelişmelerin özel sektör açısından sonuçları konusunda hem kuruluşları eskiye giden büyük şirketlerin, hem de orta ve küçük ölçekliler dahil yeni kurulmuş şirketlerin dış ticaret ve dış yatırım ilişkilerindeki bölgesel çeşitlenmeden kârlı çıkacağını söylemek mümkündür. Ama buradan elde edilecek faydanın, iş dünyasındaki farklı aktörler üzerindeki etkisinin eşit olmayacağını düşünmek de yanlış olmayacaktır. Yeni ortaya çıkan girişimcilerin OECD bölgesi dışındaki yeni piyasalara genişlemeden daha kârlı çıkacak konumda ol-

dukları söylenebilir, çünkü gelişmiş ülke pazarlarındaki rekabet potansiyelleri TÜSİAD'ın temsil ettiği türden yerleşik büyük işletmelere nazaran sınırlı kalmaktadır. Ayrıca, bu iki girişimci grubunun hükümet-işadamı ilişkilerinin kurumsal çerçevesinde tercihleri büyük ihtimalle farklı olacaktır, zira yeni girişimciler sermaye birikimi ve şirket geliştirme süreci içinde hâlâ hükümet desteğine bağımlı konumdadır ve hükümetin iş hayatına serbestçe müdahale edebilme imkânının, pek çok OECD ülkesinde görülen uygulamalar doğrultusunda BDK tarafından sınırlanmasını istemeyeceklerdir. Sermaye birikimi sürecinin ve iş dünyasındaki çıkarlar konfigürasyonunun siyaset tarafından biçimlendirilmeye devam ettiğini bundan sonraki bölümde tartışacağız.

Sermaye Birikiminin Yeni Siyasal İktisadı

İkinci Bölüm'de tartıştığımız gibi, Türkiye ekonomisi 1980'den sonra önemli değişiklikler geçirdi. Ama ekonomik kurumların ve hükümet-işadamı ilişkilerinin kökten dönüştürülmesi gerektiğini açıkça ortaya koyan şey, 2001 ekonomik krizinin yıkıcı etkisi oldu. AKP hükümeti ekonominin kurumsal çerçevesinde gerçekleştirilen bir dizi reformun ardından iktidara geldi ve bu reformları devam ettireceğini ilan etti. Hükümetin özel sektör faaliyetlerini etkileme olanağının sınırlanmış olduğu ve hükümet ile büyük işadamları arasındaki ilişkileri uzun yıllardır şekillendiren partikülarist ilişkilerin artık mümkün olmadığı genel kabul görüyordu. Ama pek çok yeni işletme grubu ve bunların AKP hükümetiyle ilişkilerine dair basında çıkan haberlerin artışı, sermaye birikim süreçlerini destekleyen eski tür ilişkilerin devam ettiğini gösteriyordu.

Bu bölümde AKP hükümeti ile iş dünyasında yeni ortaya çıkan aktörler arasındaki ilişkinin izlek bağımlılığıyla açıklanıp açıklanamayacağı ve yaşanan sosyoekonomik dönüşümün tarihin tekerrür etmesi olarak yorumlanıp yorumlana-

mayacağı sorgulanıyor. Bu soruları yanıtlamaya çalışırken, hükümetin ekonomiye müdahalesinin nasıl biçim değiştirdiği üzerinde duruluyor. Ekonomik strateji değişikliğinin hem siyasi unsurların önemli olduğu hem de hükümetin iş dünyasındaki çıkar konfigürasyonunu biçimlendirmek üzere kullandığı mekanizmaları etkilediği gösteriliyor. Bu bağlamda, siyasetin ekonomiye müdahalesini minimuma indirmeye çalışan kurumsal çerçevenin sınırlamalarına ve kamu çıkarını korumak için yargının politika kararlarına müdahalesine karşı siyasi keyfiyetin kapsamını genişletmek amacıyla yapılan yasa değişikliklerinin önemine dikkat çekiliyor. Burada öne sürdüğümüz görüş, AKP döneminin hükümet-işadamı ilişkilerinde gözlenen partikülarist eğilimin, yasaların ihlalinden çok yasa değişiklikleriyle zaman zaman da yasaların etrafından dolanarak amaca ulaşılmasıyla ortaya çıkan bir eğilim olduğudur.

Yolsuzluğu, toplumsal aktörlerin siyasi yetkilerle olan ilişkilerine göre, yasadışı kazanç sağlama amacıyla özel muamele görmesi olarak tanımlarsak, yasal sınırlar içinde kalan bazı partikülarist ilişki biçimlerini de yolsuzluk olarak değerlendirebiliriz.[1] Ama burada söz konusu uygulamaların hangi amaca yönelik oldukları ile ilgili soruları da dikkate almak gerekiyor. Ekonomik çıkar dürtüsü, söz konusu aktörler arasındaki ilişkilerin çerçevesi ve zeminini açıklamakta her zaman yeterli olmayabiliyor. Türkiye örneğinde bu ilişkiler, iş dünyasındaki çıkar konfigürasyonunu ve özel sektörün ekonomik gücü ile siyasi nüfuzu arasındaki etkileşimi etkileyen ve yeniden şekillendiren bir siyaset güdümlü sınıfsal dönüşüm sürecinin parçası olarak ortaya çıkıyorlar. Söz konusu ilişkilerin yer aldığı alan, iş dünyasından ak-

1 Yolsuzluğun tanımı üzerine tartışmaların gelişimi için bkz. Fikret Adaman, "Is Corruption a Drawback to Turkey's Accession to the European Union?", *South European Society and Politics*, 16 (2), 2011, s. 309-321.

törlerle hükümeti bir araya getiren ve ekonomik kaygıların ötesine uzanan, hatta yer yer kısa vadeli ekonomik çıkarları azamileştirme çabalarıyla çatışan bir mantığa göre işleyen ilişki ağlarıydı. Benzer şekilde, buradaki partikülarizm türünün en önemli etkisi ekonomik verimliliği engelleme değildi; siyasi sonuçları açısından çok daha önemli bir etkisi vardı: Yargı ile yürütme veya merkezi hükümet ile farklı bir partinin yönetimde olabildiği belediyeler arasındaki ilişkilerde önemli gerilimlerin ortaya çıkmasına yol açabiliyordu.

Bu bölümde, ilk olarak, yukarıdaki gözlemleri geliştirmek üzere dışa açık piyasa ekonomisinde ortaya çıkan sermaye birikimi fırsatlarını ve bu fırsatların nasıl kullanıldığını belirleyen siyasi unsurların rolü irdeleniyor. Bundan sonra, yeni oluşan fırsatlar alanında faaliyet gösteren bir grup yeni girişimciye odaklanarak onların şirketlerinin gelişme seyri gözden geçiriliyor. Burada ortaya çıkan tablo, yeni partikülarist biçimlerin hangi mekanizmalar yoluyla işlediğini gösteriyor ve ekonomik ile ekonomi dışı çıkarlar etrafında gelişen ilişki ağlarının özelliklerine ışık tutuyor. Bu bölümde, ayrıca, hükümet-işadamı ilişkilerinde gözlemlenen eğilimleri belirleyen ekonomik ve siyasi unsurlar arasındaki etkileşimi ve söz konusu eğilimlerin toplumsal sonuçlarını daha iyi ortaya koyabilmek amacıyla medya sektöründeki gelişmeleri tartışıyoruz.

YASAMA YOLUYLA KEYFİ MÜDAHALE: EKONOMİYE HÜKÜMET MÜDAHALESİNİN YENİ MEKANİZMALARI

2001 ekonomik krizinden sonra yapılan piyasa reformları, ekonomi ile siyaseti ayırmak üzere tasarlanmıştı. Bu reformlarla bir dizi yeni BDK kuruldu ve mevcut olanların yetkileri ve özerklikleri artırıldı. Bu bağlamda Bankacılık Düzenle-

me ve Denetleme Kurumu'nun (BDDK) yeniden yapılandırılması özellikle önemliydi; bu, Merkez Bankası'nın özerkliğini artırmak için atılan adımlarla birlikte, finans sektöründe istikrarı önemli ölçüde artırdı.[2]

Ekonomik kurumları yeniden yapılandırma amacıyla atılan adımlar kamu teşekküllerinin (bunların arasında enerji, iletişim ve diğer sektörlerdeki doğal tekeller de vardı) özelleştirilmesini kolaylaştırma amaçlıydı. BDK'ların yapısı küreselleşen Türkiye ekonomisinde yabancı yatırımlar için eşitlikçi bir alan yaratma amacıyla tasarlanmıştı. Dolayısıyla reform süreci, uluslararası finans kurumlarının talep ve önerileri dikkate alınarak, ayrıca İkinci Bölüm'de tartışılan 1999 Helsinki zirvesini takip eden yeni AB yanlısı duruş doğrultusunda yürütüldü.

Bu kurumsal yeniden yapılanma Polanyi'nin 19. yüzyılda kendi kurallarına göre işleyen piyasa ekonomisinin oluşumuyla ilgili tartışmasıyla uyumlu bir biçimde, ciddi oranda siyasi müdahale içeriyordu. Bu çerçevede, pek çok yeni yasa yapıldı ve mevcut yasalar piyasa ekonomisinin pürüzsüz işlemesi için gereken kurumsal çerçeveyi oluşturacak şekilde değiştirildi. AKP döneminde de, yoğun bir yasama faaliyeti ekonomik ilişkileri etkilemeye devam etti, ama yeni yasalar keyfi müdahalenin kapsamını sınırlamak yerine genişlettiği

2 Bankacılık ve finans sektöründe reform süreci için bkz. Ziya Öniş ve Caner Bakır, "The Regulatory State and Turkish Banking Reforms in the Age of Post-Washington Consensus", *Development and Change*, 41 (1), 2010, s. 77-106. Düzenleyici Kurumlar için bkz. Ümit Sönmez, *Piyasanın İdaresi: Neoliberalizm ve Bağımsız Düzenleyici Kurumların Anatomisi*, İletişim, İstanbul, 2011b; Sonay Bayramoğlu, *Yönetişim Zihniyeti: Türkiye'de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, İletişim, İstanbul, 2005; Ünal Zenginobuz, "On Regulatory Agencies in Turkey and Their Independence", *Turkish Studies*, 9 (3), 2008, s. 475-505; Gül Sosay, "Delegation and Accountability: Independent Regulatory Agencies in Turkey", *Turkish Studies*, 10 (3), 2009, s. 341-363; Işık Özel, "The Politics of De-Delegation:Regulatory (in)dependence in Turkey", *Regulation and Governance*, 6 (1), 2012, s. 119-129 ve Ebru Kayaalp, "Torn in Translation: An Ethnographic Study of Regulatory Decision-making in Turkey", *Regulation and Governance*, 6 (2), 2012, s. 225-241.

için, yasama faaliyeti farklı bir doğrultuda ilerliyordu. Kamu ihalesi uygulamaları ve daha önce piyasa ilişkileri dışında kalan bazı alanlarda özelleştirme ve ticarileşme yönünde atılan adımlar bu gelişmelerden önemli ölçüde etkilendi.

Kamu ihaleleri ve bürokratik özerkliğin sınırları

Ekonomik reform sürecinin iki önemli kurumsal bileşeni AKP hükümetini önceliyordu: Kamu İhale Yasası ve Kamu İhale Kurumu (KİK). Bunlar 2002'de kamu ihale usullerini şeffaflaştırmak ve hükümetin keyfi müdahalelerini sınırlandırmak için devreye sokulmuştu. Kamu ihalelerinin uluslararası rekabete açılması da yasanın amaçları arasındaydı.

Devletin köprü, liman, yol ya da demiryolu gibi kamusal inşaat projeleri için açtığı ihaleler öteden beri özel sermaye birikimi için önemli fırsatlar yaratmıştı. Bu ihaleler 1980 sonrasında da önemini korudu, çünkü ülkenin gecikmiş kentleşme süreci devam ediyordu ve kentsel altyapı imarı talebi sürüyordu.[3] Özel sektör hükümetin altyapı ihalelerinin yanı sıra kamu sektörünün mal ve hizmet alımlarından da faydalanıyordu.[4] Kamu İhale Yasası, tüm bu alanlarda hükümet-işadamı ilişkilerinin yasal çerçevesinin merkezinde duruyordu.[5] O yüzden bu yasada yapılan değişiklikler çalışmamızla yakından ilgilidir.

---

3 Aslında Türkiye ancak 1980 ortalarında kent nüfusuyla eşitlenen kırsal nüfusunun yüksekliği sebebiyle benzer ekonomik gelişim düzeyindeki ülkelere ciddi bir istisna oluşturur.

4 KİK istatistiklerine göre Kamu İhale Yasası kurallarına göre hizmet, mal ve yapım ihalelerinin oranları 2012'deki toplam kamu ihale tutarlarının sırasıyla yüzde 22,18, 20,66 ve 57,16'sını oluşturuyor. Son oran, altyapı yatırımlarının önemini koruduğunu gösterir. Bkz. KİK, *Kamu Alımları İzleme Raporu*, erişim, 11 Haziran 2013, www1.ihale.gov.tr/duyurular2012/2012_kamu_al%C4%B1m%C4%B1_istatistkleri_rev.pdf, s. 3.

5 Bu yasadan önce kamu ihaleleri 1983'te kabul edilen Devlet İhale Kanunu'na göre düzenliyordu. Kanun hâlâ özelleştirme ve diğer gelir getirici işler için açılan ihaleleri düzenliyor ve kapsıyor. Bkz. "2886 Sayılı Devlet İhale Kanunu", *Resmi Gazete*, no. 18161, 10 Eylül 1983.

2003-2013 arasında AKP hükümetleri ihale yasasını 29 kez değiştirdi, yasanın kapsamında ve çeşitli maddelerinde 100'den fazla değişiklik yapıldı, istisnaları belirleyen maddenin içeriği birçok defa revize edildi. 2003'te yapılan ilk değişikliklerle beraber kamu ihalelerinin tamamını kapsayan yasal çerçeve oluşturma hedefinden ciddi olarak sapıldı. Bu değişiklikle KİT'ler ve belediyelerin Ticaret Kanunu'na göre kurduğu belediye şirketleri yasanın kapsamından büyük ölçüde çıkarıldı.[6] Daha sonra yasanın kapsamı tekrar değiştirilerek, enerji, su, ulaşım ve iletişim gibi alanlarda kamu hizmeti sunan sektörler mevcut hukuki sınırlamalardan muaf tutuldu. Buna ilaveten özelleştirme sürecindeki kamu bankaları da Kamu İhale Yasası'nın kapsamı dışına çıkarıldı.[7] Bir dizi başka kamu kurumu da iç düzenleme kuralları değiştirilerek, ya da Kamu İhale Yasası dışındaki yasalarda yapılan değişikliklerle yasanın kapsamından çıkarıldı.[8]

Başka alanlarda Kamu İhale Yasası'nın istisnaları düzenleyen maddesinde yapılan değişiklikler de özellikle önemliydi. Bu değişikliklerden sonra istisnalar sekizden on dokuza çıktı.[9] KİK'in son dönemde hazırladığı bir rapora göre, istisna başlığıyla yapılan ihalelerin sayısı sürekli artarak 2012'de toplam ihale sayısının yüzde 26,19'una ve toplam ihale de-

6 "4964 Sayılı Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no. 25200, 30 Temmuz 2003.

7 "6111 Sayılı Bazı Alacaklıların Yeniden Yapılandırılması ile Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ve Diğer Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, no. 27857 (Mükerrer), 25 Şubat 2011.

8 Örneğin ilköğretim kanununda yapılan değişiklikle, öğrencilere ücretsiz dağıtılacak tablet bilgisayarların alımı Kamu İhalesi kapsamından çıkarıldı. Bkz. "6287 Sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no. 28261, 11 Nisan 2012.

9 Kamu İhale Kanunu'nun 3. maddesi. Bu maddede en önemli değişiklikler 2008'de yapıldı. Bkz. "5812 Sayılı Kamu İhale Kanunu ile Kamu İhaleleri Sözleşmeleri Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no. 27075, 5 Aralık 2008.

ğerinin yüzde 7,54'üne ulaştı.[10] En önemli istisnalar belli bir değer eşiğinin altında kalan kamu ihaleleriyle ilgiliydi. Değeri bu eşiğin altında kalan ihalelerin toplam istisna ihaleleri değerinin yüzde 57'sine tekabül etmesi, tekil ihalelerin değerini eşiğin altına çekmek için kamu ihalelerini parçalara ayırma yönünde yaygın bir eğilim olduğunu yansıtıyordu.[11]

Bu arada pazarlık ve belli istekliler arasındaki ihale usulleri, açık ihale usulünden çeşitli açılardan farklılık arz etmekteydi;[12] bu usullerin kullanılması yasanın ilk halinde doğal afet ve ulusal savunma gibi istisnai durumlarla sınırlanmıştı. Oysa, KİK'in bir raporuna göre 2012'de kamu ihalelerinin toplam değerinin yüzde 19,12'si pazarlık ve belli istekliler arasındaki ihale usullerine göre düzenlenmişti.[13] Ayrıca, kamu yetkililerini açık duyuru yapmadan ihaleye gidebilmeleri ve ihaleleri kendi seçtikleri müteahhitlere verebilmelerinin yolunu açan doğrudan temin yönteminin de kullanım kapsamı genişletildi.[14] Bu usulle yapılan ihaleler 2012'de gerçekleştirilen kamu ihalelerinin toplam değerinin yüzde 11,18'ini buldu.[15] Böylece, açık ihale usulü dışında usullerle gerçekleştirilen ihaleler, toplam kamu ihalelerinin toplam değerinin yüzde 30'unun üstüne çıkmıştı.

Başka bir değişiklikle, üç yıl ya da daha uzun süreli sözleşmelerin söz konusu olduğu ihale kategorileri artırıldı. Daha

---

10 KİK, *Kamu Alımları İzleme Raporu*, s. 2.

11 *A.g.e.*, s. 5.

12 Her iki usul arasında farklılıklar olsa da, her ikisinde de kamu yetkililerinin davet ettiği şirketler ihaleye teklif verebilir. Bkz. Kamu İhale Kanunu'nun 20. ve 21. maddeleri.

13 KİK, *Kamu Alımları İzleme Raporu*, s. 4.

14 Kamu İhale Kanunu'nun 22. maddesi. Yasa değişiklikleri için bkz. "5020 Sayılı Bankalar Kanunu ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun", *Resmi Gazete*, no. 25328, 26 Aralık 2003 ve "5812 Sayılı Kamu İhale Kanunu ile Kamu İhaleleri Sözleşmeleri Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun."

15 KİK, *Kamu Alımları İzleme Raporu*, s. 2.

önce müteahhit firmanın mal ve hizmet tedarikinde kopmaları önlemek için tasarlanan bu tarz uzun dönemli çerçeve sözleşmeleri yapım ihalelerinde de kullanılmaya başladı.[16]

Kamu ihalesinde siyasi keyfiyetin kapsamını genişleten yasa değişikliklerinin KİK otoritesini sınırlayan yasalar için de geçerli olması önemlidir. 2008'de alınan bir kararla KİK'in, mesela belli bir vakadaki kuralsızlıklara dair medyadaki haberlere dayanarak, bir kamu ihalesini soruşturma yetkisi ortadan kaldırıldı ve bu kurum artık sadece ihaleye katılan firmalardan birisinin şikâyeti üzerine soruşturma yapabilir hale geldi.[17] Aynı yıl bu tip şikâyetlerde bulunmak için gerekli olan dosya masrafları yükseltildi. Son olarak 2011'de çıkarılan bir hükümet kararnamesi diğer BDK'larla beraber KİK'in de özerkliğine fiilen son verildi.[18] Bununla da yetinilmeyip KİK'in yapısı daha önce karar alma süreçlerine katılan özel sektör temsilcilerini dışarıda bırakacak şekilde yeniden düzenlendi. Bu değişiklikten sonra, kurumun yönetim kurulu sadece hükümetin atadığı bürokratlar oluşmaya başladı.[19]

Kamu İhale Yasası'nın mevcut durumu, özellikle de istisnalarla ilgili maddesi Avrupa Komisyonu'nun 2012 İlerleme Raporu'nda eleştirildi.[20] Aslında kamu ihalelerinde yerli yatırımcılara ayrıcalık tanıma eğilimi Derviş'in reformlarında-

16 Kanun değişikliği için bkz. "5812 Sayılı Kamu İhale Kanunu ile Kamu İhaleleri Sözleşmeleri Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun."

17 Kamu İhale Kanunu'nun 53. maddesi. Kanun değişikliği için bkz. "5812 Sayılı Kamu İhale Kanunu ve Kamu İhale Sözleşmeleri Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun."

18 "661 sayılı Kanun Hükmünde Kararname", *Resmi Gazete*, no. 28103 (Mükerrer), 2 Kasım 2011.

19 A.g.k. Bu değişiklik ve yarattığı sonuçların değerlendirmesi için ayrıca bkz. Erdal Sağlam, "İhale Kurumu'nda Göstererek Gelen Rezalet", *Hürriyet*, 21 Şubat 2012.

20 European Commission, *Turkey Progress Report 2012*, erişim, 11 Haziran 2013, ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/tr_rapport_2012_en.pdf, s. 48-49.

ki önemli bir hedefi baltalıyordu: Tam anlamıyla küresel piyasayla bütünleşmiş bir ekonomide yabancı yatırımın canlandırılması. Yabancı yatırımcıların eşik değerinin altındaki kamu ihalelerine katılması önleniyor, öte yandan yerli girişimciler eşik değerinin üzerindeki ihalelerde fiyat avantajından faydalanıyordu.[21] İhalelerin yerli firmaların teklif verebilecek şekilde bölünmesi, mega toplu taşıma projelerinde görüldüğü üzere, yaygın bir uygulamaydı.[22] 2012'de kamu ihalelerinde yabancı yatırımcıların payı yüzde 2,78'le sınırlı kalmıştı.[23]

Ama kamu ihalelerini düzenleyen kurumsal çerçevenin esnekleştirme girişimlerinin tek amacı yabancı yatırımcıları dışarıda bırakmak değildi. Bu esneklik siyasetçilere sermaye birikim süreçlerine keyfi müdahale alanı açıyor, nispeten yeni ve tam kurumsallaşmamış firmaların ihalelerde avantajlı konuma gelmelerine zemin hazırlıyordu. Daha AKP iktidarının ikinci ayında, 2002 Aralık'ında yeni hükümetin kamu ihalelerinin düzenleyici çerçevesinden hoşnutsuz olduğunun işaretleri verilmişti. Erdoğan bu durumu şu şekilde ifade etti: "Kamu İhale Yasası'nın mevcut halini uygulamaları halinde sadece 50 ya da 60 firma bu uygulamalardan istifade ediyor. 15 bin kilometrelik yolu bu kişilere teslim etmeyeceğiz."[24] Nitekim yasalarda ve uygulamalarda yapılan değişiklikler daha küçük firmaların devlet ihalelerinden faydalanmasını sağladı.[25] Ama hızla büyüyen yeni firmalar da bu ihalelerden yararlandılar ve daha sonra tartışacağımız gibi, bu durum medyada büyük ilgi uyandırdı. Bütün bunların, ekonomik faaliyetin farklı yerlerdeki ve farklı büyük-

21 Eşik için Kamu İhale Kanunu'nun 8. maddesine bakılabilir.

22 Örneğin dev altyapı projesi Marmaray için üç farklı ihale açılmıştı. Ayrıntılar için bkz. www.marmaray.com.tr, erişim, 23 Temmuz 2012.

23 KİK, *Kamu Alımları İzleme Raporu*, s. 10.

24 "Erdoğan: 60 Kişiye Bırakmam", *Sabah*, 28 Aralık 2002.

25 2012'de 51.014 müteahhit kamu alımlarından yararlanmıştır. Rakam için bkz. KİK, *Kamu Alımları İzleme Raporu*, s. 9.

lüklerdeki teşebbüsleri bir araya getiren karmaşık bir ilişkisel matriste gerçekleştiği bir ortamda yer aldığını da unutmamak gerekiyor. Küçük işletmeler ihale alan büyük üstlenicilerin altyapı projelerinde taşeronluk ilişkilerinden faydalanabiliyordu. Aslında Kamu İhale Yasası'ndaki bir madde ihaleyi veren idari birimin üstleniciden taşeron değiştirmesini talep etmesine izin veriyordu.[26] Bu madde AKP ile oy tabanına dahil etmeye çalıştığı yeni yeni büyüyen girişimciler arasındaki ilişkiler bakımından özel bir öneme sahipti. Bu yeni işadamları her zaman devlet ihalelerini başarıyla yürütecek teknik bilgiye ve sermaye kaynağına sahip olmuyordu, ama büyük yatırımcılarla tedarik ve taşeronluk sözleşmeleri yaparak bu ihalelerden onlar da yararlanabiliyordu.

Devlet geri çekilmeden gerçekleşen özelleştirme

Özellikle enerji ve madencilik alanlarında yer alan özelleştirme süreçlerinin etrafındaki tartışmalar, yeni sermaye gruplarının nasıl bir ortamda ortaya çıktıklarını anlamamıza yardımcı olabilir. İkinci Bölüm'de belirttiğimiz gibi, Türkiye'nin özelleştirme süreci 2000'lere kadar görece başarısızdı; özelleştirmelerden elde edilen gelir 2004'ten sonra ciddi şekilde arttı. 1980'lerden bugüne kadar ana özelleştirme yöntemi blok satışlardı ve bu yöntem piyasa rekabetini teşvik etmek yerine kısıtladığı için öteden beri eleştiriliyordu.[27] Özelleştirmelerin hukuki çerçevesi son derece parçalı haldeydi ve işlerin fiili duruma göre yapılması 1994'teki

26 Kamu İhale Kanunu'nun 15. maddesi. Maddeye dair ayrıntılı bir yorum için bkz. Sadettin Doğanyiğit, *Açıklamalı, İçtihatlı, Sorun Çözümlü Kamu İhale Kanunu*, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2009, s. 416-424.

27 Ayrıntılar için bkz. İzak Atiyas, "Recent Privatization Experience of Turkey: A Reappraisal", Ziya Öniş ve Fikret Şenses (der.), *Turkey and the Global Economy: Neo-liberal Restructuring and Integration in the Post-Crisis Era*, Routledge, Londra ve New York, 2009, s. 101-122.

özelleştirme yasası kabul edilinceye kadar hükümetin keyfi müdahalesine çok fazla alan bırakıyordu.[28] Fakat 1994 yasası da meseleyi tam anlamıyla çözmeye yetmedi; Danıştay ve Anayasa Mahkemesi kimi tekil özelleştirmeleri iptal etti. Bu müdahalelerin çoğu kamu hizmetini özel sektöre aktarırken kamu yararının gözetilmesi gerektiği argümanına dayanıyordu.[29] Kamusal malların ve hizmetlerin özelleştirilmesini özel hukuk kurallarına tabi kılan 1999'da yapılan anayasa değişikliğine kadar, özelleştirme kararları Danıştay'ın ön denetimine bağlı kaldı. 1999'da yapılan değişiklikle özelleştirme süreci kolaylaştırıldı.[30] Buna rağmen, üst idari mahkemeler kamu çıkarı gerekçesiyle sürece müdahale etmeyi ve siyasi yetkililerin verdiği kararları iptal etmeyi sürdürdü.

AKP hükümeti bu zorlukların üstesinden gelmek için 2003'te özelleştirme yasasında yaptığı değişiklikle önemli bir adım attı. Değişiklik bürokratik usulleri basitleştiriyor, Özelleştirme İdaresi üzerinde başbakanın kontrolünü güçlendiriyor ve sağlamlaştırıyordu. Bu değişiklikler ulusal değerlerin yerli ve yabancı yatırımcılara aktarılmasını kolaylaştırdı.[31] 2004'te yapılan yeni bir değişiklikle yabancı yatırımcıların liman ve rıhtım tesisleri özelleştirilmelerinden yararlanmalarının önü açılıyordu.[32] Yüksek mahkemeler hâlâ kamu çıkarını korumak için özelleştirmelere müdahale etmeye çalışıyordu, ama 2010 Eylül referandumunda kabul edilen anayasa deği-

28 4046 Sayılı Özelleştirme Uygulamaları Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, no. 22124, 27 Kasım 1994.

29 Mahkemelerin verdiği kararlara ilişkin örnekler için bkz. İzak Atiyas ve Burak Oder (2008), *Türkiye'de Özelleştirmenin Hukuk ve Ekonomisi*, TEPAV, Ankara, 2008, s. 74-139.

30 "4446 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun", *Resmi Gazete*, no. 23786, 14 Ağustos 1999.

31 "4971 Sayılı Bazı Kanunlarda ve Milli Piyango Dairesi Genel Müdürlüğü Kuruluş ve Görevleri hakkında Kanun Hükmünde Kararname Hakkında Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, no. 25200, 15 Ağustos 2003.

32 "5189 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, no. 25510, 2 Temmuz 2004.

şikliği bu mahkemelerin özelleştirmeyle ilgili meselelerdeki yetkilerini büyük ölçüde kısıtladı.[33] Bakanlar Kurulu'nun beş ayrı özelleştirme davasında önceki yüksek mahkeme kararlarına uyulmayacağına dönük kararlar alması, yargı gücünün özelleştirme sürecine müdahalesini sona erdirmekte hükümetin kararlı olduğunu açıkça gösterdi.[34]

AKP döneminde doğal tekellerin ve müşterek mülkiyet konusu olan varlıkların özelleştirilmesi ve sosyal hizmetlerin ticarileştirilmesi, enerji, madencilik, turizm, inşaat ve sağlık hizmetleri alanlarında özel yatırımcıların sermaye biriktirmesi için çok kârlı alanlar yarattı. AKP iktidara gelmeden önce 2001'de enerji sektörüyle ilgili yasal değişim elektrik piyasasını yeniden yapılandırma konusunda özellikle önemliydi.[35] AKP döneminde elektrik enerjisi dağıtımlarının özelleştirilmesi 2004'te Yüksek Planlama Kurulu tarafından Enerji Sektöründe Reform ve Özelleştirme Stratejisi belgesinin yayımlanmasıyla birlikte hız kazandı.[36] Bu belge 2005 itibarıyla ülkeyi 21 ayrı elektrik dağıtım bölgesine bölüyordu. 2010'da bu bölgelerin çoğunda elektrik dağıtım ihaleleri tamamlanmıştı.[37]

---

33 "Yüksek Seçim Kurulu Kararı", *Resmi Gazete*, no. 27708, 23 Eylül 2010.

34 "2012/3240 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı", *Resmi Gazete*, no. 28321, 12 Haziran 2012. Ayrıca bkz. "5 Özelleştirmede Yargı Devre Dışı", *Radikal*, 13 Haziran 2012.

35 "4628 Sayılı Elektrik Piyasası Kanunu", *Resmi Gazete*, no. 24335, 3 Mart 2001. AKP hükümeti 2001 reformlarıyla kurulan yasa çerçevesini ciddi ölçüde değiştirdi. Bkz. "5398 Sayılı Özelleştirme Uygulamalarının Düzenlenmesine ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunda ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, no. 25882, 21 Temmuz 2005; "5784 Sayılı Elektrik Piyasası Kanunu ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no. 26948, 26 Temmuz 2008 ve "6446 Sayılı Elektrik Piyasası Kanunu", *Resmi Gazete*, no. 28603, 30 Mart 2013.

36 Yüksek Planlama Kurulu, Elektrik Enerjisi Sektörü Reformu ve Özelleştirme Strateji Belgesi, no. 2004/3, 17 Mart 2004.

37 Ama bu ihalelerin çoğu iptal edildi, çünkü kazanan şirketler şartları yerine getiremediler. Bazı bölgelerde ihaleler tekrar yapıldı.

Enerji sektörü etrafındaki önemli bir tartışma kaynağı da Hidroelektrik Enerji Santral (HES) sayısındaki artışın çevreye yaptığı olumsuz etkilerdi. AKP döneminde ülke çapında 2.000'den fazla HES başvurusu yapıldı. 2013 yılı itibariyle 400 HES kurulmuş ya da proje aşamasındaydı, ama işleyen HES'lere ilişkin davaların sayısı da artıyordu. Bu projelerin neredeyse yüzde 70'i Çevresel Etki Değerlendirme (ÇED) raporlarından muaftı.[38] HES'ler sadece işletmeciler açısından değil, kâr amacıyla üçüncü taraflara ruhsat satışı yapan simsarlar için de büyük bir kazanç kapısı oluşturmaya başlamıştı.

Doğal gaz piyasasındaki değişiklikler de pek çok iş fırsatı doğurdu. Doğal gaz sektörünün yeniden yapılandırılması 2001'de çıkarılan bir yasayla başladı.[39] Daha sonra, özellikle de 2003 sonrasında, doğal gaz piyasasında kamu ihalelerinin sayısı iyice arttı. 2005'te doğal gaz piyasasının düzenleyici çerçevesinde yapılan bir değişiklikle ön yeterlilik şartı getirildi ve yabancı satıcının gaz ithalatındaki yerli dağıtımcı seçimini belirlemesi mümkün kılındı.[40] Gazeteciler Rus şirketi Gazprom ile yeni yeni büyüyen girişimcilerden Cihan Kamer'in ortak olduğu iddia edilen şirket arasındaki anlaşmada bu türden bir siyasi müdahale olduğunu açığa çıkardı. Bu konuyu bölümün sonraki kesimlerinde ele alacağız.

Madencilik ve turizmdeki özelleştirmelere de bir dizi yasa değişikliği eşlik etti. 1980'lerin başında çıkarılan bir yasa yerli ve yabancı yatırımcıların madencilik sektöründe iş yapmasına olanak veriyordu.[41] 2004'te bu yasa değiştirile-

38 "HES Yapılmayan Akarsu Kalmayacak", *Radikal*, 18 Mayıs 2013.

39 "4646 Sayılı Doğal Gaz Piyasası Kanunu", *Resmi Gazete*, no. 24390, 2 Mayıs 2001.

40 "5367 Sayılı Doğal Gaz Piyasası Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no. 25856, 25 Haziran 2005.

41 "3213 Sayılı Maden Kanunu", *Resmi Gazete*, no. 18785, 15 Haziran 1985. Kanundan önce sektörde devlet tekeli vardı.

rek ormanlarda, su kaynakları civarında ve önceden koruma altındaki başka bölgelerde maden arama ve çıkarmaya izin verildi. Yasa aynı zamanda bu işlemlerin çevreye etkisiyle ilgili standartları da gevşetiyordu.[42] Değişiklikten bir yıl sonra maden arama ruhsatı için yapılan başvuruların sayısı 2004'teki 3.984 sayısından 2005'te 15.149'a yükseldi. Devlet yetkilileri 2005'te bu başvurulardan 9.132'sini kabul etti, halbuki 2004'te 2.625 başvuru kabul edilmişti.[43]

2009'da Anayasa Mahkemesi koruma altındaki bölgelere yapılan yatırımların çevreye etki değerlendirmesini yeniden zorunlu kıldı. Mahkemenin kararı hükümeti bir kez daha konuyla ilgili düzenlemeleri değiştirmeye götürdü.[44] Hükümet yapılan yatırımların çevreye etkisini değerlendirmede önceliği yeni kurullara verdi. Gerçi bu komisyonların üyeleri hükümetin atadığı bürokratlardan oluşacağı için siyasi otoriteye karşı gelmeleri pek mümkün değildi.[45]

2003'te kabul edilen yeni yasanın ardından hükümet ormanları da turizm projeleri için yatırımcılara açmaya çalıştı.[46] Anayasa Mahkemesi 2007'de[47] bu yeni yasayı iptal etti, ama süreci kolaylaştıran yeni yasa değişiklikleri sayesinde kıyı bölgelerinde turizm yatırımlarına devam edildi.[48]

Kısacası, Türkiye'de madencilik ve turizm sektörleriyle

---

42 "5177 Sayılı Maden Kanununda ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no. 25483, 5 Haziran 2004.

43 Maden İşleri Genel Müdürlüğü, *İstatistikler*, erişim, 12 Ağustos 2012, www.migem.gov.tr/links/istatistikler/istatistikmenu.htm.

44 "2004/70 Esas Sayılı Anayasa Mahkemesi Kararı", *Resmi Gazete*, no. 27255, 11 Haziran 2009.

45 "5995 Sayılı Maden Kanununda ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no. 27621, 23 Haziran 2010.

46 "4957 Sayılı Turizm Teşvik Kanunu'nda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no. 25186, 1 Aralık 2003.

47 "2006/169 Esas Sayılı Anayasa Mahkemesi Kararı", *Resmi Gazete*, no. 26710, 24 Kasım 2007.

48 "5761 Sayılı Turizm ve Teşvik Kanunu'nda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no: 26877, 15 Mayıs 2008.

birlikte enerji piyasalarının da yeniden yapılandırılması yargı ile yürütme arasında tekrar tekrar çatışmaların çıktığı bir yasama faaliyeti çılgınlığıyla devam etti. Yargı kararları, sürecin kaynak tahsisinde hükümetin rolünü kısıtlamakta pek etkili olamadı. Sosyal güvenlik sisteminin bazı alanlarının ticarileştirilmesi konusunda da benzer gözlemler yapılabilir.

Türkiye'de ve uluslararası düzeyde sosyal güvenlik politikaları ve kurumlarının son dönemde önemlerini kaybettikleriyle ilgili yürütülen yaygın tartışmalara karşın, hükümetler sosyal politika alanında bir rol oynamayı sürdürdüler. Hiçbir zaman gelişmiş bir refah devletine sahip olamayan Türkiye'de hükümetin rolü son dönemde her zamankinden daha önemli bir hal almıştır. Mesela sağlık ve konut sektöründeki gelişmeler, piyasa reformlarıyla getirilen değişikliklerin hükümetin mal ve hizmet tedarikine müdahalesinin kapsamından ziyade biçimiyle ilgili olduğunu açıkça gösteriyordu. Hem sağlık hem konut alanında sosyal harcamalar yükselmeye devam ederken, bir yandan da sağlık sektöründe de özel teşebbüsün varlığı giderek önem kazanıyor, devletin konut yatırımlarında kamu-özel sektör ortaklıkları kuruluyordu.

1980'lerde başlatılan ve AKP döneminde tamamlanan reformlardan önce Türkiye'de kamu çalışanlarına, formel sektördeki işçilere ve serbest çalışanlara, farklı kurumsal düzenlemeler içinde ve eşitsiz koşullarda sağlık hizmeti sağlayan korporatist nitelikli bir sosyal güvenlik sistemi vardı. Sağlık hizmetlerine erişimde ciddi sorunlar vardı, çünkü formel sosyal güvenlik sistemi kayıt dışı sektörde çalışan büyük bir kesimi dışarıda bırakıyordu. Sistemde reform yapma girişimleri ise, daha geniş bir ekonomik özelleştirme çerçevesinin parçasıydı ve mali kaygılarla biçimleniyordu. Bununla birlikte, sağlık hizmetlerine erişimdeki sorunlar reformun tartışmalarına da yansıyordu. Nitekim, 2000'den ön-

ce sağlık sisteminde yapılan değişiklikler, bir yandan yoksul kesimlere ihtiyaç tespiti yöntemiyle sağlık hizmetine erişim sağlarken bir yandan da sağlık alanında özel sektöre daha fazla yer açan yeni kurumsal mekanizmalar içeriyordu.[49]

Sağlıkta reform süreci AKP döneminde devam etti ve daha önce formel sosyal güvenlik sisteminin dışında kalanların sağlık hizmetlerine ulaşımını sağlayan önemli adımlar atıldı.[50] Yeni sağlık sistemi, hizmet sunumunu hizmetlerin finansmanından ayırıyordu. Bu düzenleme, maliyetleri yükselteceği ve kamu bütçesi üzerindeki yükü sürekli artıracağı için çok eleştirildi. Sağlık harcamalarının Gayrisafi Yurtiçi Hasıla içindeki oranı 2002 ile 2008 arasında yüzde 5,4'ten 6,1'e çıktı.[51] Aynı dönemde kamu sağlık harcamaları toplam sağlık harcamalarının yüzde 70,7'sinden 73'üne yükseldi.[52] Bu duruma özel hastane sayısında önemli bir artış da eşlik etti.[53] Özel hastanelere hasta tedavisi için yapılan kamu transferlerindeki yükseliş de son derece önemlidir.[54] Burada görülen de, devletin geri çekilmesi değil kamu sektörü ile özel sektör arasındaki ilişkinin biçimindeki değişiklikti.

49 Türkiye'de refah rejiminin dönüşümü için bkz. Ayşe Buğra ve Çağlar Keyder, "The Turkish Welfare Regime in Transformation", *Journal of European Social Policy*, 16 (3), 2006, s. 211-228.

50 AKP'nin sağlık reformu gündemi için bkz. Sağlık Bakanlığı, *Sağlıkta Dönüşüm Programı*, Sağlık Bakanlığı, Ankara, 2003. Sağlık sektöründe devam eden reform sürecinin eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Volkan Yılmaz, "Changing Origins of Inequalities in Access to Health Care Services in Turkey: From Occupational Status to Income", *New Perspectives on Turkey*, 48, 2013, s. 55-77.

51 TÜİK, *Health Expenditure Statistics*, erişim, 29 Aralık 2013, www.turkstat.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1084.

52 TÜİK, *Health Expenditures Statistics*, erişim, 31 Ağustos 2013, www.turkstat.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1084.

53 Özel hastanelerin sayısı 2002'de 271, 2011'de ise 503'tü. Bkz. TÜİK, *Health Statistics*, erişim, 1 Eylül 2013, www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=6.

54 2002 ile 2011 arasında bu tür transferler toplam Sosyal Güvenlik Kurumu tedavi harcamalarının yüzde 14'ünden 29,34'üne çıktı. (*Sosyal Güvenlik Kurumu, SGK*). Bkz. SGK, *İstatistik Yıllıkları 2011*, erişim, 20 Mayıs 2013, www.sgk.gov.tr.

Kalkınmacı ekonomik politikalar döneminde büyük ölçüde ihmal edilen bir başka sosyal politika alanı da sosyal konuttu. Barınma ihtiyacı piyasa mekanizması tarafından karşılanmıyordu. Kamu arazilerinde ya da çeperlerdeki tarım arazilerinde süren gecekondu inşası, barınma sorununa yeni göçmenlerin kent toplumuyla bütünleşmesini kolaylaştıran önemli ve topluma özgü bir konut çözümü yaratmıştı. Zaman içinde gecekondu alanları arttı ve sadece yoksulların değil alt orta sınıfın konut ihtiyacını da karşılayacak kadar gelişti. Formel toplu konut ihtiyacı 1980'lerde politika gündemine alındı, çünkü formel piyasa ekonomisinde kentsel gelişim bağlamında enformel konut piyasasını sürdürmek zorlaştı ve bu ortamda sosyal konut ihtiyacı 1980'lerde politika gündemine alındı.[55]

Toplu Konut İdaresi Fonu konut sektöründeki sorunlara verilen ilk yanıtlardan biriydi. 1984'te konut kredisi temini ve konut üretimi için Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (TOKİ) kuruldu.[56] AKP döneminde TOKİ'nin faaliyet alanı ve kaynakları çok genişledi, konut inşaatlarında kamu - özel sektör ortaklıkları kritik bir rol oynamaya başladı. TOKİ'nin bürokrasideki konumu da bir dizi yasa değişikliğiyle güçlendirildi. Daha önce Bayındırlık ve İskân Bakanlığı altında işlev gören TOKİ, 2004'te doğrudan Başbakanlığa bağlandı. Aynı yıl Arsa Ofisi Genel Müdürlüğü kaldırıldı ve TOKİ pratikte tüm kamu arazilerinin kontrolünü ele geçirdi.[57] Bu ya-

55 Ayşe Buğra, "The Immoral Economy of Housing in Turkey", *International Journal of Urban and Regional Research*, 22 (2), 1998a, s. 303-317.

56 TOKİ'nin gelişiminin önemli veçheleri için TOKİ'nin sitesine bakılabilir, erişim, 13 Temmuz 2012, www.toki.gov.tr. Ayrıca, bkz. Volkan Yılmaz, "All That is Common Melts into Air: Neoliberalization of Urban Land Regime in Turkey", ISSC World Social Science Forum'da yapılan sunum, Bergen, Norveç, 2009.

57 "5273 Sayılı Arsa Ofisi Kanunu ve Toplu Konut Kanununda Değişiklik Yapılması ile Arsa Ofisi Genel Müdürlüğü'nün Kaldırılması Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, no. 25671, 15 Aralık 2004.

sa değişikliğiyle TOKİ'ye aktarılan arsa miktarı 64,5 milyon metrekareyi buldu. TOKİ bu arazileri arsa satışı ve arsa karşılığı gelir paylaşımı yoluyla özel şirketlere aktarma ayrıcalığına da sahipti. TOKİ'nin yatırımları DPT'nin kamu yatırımı planlarından da çıkarılarak kurumun ayrıcalıklı konumu güçlendirildi. Üstelik TOKİ'nin faaliyetleri 2005'te Kamu Mali Yönetimi ve Denetimi Yasası'nda yapılan değişikliklerle devlet bütçesinde de tamamen görünmez hale getirildi.[58]

Bir dizi başka yasa değişikliğiyle TOKİ'nin sorumlulukları ve ayrıcalıkları daha da artırıldı. Kurum, devlet garantisine bakılmaksızın senet ve tahvil çıkarabiliyor, hazine müsteşarının onayıyla masrafları için dış kaynaklardan kredi alabiliyor ve konut finansına katılan bankalara kredi çıkartabiliyordu. TOKİ ayrıca inşaatla uğraşan özel firmaları destekleyebiliyor, konut sektöründe iş yapan şirketler kurabiliyor, gerekli görürse araştırma ve proje geliştirme işlerini taşerona devredebiliyordu. Kurum, hem Türkiye'de hem yurtdışında doğrudan proje geliştirebiliyor ya da konut, altyapı ve sosyal tesislerle ilgili işleri yürütebiliyor ya da bu işler için başkalarını atayabiliyor, ortaklıklara girebiliyordu. TOKİ'nin üstlendiği projeler bu sayede konut sektörünün dışına uzanabiliyor ve kurum kırsal mimari geliştirme ya da tarihsel ve bölgesel mimarinin korunması ve restorasyonu gibi projeler için kredi temin edebiliyordu."[59]

Bu yasa değişiklikleriyle TOKİ'nin faaliyetleri için kamu ve özel fonların kullanılmasına izin verildi; ayrıca kurum kontrol ettiği muazzam finans ve emlak kaynaklarını kullanarak özel şirketlere kaynak aktarabiliyor ya da onlarla işbirliğine gidebiliyordu. Kurumun özel sektörle ortaklıkları yeni altyapı ve sosyal tesis inşaatlarının yanı sıra konut inşa-

58 Yılmaz, "All That is Common Melts into Air."

59 A.g.m.

at ve restorasyonları da üstlenmesini sağlıyordu. TOKİ'den faydalanan şirketlerin sayısı 2008'de 300 civarındaydı[60] ve bunların arasında pek çok KOBİ de bulunuyordu. Ama TOKİ'yle ilişkiler, yeni ortaya çıkan ve ulusal düzeyde faaliyet yürüten büyük şirket grupları açısından da önemli görünüyor. Bu konuyu ileride tartışacağız.

Yerelleşme üzerine bir not

Gelişmiş Batı ülkelerindeki Keynesçi refah devletlerinin ve geç sanayileşen ülkelerdeki kalkınmacı devletlerin merkezi rol oynadığı İkinci Dünya Savaşı sonrası kapitalist düzenin sona ermesi, yeni kapitalist ekonomide devletin doğasına ilişkin yoğun tartışmaları beraberinde getirdi. Bu tartışmalar Brenner'in devletin yeniden ölçeklendirilmesi (*state re-scaling*) yazınına yaptığı katkılara bolca atıfta bulunulmasına ve dikkatlerin ulusal hükümetlerden yerel hükümetlere kaymasına yol açtı.[61]

Bu literatür, yerel siyasetin ve merkezi ve yerel yönetimler arasındaki siyasi nitelikli, karmaşık çok-ölçekli etkileşimlerin önemini göz ardı ettiği gerekçesiyle epeyce eleştirildi. Bu eleştirilerde, yerelleşmenin ne ölçüde gerçekleştiği ve yetkilerin daha alt idari düzeylere aktarılmasının ne ölçüde önemli olduğu sorgulandı.[62] Bazı eleştiriler, yerelleşmenin, çoğu durumda merkezi idarenin yerel teşkilatlarını güçlendirdiğini, bu yüzden merkezi hükümetin nüfuzunu zayıflatmadığına da işaret ettiler.[63]

---

60 *Milliyet*, 10 Haziran 2008.

61 Özellikle bkz. Brenner, *New State Spaces*.

62 Cox, "Rescaling the State in Question."

63 Jonah D. Levy, "Redeploying the State: Liberalization and Social Policy in France", Wolfgang Streeck ve Kathleen Thelen (der.), *Beyond Continuity: Institutional Change in Advanced Political Economies*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2005, s. 103-127.

Türkiye örneğinde, devletin yeniden yapılandırılması ve ölçeklendirilmesinde alınan kararları şekillendiren siyasi kaygıları dikkate almak önemli görünüyor. Asya ve Latin Amerika üzerine çalışmalarda vurgulandığı gibi, geç sanayileşen ülkelerde yerelleşme dinamiklerini anlamak için ekonomik verimlilik ve iyi yönetişim hedeflerinden ziyade iktidardaki hükümetleri yönlendiren siyasi güdüleri dikkate almak daha faydalıdır. O'Neill'in Arjantin, Meksika ve Peru örneklerine atıfta bulunarak belirttiği gibi,

> İyi tasarlanmış bir yerelleşme reformu ekonomik verimliliğe yol açabilse de, yerelleşmeye yönelik reformlar, siyasetçiler tarafından sırf kamu yönetiminde verimliliği artırmak için değil, aynı zamanda kendi siyasi çıkarlarını maksimize etmek üzere tasarlanır ve uygulanırlar. Bu siyasi kaygılar, yerelleşmeye yönelik reformların oluşumunu, çoğu durumda bunların verimlilik ve başka faydalar sağlama kabiliyetlerini baltalayacak şekilde etkileyebilir.[64]

Siyasetin şekillendirdiği böyle tercihler çoğunlukla iktidardaki parti ile diğer partilerin yanı sıra toplumsal örgütlenmeler ve hareketleri de kapsayan yerel siyasi muhalefet arasındaki güç dengesini yansıtır. Yerel düzeydeki siyaset, yerel çatışmalar ve ittifakların yanı sıra, merkezi hükümetle bu ittifakların eklemlenmesiyle de şekillenir.

Bu tartışmalar ışığında Türkiye örneğine baktığımızda, gerçekten de bazı alanlarda belediyelerin yetkilerini artıran gelişmelerin yaşandığını görüyoruz. İkinci Bölüm'de belirtildiği gibi AKP'nin iktidara gelme serüveninin yerel seçim zaferleriyle başladığı hatırlandığında, yetkilerin merkezi dü-

64 Kathleen O'Neill, "Who's Tugging at the Purse Strings? The Political Economy of Intergovernmental Transfers in Argentina, Mexico and Peru", Paul Smoke, Eduardo J. Gomez ve George E. Peterson (der.), *Decentralization in Asia and Latin America: Towards a Comparative Interdisciplinary Perspective*, Edward Elgar, Cheltenham, UK ve Northampton, MA, 2006, s. 257-280.

zeyden yerel düzeye aktarılmasının partiye özellikle çekici geldiği düşünülebilir.

AKP döneminde yapılan bir dizi yasa değişikliği sayesinde belediyeler daha önce merkezi hükümetin tek başına yetkili olduğu bazı alanlarda önemli aktörler haline geldiler. 2004'te çıkan Büyükşehir Belediye Yasası bu yönde atılan önemli bir adım olarak görülebilir.[65] Bu yasayla büyükşehir belediyeleri altyapı yatırımları konusunda merkezi devlet yönetiminin bazı ayrıcalıklarını paylaşmaya başladılar. 2005'te çıkarılan başka bir yasayla tüm belediyelerin altyapı yatırımlarındaki sorumlulukları ve ayrıcalıkları artırıldı.[66] Yeni yasa uyarınca belediyeler inşaat, su ve kanalizasyon sistemlerinden sorumlu olmaya devam ediyordu. Bunlara ek olarak, devlet okullarının ve hastanelerin inşasında, tadilatında ve bakımında yerel düzeyde kamu-özel işbirliği olanakları doğmuştu.

Bu gelişmeler, hükümet-işadamı ilişkilerinin niteliğini önemli ölçüde değiştirmiş olsa da, merkezi hükümet kentsel altyapının inşasında başrolü oynamaya devam etti. Mega projeler merkezi devlet yetkililerinin kontrolünde kalmaya devam etti.[67] Dolayısıyla, merkezi yönetimin bu tür projeler için düzenlediği kamu ihaleleri özel sektör için önemli olmaya devam etti ve merkezi yönetim düzeyindeki hükümet-işadamı ilişkileri yerel düzeye göre önceliğini korudu.

Devletin yeniden ölçeklendirilmesi, bu yüzden belli sınırlar içinde ilerledi; mecliste çoğunlukta olan ve merkezi devlet aygıtını tam anlamıyla kontrol eden bir siyasi partinin de bu sınırları kaldırma ihtimali düşüktü. Sınırları kaldırsaydı,

65 "5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu", *Resmi Gazete*, no. 25531, 23 Temmuz 2004.

66 "5393 Sayılı Belediye Kanunu", *Resmi Gazete*, no. 25874, 13 Temmuz 2005.

67 Örneğin merkezi hükümet dev proje Marmaray'dan ve İstanbul'a su sağlamak için yapılan Melen projesinden sorumluydu. Ayrıca merkezi hükümet İstanbul ve Ankara büyükşehir belediyelerinin bitiremediği metro projelerinin de sorumluluğunu aldı. Bkz. "Metrolar Ulaştırma Bakanlığına Teslim Ediliyor", *Habertürk*, 17 Temmuz 2010.

belediye meclislerinde temsil edilen ve yerel karar mekanizmalarında bir miktar etkisi olan diğer partilerle iktidarı paylaşması gerekebilirdi. Benzer şekilde, muhalefet partilerinin özellikle turizm sektöründeki yatırımcılara çekici gelen sahil şehirlerindeki belediyeleri elinde tuttuğu bir bağlamda yerelleşme iktidardaki hükümetin çıkarlarına uymuyordu.[68]

Bu yüzden devletin ölçeklendirilmesi ne kaçınılmaz bir gelişmeydi ne de yerelleşmeyle net bir ilişkisi vardı. Siyasi kaygılar yeniden ölçeklendirmenin sınırlarını saptıyor ve merkez ile yerel arasındaki ilişkilerin dinamiklerini belirliyordu. Ayrıca, belediyelerin kaynak ve yatırımlarından sermaye birikim sürecinde sadece yerel işletmecilerin yararlanıp yararlanmadığı konusunda da belirsizlikler bulunuyor. Ama büyük sermayenin faaliyetlerinin ve gelişiminin ulusal düzeyde devam ettiğini ve merkezi hükümetle ilişkilerin iş fırsatlarını değerlendirmede önemini koruduğunu söyleyebiliriz. Bu konuyu sonraki kısımda ayrıntısıyla ele alacağız.

YENİ SİYASAL İKTİSATTA BÜYÜK ŞİRKETLERİN GELİŞİMİ

Şu ana kadar, hükümetin kârlı işletme gelişimi alanlarını biçimlendirmede oynadığı rolün Türkiye ekonomisindeki yeniden yapılandırma sürecinde önemini kaybetmediğini öne

68 Son dönemde hükümet Büyükşehir Belediyesi Kanunu'nda önemli değişiklikler yaptı ve 13 yeni büyükşehir belediyesi kurdu. Bu kanunla birlikte büyükşehir belediyelerinin ilçe belediyeleri karşısındaki ayrıcalıkları artırıldı. Üstelik büyükşehir belediyelerinin sınırları içindeki köyler bu belediyelerin mahallelerine çevrildi. Ayrıca bazı ilçelerin sınırları da değiştirildi. Büyükşehir alanları içindeki yatırımların koordinasyonundan sorumlu yeni kurumlar oluşturuldu. Bu değişiklikler sonucunda hükümet yerel düzeyde de iktidarı merkezileştirdi. Kanun değişikliği için bkz. "6360 Sayılı 13 Büyükşehir Belediyesi ve 26 İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, no. 28489, 6 Aralık 2012.

sürdük. Onun yerine kamu sektörüyle özel sektör arasındaki ilişkilerin yeni bir biçim aldığını görüyoruz. Bazı şirketlerin gelişimi, hükümet-işadamı ilişkilerindeki yeni örüntülerin doğasını gösteriyor. Biz burada, özellikle AKP döneminde çok başarılı olmuş olan on girişimcinin (ya da girişimci ailesinin) hikâyesini ele alacağız: Çalık Holding, İÇ Holding, Cengiz Grubu, Ethem Sancak, Fettah Tamince, Kiler Grubu, Kalyon Grubu, Kuzu Ailesi, Cihan Kamer ve Akın İpek. Bu girişimcilerin büyüme hikâyeleri gerek ulusal gerek uluslararası basının dikkatini çekti ve konuyla ilgili medya ve iş dünyası dergilerinde yazılar kaleme alındı.

Bu on girişimciden dört tanesi, Ahmet Çalık, Mehmet Cengiz (Cengiz Holding), İbrahim Çeçen (İÇ Holding) ve Ethem Sancak, 2009'da Forbes'in en zengin 100 Türk listesine girdi.[69] Bu kişiler aynı zamanda 2011 listesinde de, Cengiz Ailesi'nin diğer üç üyesiyle birlikte, kendilerine yer buldular.[70]

Bu seçkin onlunun içinde yer almış bir başka girişimci olan Fettah Tamince, 2000'de turizm sektörüne yatırım yapmaya başladı ve 2010'da Rixos markasıyla 14 otellik bir zincir kurdu.[71] Bu oteller cumhurbaşkanı ve başbakanın aileleriyle birlikte tatil yaptığı yerler olarak ün kazandı.[72] Tamince aynı zamanda Kazakistan, Ukrayna ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde de oteller açtı ve Türkiye'nin yanı sıra bu ülkelerde de alışveriş merkezleri, iş kuleleri, rezidanslar ve kamu binaları inşa etti.

Bitlis kökenli Kiler Ailesi de AKP döneminde iş hayatının önde gelen üyeleri arasına girdi. Aile 1984'te İstanbul'a

69 "İşte Türkiye'nin En Zengin 100 İsmi", *Sabah*, 2 Mart 2009.

70 "Forbes En Zengin 100 Türk'ü Açıkladı", *Cnn.turk*, 1 Mart 2011, erişim, 11June 2013, www.cnnturk.com/2013/ekonomi/genel/02/28/forbes.turkiyenin.en.zenginlerini.acikladi/698257.0/index.html.

71 Çiğdem Yücesoy Subaşı, "10 Yılda Devleşenler", *CNBC-E Business Turkey*, no. 42, 2010, s. 27-34.

72 *Milliyet*, 8 Ağustos 2008.

gelmiş ve Bakırköy semtinde bir market açmıştı; 1994'te bir market zinciri kurdular.[73] 2000 yılında sadece birkaç şubeleri vardı, 2009'da ise şube sayısı 162'ye çıktı. Firma ayrıca inşaat sektörüne de girdi ve İstanbul'da yaptığı Safir Kulesi'yle basının epeyce ilgisini çekti; bu binanın Türkiye ve Avrupa'daki en yüksek bina olduğu söyleniyordu.[74] Bütün bu yatırımlar sonucu Kiler Holding'in gelirleri 60 milyon dolardan 713 milyon dolara çıktı.[75] Erdoğan'ın eşinin memleketi olan Siirt'ten gelen Kuzu ailesi 1990'larda inşaat sektörüne yatırım yapmaya başlamıştı, ama özellikle TOKİ ve 2000'lerde aldığı belediye ihaleleri sayesinde büyüdü. Yine 2000'lerde Kalyon Grubu bir dizi altyapı projesi ihalesi kazandı. Bu ihaleler arasında İstanbul ve Ankara büyükşehir belediyelerinin ihaleleri de vardı. Akın İpek ve Cihan Kamer ise, özellikle altın madenciliğinden ve kuyumculuktan büyük kazançlar elde etti.

Ama bu örneklerin hiçbirinde işlerin büyümesi tek bir sektörle sınırlı kalmadı ve bu girişimcilerin hepsi enerji üretim ve dağıtımı projelerine yatırım yaptılar. Yine bu örneklerin hepsinde, şirketlerin büyümesinde özelleştirme, kamu ihaleleri ve kamu-özel ortaklıkları önemli bir rol oynadı.

Şirketlerinin hızlı büyümesine medyanın gösterdiği ilgiden rahatsız olan bu girişimciler, köklü ailelerden geldiklerini ve iş dünyasında yeni olmadıklarını belirtme ihtiyacı duydular.[76] Bu anlatı daha önce iş dünyasında basamakları tırmanan girişimcilerin çizdiği tabloya ilginç bir şekilde ters düşüyordu. Önceki girişimciler başarılarını kendi yete-

---

73 Hale Tüzün, "Bitlis'li Bakkal Amcanın Sermayesi ile Kurulan Kiler, Artık Büyük Oyuncularla Yarışıyor", *Radikal*, 2 Eylül 2007.

74 "Nahit Kiler: İstanbul'a 8.Tepeyi Yaptık, Turistler Terasa Koşacak", *Milliyet*, 12 Ağustos 2009.

75 Çiğdem Yücesoy Subaşı, "10 Yılda Devleşenler."

76 Örneğin bkz. "İbrahim Çeçen: Yeni Zengin Değilim, 96'da da ilk 120'deydim", *Hürriyet*, 1 Kasım 2009.

neklerine ve çalışkanlıklarına bağlıyor, aile zenginliklerinden hemen hemen hiç bahsetmiyorlardı.[77]

Yeni girişimcilerin sosyal arka planlarına baktığımızda hepsinin taşradan geldiğini, bazılarının da sanayisi gelişmemiş Doğu bölgelerinden olduğunu görüyoruz. Gelişmesi daha eskiye giden büyük şirketleri temsil eden TÜSİAD'ın üyelerinin çoğu, özellikle de genç olanları Türkiye'de ya da yurtdışında prestijli üniversitelerde lisans ve yüksek lisans eğitimi görmüşlerdi. Yeni girişimcilerin formel eğitimleri ise daha sınırlıydı. Yeni girişimciler içerisinde, İkinci Dünya Savaşı sonrası girişimcilere sosyal arka plan açısından en çok benzeyen herhalde İÇ Holding'in sahibi İbrahim Çeçen'dir. Çeçen prestijli bir üniversiteyi bitirmediyse de taşra üniversitelerinden birinden mühendislik diploması almıştı. İşletmesi 1990'larda büyümeye başladı ve 2000'lerde bugünkü boyutlarına ulaştı.

Burada değerlendirilen on başarılı girişimcinin meslek yaşamında izlediği yolun yerel düzeyde gelişmenin ardından ulusal düzeyde büyüme modeline uyduğunu söylemek pek de mümkün görünmüyor. Daha önce tartıştığımız son dönemdeki yeni iş ortamıyla ilgili çalışmaların yerel sanayileşmeye yaptığı vurguya rağmen, yeni girişimcilerin iş yaşamlarında bir dönüm noktası oluşturan girişimleri, geldikleri yörenin dışında gerçekleşmiş, yerel sanayi deneyimi ya da yerel düzeyde sermaye birikimi bu süreçte çok küçük bir rol oynamıştır. Bu şirketlerin yerel yatırımları olsa da, projeleri çoğunlukla geldikleri yörenin dışındaydı ve yerel projeler tipik olarak ulusal ölçekte işlerin gelişiminden önce gelmiyor, onları takip ediyordu. Başka bir önemli nokta da şu: Bu şirketlerin gelişiminde rol oynayan kamu kurumları, ya merkezi hükümetin ya da merkezi hükümetin yerel teşkilatlarının parçasıydı; Ankara ve İstanbul dışındaki belediyeler bu süreçte önemli aktörler olmadılar.

77 Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 68-93.

Bununla birlikte, söz konusu girişimcilerin yereldeki yatırımları KOBİ'lerle girdikleri taşeronluk ilişkileri yoluyla yerel sermaye birikimine katkı yaptı. Bununla ilgili olarak, büyük şirketlerle orta ölçekli olanları bir araya getiren iş ağlarının önemine ve, daha önce tartıştığımız gibi, bu ağların oluşumunda altyapı geliştirme, enerji ve inşaatla ilgili yatırım projelerinde kamu görevlilerinin taşeron seçimine müdahale etme hakkının olmasının etkili olabileceğine de dikkat çekmek gerekiyor. Bu tür ilişki ağlarının sanayinin yer değiştirmesinde rol oynaması beklenebilirdi. Ancak biz, kitabın Beşinci Bölümü'nde, bu konunun son dönemde yapılan çalışmalarda biraz fazla abartılmış olabileceğine de dikkat çekeceğiz.

Yeniden şekillendirilmiş fırsatlar alanında iş dünyası

Burada ele alınan günümüzde büyük sermaye gruplarının gelişimi örneklerinin, ekonominin liberalleşmesinden ve piyasa reformlarının hayata geçirilmesinden önceki örneklerle bazı benzerlikleri bulunuyor. Daha önceki dönemde de birikmiş sermayeye ve girişimcilik deneyimine sahip olmayan işadamları, iş faaliyetlerini ve kâr arayışlarını büyük ölçüde siyasi süreçlerin ve hükümet müdahalesinin şekillendirdiği alanlarda yürütüyorlardı. Piyasa odaklı ekonomik rejime geçişle birlikte, siyaseten desteklenen sermaye birikimi mekanizmalarından bazıları doğal olarak etkisini yitirdi, ama farklı alanlarda yeni fırsatlar doğdu. Yeni sermaye birikim süreçleri, ülkenin küresel ekonomiyle bütünleşmesinden etkileniyordu. Mesela, önceki dönemde Türk işadamlarının yabancı firmaların temsilcileri olarak faaliyet göstermeleri ya da onlarla ortak yatırımlar yapmaları sermaye birikiminin önemli kanalları arasındayken, bu dönemde işadamla-

rı yabancı ülkelere ihracat, hatta yatırım yapmaya başlamışlardı. Örnek verdiğimiz yeni yükselen grupların bazıları için eski Sovyet cumhuriyetleri ve Ortadoğu ülkeleriyle yürütülen ekonomik ilişkiler özellikle önemlidir.[78] Bütün bu değişikliklere rağmen, şirket gelişiminin yeni seyrine dair çizdiğimiz genel çerçeve, hükümetin ekonomik faaliyetlerde hâlâ önemli bir rol oynadığına ve şirket gelişiminin bu seyrini incelerken piyasa dinamiklerinin ötesine geçerek siyasi unsurlarının da dikkate alınması gerektiğine işaret ediyor.

Daha önce belirttiğimiz gibi, cumhuriyet dönemi boyunca gerek kamu ihaleleri, gerek döviz kotalarının ve vergi indirimlerinin dağıtımı gerekse tercihli kredilere erişim, hükümet tarafından belli girişimcileri desteklemek için kullanılan önemli müdahale mekanizmaları oluşturuyordu. 1980'lerde ihracatı artırmak için devlet desteği verilirken bürokratların siyaseten ayrıcalıklı girişimcileri desteklemek için "hayali ihracat" yoluyla sistemi suistimal ettiğine dair çok sayıda haber yapılmıştı.[79]

2000'lerde vergi muafiyeti de hükümet-işadamı ilişkilerinde rol oynamaya devam etti. Mesela medyada yapılan haberlere göre pırlanta satışlarını KDV'den muaf tutma kararı, örnek verdiğimiz girişimcilerden biri olan Cihan Kamer'in sahip olduğu Atasay Kıymetli Madenler şirketinin kurulmasıyla ilişkiliydi.[80] Ama AKP'nin vergi denetimi usulünde yaptığı değişiklikler daha da önemliydi. İşadamları iktidardaki par-

78 Kazakistan, Ukrayna, Birleşik Arap Emirlikleri, Dubai ve Bahreyn gibi ülkelerdeki turizm ve inşaat yatırımları Tamince'nin faaliyetlerinin öne çıkan unsurlarıdır. Çalık'ın Türkmenistan'da önemli yatırımları vardı. Cihan Kamer 2005'te inşaat sektörüne girerek Dubai'den Seyh El Mahdum'la ortaklık kurdu. Daha sonra El Mahdum Kamer'in hisselerini satın aldı. 2006'da Azerbaycanlı Intersun Holding'le birlikte kurulan DİA Holding Çeçen'in en önemli girişimlerinden biridir.

79 Türkiye'de yolsuzluğun tarihine dair böyle örnekler için bkz. Altun, *Rüşvetten Özelleştirmeye Yolsuzluğun 100 yıllık Tarihi*, s. 218-232.

80 "KDV Kalktı, 36 Gün Sonra Şirket Kuruldu", *Milliyet*, 14 Şubat 2009.

tiyle ilişkilerinin niteliğine göre, bu usullerin ciddiyetinden ya da gevşekliğinden etkileniyordu. Bu ortamda büyük bir medya imparatorluğuna sahip olan bir gruba dayatılan ciddi miktardaki vergi cezası iş dünyasında büyük yankı uyandırmış, işadamları siyasi ya da iktisat politikalarıyla ilgili konularda aldıkları konuma daha çok dikkat etmeye başlamışlardı. Bu olayı daha sonra yeniden ele alacağız.

Bu vergi cezasına ilişkin tartışmalar sürerken bazı gazeteler, AKP hükümetine yakınlığıyla bilinen yeni girişimcilerden olan Fettah Tamince'nin sahip olduğu on işletmenin dokuz yıldır hiçbir vergilendirilebilir gelir beyan etmediğini ve şirketinin hiç vergi ödemediğini iddia ediyordu.[81] Bu iki karşıt durumla ilgili olarak medyada çıkan haberler, Türkiye'de hükümet-işadamı ilişkilerini incelerken vergi denetim usullerinin önemini ihmal etmemek gerektiğini gösteriyor.

Özelleştirme süreci, özellikle enerji sektöründe, yeni ve önemli dinamikler ve ilişkiler yarattı. Örnek verdiğimiz on girişimci grubunun çoğu bu alana yatırım yapmış ve pek çoğu elektrik ve doğal gaz dağıtımındaki özelleştirmelerden kazanç sağlamıştı.[82] HES yatırımları da enerjide hızla büyü-

81 Bunlar arasında özellikle bkz. "Tamince Vergide Sıfır Çekti", *Cumhuriyet*, 14 Temmuz 2012.

82 Örneğin Kiler ailesi ve Çalık Holding Aras Elektrik Dağıtım ihalesini kazandı. Bu şirket yedi ilin elektrik dağıtımını yapıyor. Bkz. "Doğuda 7 Şehrin Elektriği Kiler-Çalık'tan Sorulacak", *Akşam*, 30 Haziran 2013. Çalık Holding Karadeniz Bölgesi'ndeki beş ilin elektrik dağıtımını yapan Yeşilırmak Elektrik ihalesini de kazandı. Bkz. "Yeşilırmak Elektrik Dağıtım 441.5 Milyon Dolar ile Çalık'ın", *Milliyet*, 6 Kasım 2009. Grup ayrıca Kayseri ve Bursa doğalgaz dağıtım ihalelerini kazandı. Bkz. holdingin web sitesi: Çalık Enerji, "Corporate" erişim, 1 Eylül 2013, www.calikenerji.com/icerik.php#iid=1266&aid=1267&lang=enn. Elektrik dağıtımı sektörüne ilgi göstermeye başlayan Cengiz Holding 2008'de TÜSİAD üyesi Alarko'yla birlikte Meram Bölgesi Elektrik Dağıtım ihalesini kazandı. Bkz. *Radikal*, 31 Ekim 2009. Cengiz ailesi Limak ve Kolin Gruplarıyla birlikte İstanbul Elektrik Dağıtım dahil birçok elektrik dağıtım ihalesini de kazandı. Bkz. "BEDAŞ İhalesi Tamamlandı", *Milliyet*, 14 Aralık 2012; "Akdeniz Elektrik'e 546 Milyon Dolar", *Milliyet*, 13 Kasım 2012 ve "5 Türk Bankası 1 Milyar Dolar verdi, Uludağ ve Çamlıbel Limak-Cengiz-Kolin'e Geçti", *Hürriyet*, 4 Eylül 2010.

yen başka bir yan-sektör olarak bu girişimciler için son derece önemlidir.[83] HES ruhsatları da, siyasi yetkililerle ayrıcalıklı ilişkilerini kullanarak kolayca ruhsat alıp isteyen yatırımcıya kâr ederek satan "simsarların" doğmasına yol açtı.

Enerji sektöründeki özelleştirmeler, şirket gelişimi için eşsiz bir öneme sahip olsa da, yeni girişimciler aynı zamanda sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesinden ve sağlıkla ilgili özel teşebbüs alanının genişlemesinden yararlandılar. Örneğin 2000'lerin ikinci yarısında Forbes'un en zengin 100 Türk listesine girmeyi başaran Ethem Sancak, küçük bir ilaç dağıtımcısı olarak işe başlamış ve AKP hükümeti döneminde piyasanın yüzde 40'ını elde edecek kadar büyümüştür. Sancak'ın sağlık sektöründeki varlığı, 2007'deki yasa değişikliğiyle kamu sağlığı sigorta kapsamı özel hastaneleri de kapsayınca özellikle önem kazandı. Sancak 2007 yılında 19 özel hastane işleten bir grup olan Medical Park'la ortak oldu.[84]

Ekonominin özelleştirilmesi, çeşitli iş faaliyetlerinin görece kârlılığındaki değişimlerle el ele yürütüldü. 1980'den sonra sanayi sektörü yeni şirket gelişimindeki öncü rolünü kaybetti. Burada tartıştığımız yeni gruplar içinde sadece Çalık Holding'in bu sektörde önemli yatırımları vardır. Ama yine de sanayi teşekküllerinin özelleştirilmelerinden arda kalan kent arsaları, özel sektör için rekabet yarattığı için önemlidir. Ayrıca özelleştirme süreci madencilik sektöründe de yatırım fırsatları yarattı. İş dünyasının örneğimizdeki aktörleri arasında Çeçen'in İÇ Holding'i, Cengiz Holding ve Akın İpek burada doğan fırsatlardan yararlandılar.[85]

83 Çalık Holding, Cihan Kamer, Kiler Group, Kuzu Group, İÇ Holding ve Cengiz Holding'in HES yatırımları da vardır.

84 Medical Park, "Hakkımızda", erişim, 7 Eylül 2013, www.medicalpark.com.tr/hakkimizda.

85 Örneğin Çeçen'in İÇ Holding'i 2006'da İstanbul/Bomonti Bira Fabrikası arazisi ve 2007'de Çeşme Marina özelleştirme ihalelerini kazandı. "Bomonti İhalesini Aldı, Arap Yatırımcılar Peşinde", *Milliyet*, 23 Ekim 2006; Marina ihalesi için bkz. *Hürriyet*, 14 Ağustos 2008. Grup ayrıca yabancı ortağıyla birlikte

Değişen ekonomik yapıda perakende sektörü ve turizm de yeni iş gelişimi için önemli alanlar haline geldi. Örneğimizdeki yeni girişimci gruplardan biri olan Kiler ailesi ülke çapında perakende mağazaları kurarken, Tamince de özellikle otellere ve diğer turistik tesislere önem verdi.

Bu arada devam eden kentsel dönüşüm projeleri de Türkiye'nin inşaat sektörüne muazzam bir canlılık kazandırmıştı. Kentsel alanı dönüştürmeye devam eden yeni konut binaları, alışveriş merkezleri ve iş kulelerinin dışında, kamu binalarının inşası da kamu ihaleleriyle yapılıyordu ve yüksek kazançlı iş faaliyeti alanları olmuşlardı. Merkezi hükümet, merkezi hükümetin yerel teşkilatı ve belediyelerin hepsi kamu ihaleleri açabiliyordu.[86] Özel sektör inşaat projele-

İstanbul Üçüncü Köprü ihalesini kazandı. Bu ihale yap-işlet-devret modeline göre açılmıştı. *Milliyet*, 30 Mayıs 2013. Cengiz Holding daha önce devlete ait olan ve 2005'te özelleştirilen Eti Alüminyum ve Eti Bakır şirketlerini alarak madencilik sektörüne girdi: "Seydişehir Alüminyum'u Başbakan'ın Hemşehrisi Aldı", *Milliyet*, 18 Haziran 2005.

Daha önce küçük bir aile işletmesi yürüten Akın İpek de 2003'te madencilik sektörüne girdi ve devlet tarafından işletilen bir dizi kömür ve gümüş madenini satın aldı. 2003'te Tokat ve Yozgat kömür madenlerini aldıktan sonra 2004'te Eti Gümüş özelleştirme ihalesini kazandı. Kısa süre sonra madencilik ve bakır şirketlerini satıp 2005'te Bergama'daki Ovacık altın madenini satın aldı. İpek'in altın madeni işletmesi aşağıda tartışacağımız üzere halkın çok büyük tepkisini çekti.

Kiler Holding de 2004'te özelleştirilen Kütahya Şeker A.Ş.'nin yüzde 41,65'ini satın aldı.

86 Cengiz ve İÇ holdingleriyle bağlantılı inşaat şirketleri merkezi hükümet kurumlarının açtığı pek çok kamu ihalesini kazandı. İÇ Holding'in inşaat firması 1969'da kurulmuştu. 1990'larda devletin açtığı pek çok ihaleye katıldı. AKP döneminde İzmir Adnan Menderes Havaalanı ve Antalya Havaalanı Terminali inşaat projeleri için açılan ihaleleri kazandılar. Ayrıca Ankara-İstanbul yüksek hızlı tren projesinin ilk ve ikinci kısım ihalelerini de aldılar: Grubun diğer kamu projeleri için bkz. İÇTAŞ, "Projects", erişim, 19 Haziran 2013, www.ictas.com.tr/en.

1980'de Cengiz Ailesi ana şirketi Cengiz İnşaat'ı kurdu. AKP döneminde grup pek çok önemli altyapı ihalesini kazandı. Bunlar arasında Ankara-İstanbul yüksek hızlı trenyolunun bazı kesimlerinin inşası için açılan ihaleler de vardı. Firmanın aldığı kamu ihaleleri için bkz. Cengiz İnşaat, "Projects", erişim, 19 Haziran 2013, www.cengiz.com.tr/english/insaat.asp. Grubun en tartışmalı projesi olan Ilısu Barajı'na daha sonra geleceğiz.

rini de bu farklı hükümet düzeylerindeki kamu aktörleriyle ortaklıklar yaparak yürütüyordu. Bu ihalelerden faydalanan şirketlerden bazıları yabancı ülkelerde de benzer alanlarda aktifti. Mesela, Tamince'nin şirketi Sembol İnşaat İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin İstanbul Kongre Vadisi ihalesini başka bir firmayla birlikte almadan önce, Kazakistan'da çeşitli kamu ihaleleri de kazanmıştı.[87] Benzer şekilde, Çalık'a ait Gap İnşaat da İstanbul'daki iki büyük kentsel dönüşüm projesinin özel sektör ortağıydı[88] ve bu firma Türkmenistan'da çeşitli kentsel gelişim projeleri üstlenmişti.

Kentsel dönüşüm projeleri için açılan kamu ihalelerinde öne çıkan Kuzu Grubu, doğudaki Siirt, Bitlis, Erzurum, Batman, Muş ve Şırnak'ın dahil olduğu pek çok şehirde projelere girişmenin yanı sıra Isparta, Afyon, Uşak ve Denizli gibi batı-orta Anadolu şehirlerinde de ihaleler aldı. Bu vakaların birkaçında ihaleyi veren kurum belediye olsa da,[89] grubun aldığı kamu ihaleleri ağırlıkla bakanlıklar ya da İçişleri Bakanlığı'na bağlı valilikler tarafından düzenlenmişti. Bu yüzden Kuzu Ailesi'nin İstanbul ve Ankara dışındaki iş faaliyetleri, daha önce öne sürdüğümüz yerelleşmenin sınırlarına ve devletin yeniden ölçeklendirilmesine dair iddialarımızı destekler niteliktedir.

Daha önce belirttiğimiz gibi, AKP döneminde TOKİ başbakanlığa bağlanmış ve emlak geliştirme alanında önemli bir aktör haline getirilmiştir. TOKİ'nin kamu-özel ortaklıklarıyla verdiği ihaleler Kuzu ailesi için özellikle önemliydi. Kuzu Ailesi'nin çeşitli TOKİ sözleşmelerinden elde ettiği gelir

87 Tamince ve ortağı kısa süre önce Haliç tersanelerini alışveriş merkezi ve rezidansa dönüştürme amaçlı bir özelleştirme ihalesini de kazandı. Bkz. "Tamince'nin 'Çılgın Projesi': Haliçport", *Milliyet*, 25 Temmuz 2013. Bu bölge Osmanlı Donanması'nın bulunduğu tarihsel öneme sahip bir yerdir.

88 Bunlar Tarlabaşı-İstanbul Dönüşüm Projesi ve Balat-İstanbul Yenileme Projesidir: GAP İnşaat, "Projects", erişim, 16 Ağustos 2012, www.gapinsaat.com/en/default.aspx.

89 "TOKİ'den 10 İhale Aldı, Atı Su Tesisi Yapacak", *Milliyet*, 12 Mayıs 2007.

miktarının 2008'de 400 milyon dolara yaklaştığı belirtiliyordu. Bu miktarın üçte biri, emlak geliştirme proje gelirlerinde pay karşılığı şirkete kamu arazilerinin aktarıldığı TOKİ anlaşmalarından geliyordu.[90]

TOKİ'yle ilişkiler Çalık'ın inşaat yatırımları için, özellikle de grubun 2010'da kazandığı özelleştirme ihalesi için çok önemliydi.[91] Proje, hükümetin Türkiye'nin finans merkezi olarak geliştirmek istediği bir alan olan Ataşehir/İstanbul'da arsa payı karşılığında çok geniş bir arazinin ihale kazanan şirketlere transferini içeriyordu.[92] Bu tip emlak transferi planları daha önce kamu arazilerinin özelleştirilmesiyle sınırlıydı, ama TOKİ'nin yetkilerinde yapılan son değişiklikler sonucunda, bu tür projelerin "yeniden özelleştirme için kamulaştırma" gibi uygulamaları da içereceği sonucuna varmak yanlış olmaz.

İş dünyasındaki bu yeni aktörlerin yukarıda bahsi geçen alanlarda yaptığı yatırımlar, sık sık ihale sürecindeki düzensizliklerle ilgili tartışmalar yaratıyordu. Mesela Çalık enerji grubunun İtalyan ENI ve iki Rus şirketiyle devasa Bakü-Ceyhan petrol boru hattı inşaatı projesi için oluşturulan konsorsiyuma katılması özellikle sert tartışmalara yol açmıştı.[93] Ana muhalefet partisi CHP, kamu ihalesi açılmadan grupla neden sözleşme yapıldığını sorgulamış ve AKP hükümetinin Çalık'la yaptığı işlere meclis soruşturması açılmasını istemişti. Başbakan Erdoğan ile grubun başkanı arasında-

90 "TOKİ İhalelerinde Aslan Payını Siirtli Kuzu İnşaat Kaptı", *Vatan*, 9 Haziran 2008.

91 Çalık Grubu bu ihaleyi Varyap Şirketi ortaklığıyla kazandı. Şirket 1975'te kurulmuş olmasına rağmen son yıllarda TOKİ'nin açtığı pek çok ihaleyi kazanmasıyla yeni yeni dikkat çekmeye başladı. Şirketin ilerleyişindeki kilometre-taşları için bkz. Varyap, "Where We Come From", erişim, 1 Eylül 2013, www.varyap.com/eng/about-us/where-we-come-from.

92 "Doğu Ataşehir'e 1.1 Milyar Liralık Teklif", *Milliyet*, 26 Şubat 2010.

93 "İtalyan Eni'yi Çalık'a Hükümet Yönlendirdi", *Milliyet*, 8 Şubat 2006; "Bakan Arkada, Çalık Önde, İmza Masada", *Milliyet*, 20 Ekim 2009.

ki ailevi ilişkiler de meclisteki tartışmalarda gündeme getirildi. Ama bu tartışmalar grubun enerji sektöründe büyümesini önlemedi. Grup Ceyhan'da bir rafineri inşa etmek için Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu'ndan ruhsat alabildi.[94]

Hükümetin altyapı projeleri için açık ihale yerine diğer usulleri kullanması da tartışmalara yol açtı. Örneğin büyümesini kamu ihalelerine borçlu olan Kalyon Grubu, pek çok ihaleyi davet usulü ve açık olmayan diğer ihale usulleriyle almıştı ki ilkesel düzeyde bu yöntem sadece doğal afetler ya da salgınlar gibi istisnai durumlarda kullanılabiliyordu.[95]

Bu tür uygulamalar, geliştirilen projelerin çevreye olan etkilerini düzenleyen yasaların çevresinden dolaşma girişimleriyle el ele gidiyordu. Bazı altyapı, madencilik ve turizm yatırım projeleri, sivil toplumda sert direnişe yol açtı, çünkü bu tür projelerin kültürel miras alanlarına ya da doğal çevreye olumsuz etki yapma ihtimalleri yüksekti. Özellikle iki girişim, ulusal sınırları aşan olağanüstü güçlü bir direnişle karşılaştı: Bunlardan biri Cengiz ailesinin yapımını üstlendiği bir ihaleyle, diğeri Akın İpek'in bir yatırımıyla ilgiliydi. 2009'da Cengiz Holding (Nurol Holding'le ortaklaşa) ülkenin güneydoğusudaki Ilısu barajının inşaatı için bir ihale aldı. Ortaçağ'dan kalma bir şehir olan Hasankeyf'i sular al-

94 "Çalık Enerji, Ceyhan'da Rafineri Kuracak", *Hürriyet*, 3 Ağustos 2006. Benzer tartışmalar Cihan Kamer için de yapıldı. Kamer'in ortağı olduğu iddia edilen enerji şirketi ENELKO'nun lehine bir yasa değişikliğinin ardından Rusya'dan ithal edilen gazın dağıtımı için açılan ihaleyi bu şirketin kazanmasıyla ilgili tartışmalar medyada geniş yer buldu. "Kanun Değişti, Cihan Kamer'in Önü Açıldı", *Vatan*, 12 Şubat 2005; "Gazda Kamer Tartışması", *Milliyet*, 4 Aralık 2005; Serpil Yılmaz, "Sözleşmeler Gizli de İhale Açık mı?" *Milliyet*, 11 Aralık 2005.

95 "Davet Yöntemiyle 85 İhale Aldılar", *Milliyet*, 8 Mart 2007. Şirket ayrıca Taksim Meydanı'nın Yayalaştırılması adıyla anılan ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin açtığı ihaleyi de kazanmıştı. Keza merkezi hükümetin İstanbul'a üçüncü havaalanı inşaatı için açtığı ihaleyi de diğer gruplarla birlikte Kalyon kazanmıştır. Bu iki proje çevreye zararlarından dolayı çok büyük protestolara yol açtı. Bu iki ihale için bkz. "Taksim'e 15 bin Kazık", *Milliyet*, 28 Şubat 2012; *Hürriyet*, 3 Mayıs 2013.

tında bırakacak olan projeye karşı başarılı bir kampanya yürütülünce, yabancı kredi kaynakları projeden çekildi. Bunun üzerine kredileri sağlamak için iki Türk bankası devreye girdi,[96] böylece proje hukuken sorunlu bir tarzda devam etti, çünkü dış kredi kullanıldığı için ihale uluslararası ihale özelliği kazanmış ve normal ihale usullerinden muaf tutulmuştu. Yabancı kredi kaynakları çekilince bu gerekçenin ortadan kalkmasına rağmen yeni bir ihale açılmadı ve ilk baştaki sözleşme değişmeden kaldı.[97]

Akın İpek'in Bergama'daki altın madeni girişimine karşı daha da güçlü bir kampanya düzenlendi. Bölgedeki kırsal nüfusun çevreye zararlı siyanür kullanacak olan bu altın madeni işletmesine karşı direnişi Türkiye tarihindeki en önemli çevresel sosyal hareketti. Gelgelelim, itirazlar İpek'in altın madenciliği şirketi Koza'nın projeyi sürdürmesini engelleyemedi, çünkü bölgede altın aranmasına karşı önceki mahkeme kararlarının çevresinden dolaşmak için yasalarda değişiklik yapıldı.[98] Bu konuda medyada çıkan haberlere göre, Koza'nın değeri 2000'lerin ikinci yarısında sekiz katına çıkmıştı.[99]

Yeni büyük girişimci aktörlerin şirketlerinin gelişmesi ve bazı önemli girişimleri çevresindeki anlaşmazlıkların yasaların değiştirilerek çözülmeye çalışılması, hükümetin ekono-

---

96 *Milliyet*, 31 Aralık 2009; "Ilısu Barajına Kredi Bulundu", *Milliyet*, 12 Şubat 2010.

97 *Milliyet*, 15 Ağustos 2007. Metin Münir köşesinde ihale süreciyle ilgili pek çok yazı kaleme aldı. Özellikle bkz. Metin Münir, "Kreditörlere Yalan Söylendi", *Milliyet*, 21 Ağustos 2009; "Ilısu'da Üçüncü Perde", *Milliyet*, 31 Temmuz 2009; "Ilısu'da Yeni Bir Dönemece Doğru", *Milliyet*, 22 Mayıs 2009; "Ilısu İlerlememe Raporu", *Milliyet*, 16 Haziran 2006.

98 Bergama'daki yerel direniş ve hukuki süreç için özellikle bkz. Aykut Çelebi, "Sürdürülebilir Kalkınma Tartışması Ekseninde Bergama Köylü Direnişi", Deniz Yıldırım ve Evren Haspolat (der.), *Değişen İzmir'i Anlamak*, Phoneix Yayınevi, Ankara, 2010, s. 561-599.

99 Mehmet Kara, "Akın İpek: Gündemdeki Medya Patronu", *CNBC-E Business Turkey*, no. 39, 2010, s. 56-57.

mik faaliyetlere müdahalesinin sürmekte oluşu ve yasama sürecinin piyasa ekonomisine keyfi siyasi müdahalenin kapsamını genişletmedeki rolüyle ilgili önceki argümanlarımıza örnek teşkil eder niteliktedir. Bu tartışmadan çıkan tablo, cumhuriyet dönemi başlarındaki devlet eliyle işadamı yaratma süreçlerine benzer bir süreçle karşı karşıya olduğumuzu gösteriyor. Ama burada tarihin tekerrür ettiği, "izlek bağımlılığı" kavramının sınırları içinde anlaşılabilecek bir süreç söz konusu değildir. Faaliyet gösterilen sektörler ve hükümetin müdahale biçimleri değişmekle kalmamış, hükümet müdahalesinin sermaye birikimine yaptığı katkıyı tanımlayan partikülarist ilişkiler de ülkenin yeni siyasal iktisadı bağlamında değişmiştir.

Yeni partikülarizm ve medya

Birinci Bölüm'de tartıştığımız gibi, Türkiye'de modern ulus inşasının tarihi siyasi proje olarak bir işadamı sınıfının oluşumunu beraberinde getirmişti. Ekonomik gelişmenin bütün dönemlerinde, işadamları için iktidardaki hükümetle ilişkiler çok önemli olmuştu ve bu ilişkilerde partikülarizme her zaman yer vardı, ama özel sektörün ekonomik ve örgütsel gücü artınca siyasi aktörler ile ekonomik aktörler arasındaki güç dengesi değişmişti. Hâkim partikülarizm biçimleri de farklı hükümetlere göre çeşitlilik gösteriyordu.

"Ulusal burjuvazi"nin gelişimi için ilk adımlar Jön Türklerin iktidarda olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) döneminde, yani Osmanlı İmparatorluğu'nda atılmıştı. O dönem pek çok İTC üyesi çeşitli iş alanlarında faaliyet gösteriyor, özellikle de bankaların ve başka anonim şirketlerin yönetim kurullarında yer alıyordu. O dönemde, siyasi kariyer ile girişimciliği birleştirmek kabul edilebilir görülüyordu. Ama cumhuriyetin kurulmasından sonra böyle ikili kariyere mü-

saade edilmedi. Cumhuriyetin ilk yıllarında hükümet-işadamı ilişkilerinde aile bağları da çok önemli değildi. Kâr etmenin her zaman meşru görülmediği bu dönemde, özellikle de spekülatif faaliyetin ciddi bir sorun olduğu İkinci Dünya Savaşı sırasında, yolsuzluğu kontrol altına almak için –başarılı değilse bile– ısrarlı girişimler olmuştu.[100]

1950'lerde, daha sonra da 1980'lerde ve 1990'larda partikülarizmin çeşitli biçimlerine yolsuzluk adı verilebiliyordu. Ama özellikle AKP döneminde hükümet-işadamı ilişkilerine aile ağlarının aracılık etmesine sık rastlanır oldu ve siyasetçilerin yakın akrabalarının iş hayatında doğrudan roller oynamaları ve çeşitli işadamlarıyla çıkarlarının örtüşmesi şaşırtıcı olmaktan çıktı. Mesela, kendini AKP'den ziyade başbakanın destekçisi olarak sunan Cihan Kamer'in Erdoğan'la açıktan kişisel bir dostluğu vardı.[101] Erdoğan'ın iki oğlunun ve gelininin Kamer'in Atagold şirketinin ortağı olduğu ve bu şirketin toplam satış değerinin 2007 ile 2008 arasında 11 kat arttığı ortaya çıkınca, bu dostluk kamuoyunda ciddi sorulara yol açtı.[102]

AKP döneminde Ahmet Çalık'ın zenginliğinin ciddi ölçüde artmasıyla ilgili tartışmalar da aile bağlarına dikkat çekti. Başbakanın oğlunun o dönem Çalık Holding'in genel müdürü olması, hükümetle ilişkilerin piyasa rekabeti dinamikleri kadar önemli olduğu –hatta belki daha da önemli olduğu– alanlarda grubun gösterdiği başarıda bu ilişkinin rolü konusunda tedirginlik yarattı.

Bununla birlikte, ülkenin yeni siyasal iktisadı bağlamında asıl tipik gelişme siyasi ilişki ağlarının öneminin artmasıydı. Kiler ailesi gibi iş dünyasında ekonomik çıkarları olan-

100 Bu konu için bkz. Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 113-114.

101 "Cihan Kamer: Ben Şucu Bucu Değilim, Sadece Bir Parti Lideriyle Dostum", *Vatan*, 5 Temmuz 2009.

102 *Referans*, 9 Şubat 2009.

lar, parti siyasetine doğrudan katılmayı önemli görüyordu. Kiler Holding'i kuran üç kardeşten biri AKP'den milletvekili oldu. Cihan Kamer'in Atasay Kıymetli Madenler adlı altın madeni şirketinde ortağı olan Emin Önen, aynı zamanda 2007 genel seçimlerinde AKP'den milletvekili seçilmişti. Siyasi ağların farklı şekillerde de işleyebildiği, Kalyon grubunun kurucu hissedarı ile AKP'nin önde gelen üyeleri arasındaki işbirliğinin geçmişinden anlaşılabilir. Bu ilişki, Soğuk Savaş döneminde Milli Türk Talebe Birliği'nin kuruluşuna kadar dayanıyordu. Daha sonra grubun kurucusu Hasan Kalyoncu, Milli Görüş Hareketi içindeki muhalefet grubunda ve AKP'nin kuruluşunda da, mevcut hükümet içinde yetkili konumda olanlarla birlikte hareket etti.[103]

Fethullah Gülen ağına yakınlık da, siyaseten biçimlendirilen ticari faaliyetlerin niteliğinde meydana gelen son değişikliklerin başka bir veçhesidir. Bu ağın resmi bir örgütsel yapısı olmadığından, hangi işadamlarının bu inanç temelli harekete dahil olduğunu söylemek zordur. Ama örneğimizdeki girişimcilerden ikisi, Fettah Tamince[104] ve Akın İpek,[105] çeşitli vesilelerle Fethullah Gülen'in "liderliğine inandıklarını" ve onunla "duygusal bağları olduğunu" beyan etmişlerdir. Benzer şekilde Çalık Holding kurucusu Ahmet Çalık da sadece başbakanla değil, kayınbiraderi üzerinden Gülen ağıyla da bağlantılıydı. Çalık'ın kayınbiraderi *Zaman* gazete-

103 Grubun kurucusu Hasan Kalyoncu'nun kısa bir yaşam öyküsü için bkz. *Hürriyet*, 23 Kasım 2008. Bu yaşam öyküsünde Hasan Kalyoncu'nun muhafazakâr milliyetçi Birlik Vakfı'nın kurucularından olduğu bahsedilir. Vakıf üyeleri arasında Başbakan Erdoğan ve AKP hükümetlerinden bazı bakanlar da vardır. Hâlâ faal olan Birlik Vakfı'nın geçmişteki ilişkileri, yine vakfın kurucuları arasında bulunan Bilal Şahin'in şirketi MVM'nin aldığı çok sayıdaki kent altyapısı ihalesi konusunda ana muhalefet partisi mecliste bir tartışma başlatınca gündeme gelmişti. Birlik Vakfı için bkz. birlikvakfi.org.tr/, erişim, 14 Temmuz 2012.

104 "Fettah Tamince: Fethullah Gülen'in Liderliğine İnanıyorum", *Milliyet*, 2 Eylül 2005.

105 "Akın İpek: Gülen ile Gönül Bağım Var", *Vatan*, 3 Temmuz 2008.

sinin lisans sahibiydi.[106] Bu ilişkilerin ticari girişimlere nasıl tercüme edildiğini bilmek kolay değilse de, Çalık Holding'in Türkmenistan'daki önemli yatırımları ve Tamince'nin Kazakistan'da pek çok farklı alanda yaptığı yatırımlar, Gülen ağının bazı Orta Asya cumhuriyetlerinde ciddi varlık gösteren misyoner okulları çevresinde gelişen iş faaliyetlerine örnek olarak verilebilir. Tabii bu ağın siyasi gücü ve nüfuzu, hükümet-işadamı ilişkilerini etkileyecek başka yollardan da kullanılabilecek nitelikteydi.

Medyada, işadamlarının siyasi partilerle olan bağlantılarına ve yeni girişimcilerin siyasi nitelikli ya da inanç temelli vakıf ve hareketlere katılımlarına (ya da, Ethem Sancak örneğindeki gibi, sadece başbakana duyulan sevgi ve saygının alenen açıklanmasına)[107] yapılan atıfların gösterdiği gibi, siyaset iş hayatında yeni bir anlam kazanmıştı. Önceki bölümde tartıştığımız üzere, Türkiye'de işadamları, her zaman, siyasi otoritenin düşmanlığını kazanmamak için çaba harcamışlardır. Ama 1950'lerdeki DP dönemi haricinde,[108] hükümetle istikrarlı ilişkileri sürdürmek için siyaseten tarafsız bir tavır genellikle yeterliydi. İşadamları 1970'lerde özgüven kazanmaya başlamış ve hükümete yönelik eleştirilerini daha yüksek sesle dile getirir olmuşlardı. AKP döneminde ise, her seçim zaferiyle birlikte iş dünyasından gelen eleştirilere tahammül azaldı, iş dünyasının zaten geç gelişen özgüveni de giderek geriledi.

Siyasi ilişki ağlarının iş dünyasına nasıl nüfuz ettiğini medya sektöründe açıkça görebiliyoruz. Bu alandaki gelişmelerin, hükümet-işadamı ilişkilerinde partikülarizmin ta-

106 Serpil Yılmaz, "Medyada 'Sabah-ATV, Zaman-STV' Grubu", *Milliyet*, 11 Aralık 2007.

107 "Ethem Sancak: İdolüm Tayyip Erdoğan, Ona Sevdalıyım", *Zaman*, 5 Ekim 2008.

108 DP hükümeti döneminde CHP üyesi olduğu için önde gelen bir işadamının gördüğü baskıyı Birinci Bölüm'de kısaca tartışmıştık.

rihsel biçimindeki değişmenin önemli bir veçhesini yansıttıkları söylenebilir. 1970'lerin sonlarına kadar medya alanında yatırım yapanlar başka sektörlerde faaliyet göstermezlerdi. Geniş bir yelpazede ekonomik faaliyetlerde bulunan Aydın Doğan tabloya dahil olduktan sonra, durum ciddi ölçüde değişti. Doğan kimi zaman Rupert Murdoch'la kıyaslanan bir medya devi haline geldi. Medya şirketleriyle diğer alanlarda yapılan işlerden oluşan yatay entegrasyonun doğurduğu bariz çıkar çatışmaları, kaçınılmaz olarak nesnel habercilik ve ifade özgürlüğü konusunda sorulara yol açtı.

Doğan medya grubu, 1990'larda siyasal İslâm'ın yükselişine karşı sert bir tutum aldı ve daha sonra da AKP hükümetini en yüksek sesle eleştiren grup oldu. 2000'lerin ikinci yarısında Doğan Grubu ile AKP arasındaki husumet geniş çaplı vergi denetimleriyle zirveye ulaşan bir savaşa dönüştü. Sonuçta Doğan Grubu daha önce görülmemiş büyüklükte, 3,8 milyarlık bir vergi cezası aldı.[109] Gazetelerinden ve televizyonlarından büyük bir kısmını satmak ve medya imparatorluğunu ciddi ölçüde küçültmek zorunda kaldı. Bu olay, gerek yurtiçinde gerekse yurtdışında Türkiye'deki basın özgürlüğüyle ilgili endişeler yarattı.[110]

Doğan'ın başına gelenler, medya ile hükümet arasındaki süregiden gerilimlerin uç bir örneği olarak görülebilir. Modern Türkiye tarihinin büyük bir kısmında bu tür gerilimler yaşanmıştı. Hemen her hükümet, farklı ölçülerde, medyayı kendi hegemonyasını inşa etmek ve korumak için bir araç olarak kullanmaya çalışmıştı. İşadamlarının medya sektörüne girmeleri, medyayı siyasi manipülasyona daha da açık

109 "Doğan'a Tarihin En büyük Vergi Cezası", *Star*, 9 Eylül 2009. Doğan medyasının Deniz Feneri Derneği'yle ilgili yolsuzlukları ısrarla takip etmesinin ardından gelen bu vergi cezası dikkate değerdir. Deniz Feneri davasını sonraki bölümde tartışacağız.

110 Örneğin bkz. "Doğan vs Erdoğan: The Travails of Turkey's Doğan Yayin", *The Economist*, 10 Eylül 2009.

hale getirerek zaten sorunlu olan bu ilişkiye yeni bir boyut ekledi. Hükümetin medya yatırımcılarının ekonomik çıkarlarının bulunduğu başka sektörlerde iş fırsatlarını etkileme gücü vardı. Ama AKP döneminde medya sektöründe yaşanan gelişmeler, hükümet-işadamı ilişkilerinin yeni dinamiklerinin altını çizmemizi de sağlıyor. Bu dönemde bazı önemli medya örgütleri iflas ettikten sonra Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'nun (TMSF) kontrolüne geçti ve kamu ihaleleri yoluyla başka gruplara satıldı. 2000'lerin ikinci yarısında yeni girişimciler bu satış işlemlerine katılmaya ve medya sektöründe önemli bir varlık göstermeye başladılar. Çalık Holding 2007'de Sabah-ATV grubu dahilindeki bir günlük gazeteyi ve televizyon kanalını satın aldı. Sabah-ATV mali sorunları nedeniyle devlet tarafından devralınmış ve TMSF'nin açtığı çok tartışmalı bir kamu ihalesiyle piyasaya sürülmüştü.[111] Hukuki bakımdan ihaleyi onaylayacak olan kurum Radyo ve Televizyon Üst Kurulu'ydu (RTÜK). Ama ihale sürecinde hükümet, RTÜK'ün faaliyetlerini düzenleyen yasaları değiştirerek ihale sürecine eşlik eden mali işlemlerde esneklik sağlamaya çalıştı.[112] Bu süreçte hükümetin işlemleri gerçekleştirmek için Çalık'ın ihtiyaç duyduğu krediyi temin etmeleri için iki devlet bankasına baskı yaptığı da iddia edildi.[113]

Çalık medyaya yatırım yapan tek yeni girişimci değildi. AKP döneminde Akın İpek, Ethem Sancak ve Fettah Tamince de gazeteler ve televizyon kanalları satın aldı. Sırf ekonomik bakış açısından bu alımların sonuçları pek net görünmüyor. Mesela, bazı gazetecilere göre Çalık medya sektörüne girmesini sağlayan Sabah-ATV ihalesi konusunda

111 "Sevinç: Satış Yasaya Aykırı", *Milliyet*, 23 Şubat 2008.

112 Serpil Yılmaz, "Sabah İhalesi Oldu, Yeni RTÜK Yasası Meclise Verildi", *Milliyet*, 13 Ocak 2008; Serpil Yılmaz, "Sabah-ATV Satışında Sorular Bitmiyor", *Milliyet*, 24 Şubat 2008.

113 *Radikal*, 23 Nisan 2008.

çok da heyecanlı ve hevesli görünmüyordu.[114] Daha sonra bu alımın Çalık Holding'in kaynaklarını tükettiği, Ağustos 2010'da derecelendirme kuruluşu Fitch'in şirketin notunu düşürdüğü yönünde haberler yapıldı.[115] Sonunda Çalık, Sabah-ATV'yi bu bölümde tartışılan başka bir yeni işadamı grubu olan Kalyon'a sattı.[116]

TMSF'den *Star* gazetesini satın alan ve Kanal 24'ü kuran Sancak da, bu girişimler sebebiyle finansal güçlük yaşıyordu. Haberlere göre bu güçlükleri aşmak için Fettah Tamince'yle ortaklık kurmuştu.[117] Bir muhabir Sancak'a finansal sorunlar çıkacağını bile bile medya sektörüne neden girdiğini ısrarla sorduğunda, kendisi medya sektörüne dahil olmanın getirdiği prestijden ve ekonomi dışı tatminden söz etmişti.[118] Kendisi daha sonra *Star* ve Kanal 24'teki hisselerini sattı ve bu kararını şöyle açıkladı:

> "Yeni bir ses vardı Türkiye'de, yeni bir siyaset anlayışı vardı. Fakat bunların dillendirildiği bir mecra yoktu. Biz buna soyunduk. O gün dedim ki, "Bir mevzi almak lazım. AK Parti'ye ve Tayyip Erdoğan'a destek vermek lazım." En ihtiyaç duyduğu yer neresi? Medya, medyada zayıftı. "Ben ona zayıf olduğu noktadan destek vereceğim, onun fikriyatına ve hareketine destek verecek şekilde medyaya yatırım yapacağım" dedim. Ve Yaptım. Kanal 24'ü açtık, *Star*'ı aldık. Ciddi bir fonksiyon da icra ettik. Sonra benzeşlerimiz arttı, güçlendik, *Sabah* katıldı. Daha büyük ölçüde Tayyip Erdoğan'a destek veren bir medya ortamı oluştu çok şükür. Be-

114 Serpil Yılmaz, "Çalık, Sabah-ATV İhalesine Girmeye 10 Günde İkna Olmuş", *Milliyet*, 20 Ocak 2008.

115 Benjamin Harvey ve Mark Bentley, "Erdogan's New Elite", *Bloomberg Market Magazine*, 13 Eylül 2010.

116 "Sabah-ATV Kalyon İnşaat'ın Oldu", *Zaman*, 21 Aralık 2013.

117 "Star Gazetesi ve Kanal 24'e Ortak Oldu", *Vatan*, 19 Mayıs 2009.

118 "Ethem Sancak: Ben Siyasetin Dışındayım Diyen İşadamı Yalan Söyler", *Sabah*, 13 Eylül 2009.

nim gibi birine ihtiyaç kalmadı, çıktım medyadan.Benimkisi bir misyondu.Ben orada safımı belli ettim."[119]

Akın İpek de günlük *Bugün* gazetesiyle medya sektörüne girdi.[120] Daha sonra eskiden aşırı ulusalcı ve AKP karşıtı olan KanalTürk televizyonunu aldı ve medya sektöründeki konumunu güçlendirdi.[121]

Medya sektörünün diğer sektörlerden kritik bir farkı vardır, çünkü medya sektörü işadamlarının hükümetten iyilik gördüğü değil aslında hükümete iyilik yaptığı bir alandır. Bu yüzden yeni girişimcilerin medya alımları doğrudan ekonomik kazanç peşinde koşmalarından kaynaklanmıyordu; ama bu girişimciler medya sektörüne girerek siyasi ilişki ağlarındaki konumlarını güçlendirmiş ve dolaylı yoldan ekonomik çıkar elde etmiş olabilirler. Bu alımlar siyasi bağlılıkları yansıtıyordu, ama aynı zamanda hükümetle iyi ilişkiler sağlamlaştırılıyordu ki diğer sektörlerde başarılı olmak için bu ilişkiler kaçınılmazdı.

Medyanın ekonomik ve siyasi ilişki ağları içindeki konumu, tarafsız haber ve ifade özgürlüğü konularında kritik sorular gündeme getiriyor. Hükümete yakın işadamlarının sahip olduğu gazete ve televizyon kanallarında eleştirel görüşler dile getirilebilir mi? Hükümet-işadamı ilişkilerinde medya sahipliğinin rolüne ilişkin bir soruşturmada bu soruya cevap verilirken, başka sektörlerde de faaliyet gösteren medya yatırımcılarının hükümetin ateşli karşıtları ve katı savunucularıyla sınırlı olmadığını da dikkate almak gerekir. Köklü bir büyük şirket grubu olan Doğuş Holding örneği bu an-

119 *Milliyet*, 27 Şubat 2012. Yine de kendisini 2013'te TMSF'den iki gazete (*Akşam* ve *Güneş*) ve bir televizyon kanalı (Skytürk 360) sahibi olan bir medya grubunu almaktan alıkoyamadı. Bkz. "Sancak, Akşam ile Skyturk'ü Aldı", *Hürriyet*, 22 Kasım 2013.

120 "Hayatımız Kâğıt Dedi Bugün Gazetesi'ni Aldı", *Hürriyet*, 16 Kasım 2005.

121 "Kanaltürk El Değiştirdi!" *Milliyet*, 12 Mayıs 2008; "Ulusalcı Kanaltürk Muhafazakâr Koza'da", *Milliyet*, 13 Mayıs 2008.

lamda özellikle ilginçtir. Köklü bir şirket ve TÜSİAD üyesi olan Doğuş önemli altyapı ve enerji ihaleleri almış, AKP döneminde de gelirlerini artırmıştır.[122] Grup Garanti Bankası'nın sahibidir[123] ve 1996'da kurulan NTV-CNBC televizyon kanalını 1999 yılında bünyesine katarak medya sektöründe Doğan medyanın son derece saygın bir rakibi haline gelmiştir.

AKP yönetimine dair siyasi tartışmalar sürerken, NTV hem hükümetle hem de Doğan medya grubunun bir kısmı tarafından AKP karşısında benimsenen laik muhalefet türüyle eleştirel mesafesini korudu. Ama kanal, AKP'nin 2007 genel seçimlerini kazanmasının ardından gelen dönemde muhalefete karşı gösterdiği otoriter tavrı ve tahammülsüzlüğü giderek daha yüksek sesle eleştirmeye başladı. AKP'nin otoriter eğilimleri 2010'daki Anayasa Değişikliği Reformu etrafındaki tartışmalar sırasında güçlenirken, eleştirinin dozu da yükseldi ve eleştirel tavır 2011 Haziran genel seçimlerine kadar devam etti.

2011 seçimlerinde oyların neredeyse yüzde 50'sini alan AKP'nin etkileyici zaferi, NTV'nin yayın politikasında köklü değişikliklere yol açtı. En eleştirel siyasi tartışma programları seçimlerden hemen sonra kaldırıldı, etkili yapımcılar-

122 Holdingin büyüme süreci için bkz. Doğuş Grubu, "Sectors", erişim, 7 Eylül 2013, www.dogusgrubu.com.tr/web/71-211-1-1/dogus_grubu_-_en/general/navigation/sectors.

123 Cengiz'in yukarıda bahsedilen Ilısu Barajı projesi için yabancılar bankalar kredilerini geri çekince kredi desteği vermeyi kabul eden Türk bankaları arasında Garanti de vardı. Garanti için bu kolay bir karar değildi, çünkü bankanın sistemli olarak taşıdığı şirket sorumluluğu imajının merkezi yönlerinden biri çevre sorunlarına duyarlılıktı. Bankanın şirket imajı ile kültürel mirasa yıkıcı etkileri olan bir projeye karışması arasındaki bariz çelişki yüzünden aktivist gruplarla karşı karşıya gelme tehlikesi çok yüksekti. Dolayısıyla, baraj inşaatını finanse etmek için oluşturulan konsorsiyuma katılma kararının sırf kâr-zarar hesabına mı dayandığını, yoksa halkın direnişine rağmen projeyi sürdürmeye kararlı olan hükümet yetkilileriyle iyi ilişkileri koruma arzusunca mı biçimlendirildiğini sorgulamak yersiz kaçmayacaktır.

dan bazıları kanalda geri plana itildi ve çok popüler yapımcı/sunuculardan biri olan Banu Güven siyasi meselelere dair haberlerine tekrar tekrar müdahale edilip sansür uygulanmasıyla istifaya zorlandı. Banu Güven'in kanaldan ayrıldıktan sonra Erdoğan'a yazdığı açık mektup doğrudan editoryal müdahale ve işini kaybetme korkusunun fiilen "evcilleştirdiği" gazeteciler üzerindeki siyasi baskının önemli bir belgesidir. Bu süreçte NTV eleştirel ve tarafsız bir haber kaynağı olarak edindiği ünü de büyük ölçüde kaybetti.[124] Aynı süreçte Doğuş Grubu, Doğan Grubu'nun elinde kalan kanallardan biri olan Star TV'yi satın alarak medya sektöründeki alanını genişletti.[125] Bu hamle Doğan medya imparatorluğunu parçalama yönündeki yeni bir adımdı, ama aynı zamanda altyapı ve enerji projelerinin en önde gelen müteahhitlerinden biri olan Doğuş'un medyadaki rolünü sağlamlaştırmıştı. Star TV alımının hükümet tarafından teşvik edilip edilmediğini bilemiyoruz. Ama bu alımın, iş fırsatlarının ve başarının büyük ölçüde siyasi karar alma süreçlerince belirlendiği alanlarda diğer büyük girişimcilerin izlediği faaliyet çeşitlendirme stratejisini izlediği açıktır. Bu gelişme, aynı zamanda, ülkede eleştirel gazeteciliğin geleceği konusunda cevaplaması çok da kolay olmayan soruları gündeme getirdi.

On yıllık AKP döneminde Türkiye her zamankinden daha fazla kutuplaştı. Söz konusu kutuplaşma 1990'larda top-

124 Mektup için bkz. Banu Güven, "Başbakan'a Mektup", erişim, 11 Eylül 2013, www.banuguven.com/haber/bir-mektup/. Banu Güven gibi pek çok gazeteci, örneğin Ruşen Çakır, Nuray Mert, Can Dündar ve Ece Temelkuran işini kaybetti. Nedim Şener ve Ahmet Şık gibi gazeteciler özel yetkili mahkemelerce tutuklanarak bir yıl kadar hapiste kaldı. Bkz. "A Dangerous Place to be a Journalist", *The Economist*, 12 Mart 2011. AKP'nin ateşli savunucusu olan gazeteciler arasında bile başbakanı gücendirecek şekilde siyasi gelişmeleri eleştirme cesaretini gösterenler işlerini kaybettiler. Bkz. "Başbakan'ı Eleştiren Yeni Şafak Yazarı Kovuldu", *Milliyet*, 30 Mayıs 2012; "Mehmet Altan Star Gazetesinden Ayrıldı", *Radikal*, 18 Ocak 2012.

125 Doğuş Star TV'yi aldıktan sonra hükümete eleştirel yaklaşımıyla bilinen Star TV sunucusu Uğur Dündar işini kaybetti.

lumu ciddi şekilde etkileyen laik-İslâmcı bölünmesini de kapsıyordu, ama artık bu tür kutuplaşmalar iş dünyasına da yansımış, siyasette "taraf tutma"nın girişimlerin başarıya ulaşmasında belirleyici olduğu bir duruma gelinmişti. İnanç temelli Gülen hareketinin ekonomik hayatta önemli bir varlığı olsa da, yeni girişimcilerin dini kimliği hükümetle ilişkilerinin en öne çıkan veçhesi değildir. İş yaşamının kutuplaşmasında dinin rolü dernekler ortamında daha belirgindir. Bu ortamda, siyasal İslâm'ın toplumsal tabanını oluşturan gönüllü girişimci derneklerin örgütsel bakış açısı ve stratejisinde din önemli bir unsur halini almıştır. İslâm'ı bir ilişki sermayesi olarak kullanan bu dernekler, çıkar temsilinin ötesine geçen roller oynamakta ve Türk burjuvazisinin yeniden şekillendirilmesini ve eski şirketlerin oluşturduğu iş camiasının karşısına yeni bir sosyoekonomik projeyle çıkılmasını içeren siyasi gelişmelere önemli katkılar yapmaktadır. Dördüncü Bölüm'de girişimci derneklerinin siyasi aktör olma niteliğine bakarak bu ortamını inceleyeceğiz.

Siyasi Aktörler Olarak Girişimci Örgütleri

Yeni büyük sermaye gruplarının yükselişini tartıştığımız Üçüncü Bölüm'de, bu sermaye gruplarının hükümetle olan ilişkilerinde girişimci derneklerinin çok da önemli bir rol oynamadıklarını gördük. Türkiye'deki hükümetle büyük işadamları arasındaki ilişkilerin tarihsel bir özelliği olan partikülarizm hâlâ önemini koruyor. Ancak, bugünkü iş ortamını, hükümet müdahalesi mekanizmalarındaki ve partikülarist ilişki biçimlerindeki değişimleri göz ardı ederek kurumsal izlek bağımlılığına atıfla açıklayamayız. Ayrıca, büyük işadamlarının hükümetle kurdukları ilişkilerde girişimci dernekleri aracı kurum olarak önemli olmasalar da, bu dernekler günümüz ekonomisinin işleyişinde ve toplumsal alanda önemli aktörler olarak ortaya çıkıyorlar. Bu bölüm, girişimci derneklerin ortaya çıkışlarını ve bugünkü iş ortamında oynadıkları rolü inceliyor.

Bu bölümde ele aldığımız üç girişimci derneği –MÜSİAD, ASKON ve TUSKON– Türkiye'de siyasal İslâm'ın yükselişine paralel olarak doğup geliştiler; bu derneklerin örgütsel söylem ve stratejilerinin oluşumunda dini referanslar büyük

önem taşıdı. Dinin toplumdaki yeri konusunda farklı görüşlerde olsalar da, hepsi Türkiye toplumu ve kültüründe İslâm'ın merkezi önemini vurgulayan siyasi partilerin izlediği politikaları model alan sosyoekonomik toplum projelerini destekledi. Bu anlamda hepsini siyasal İslâm'ın toplumsal tabanı içindeki dernekler olarak ele alabiliriz.

Bu örgütsel ortam başka önemli aktörleri de içeriyor. Eski ve önemli bir dernek olan TÜSİAD ile onun oluşmasına yardımcı olduğu TÜRKONFED, siyasal İslâm'ın toplumsal tabanının dışında kalıyor. AKP döneminde bu iki örgütün siyasi süreçler üzerindeki etkisi sınırlı kaldı. TÜSİAD ile TÜRKONFED'i yukarıda bahsedilen İslâmî referanslı örgütlerden ayıran farkları, temsil edilen şirketlerin boyutlarına, bölgelerine ve sektörlerine indirgeyerek tartışmak mümkün değil. Son dönemde AKP'nin iş dünyasındaki toplumsal tabanına dair pek çok analizde bu tür ekonomik çıkar farklılaşmalarına vurgu yapıldı. Ama siyasal İslâm'ın toplumsal tabanındaki bu örgütlerin, her şeyden önce, siyasi otoriteyle ilişkilerinin doğasını ve farklı sektörler ve bölgelerde bulunan farklı büyüklükteki girişimciler arasında bağ kurmak için dini ilişki sermayesi olarak kullanma becerilerini dikkate alarak tanımlamak gerekiyor. Bu örgütleri siyasal İslâm'ın tabanı dışında kalan örgütlerden ayıran şey, üyelerinin çıkarlarını salt temsil etmenin ötesinde, bu çıkarları şekillendirmede oynadıkları rolün niteliğinden kaynaklanıyor. Sektörel, bölgesel ya da şirket büyüklüğüyle ilgili farklar, ülke siyasetine yön vermeyi ve örgütsel ortamı bölen ekonomik ve sosyo-kültürel kurumların oluşmasına katkıda bulunmayı içeren daha geniş bir siyasi gündemden çok daha az önemlidir.

Hükümetin kendine yakın girişimci örgütlerini güçlendirmesi[1] mevcut ortamın önemli bir özelliğidir ve bu ortam-

1 Schneider, *Business Politics and the State in Twentieth-Century Latin America*.

da gönüllü girişimci örgütleri siyasi otoriteyle ilişkileri bakımından açıkça farklı konumlardadır. Fakat bu ilişkiyi, hükümet müdahalesi ile derneklerin gücü ve etkisi arasındaki tek yönlü bir nedensellik çerçevesinde ele almamak gerekir.

Siyasal İslâm'ın toplumsal tabanındaki dernekler tarafından kurulan ticari nitelikli ilişki ağları, ekonomik ve ekonomik olmayan amaçlara yönelik çok daha geniş bir ilişkisel matris içinde yer almakta, çıkar temsili bu çerçevede, diğer amaçlara yönelik faaliyetlerle yan yana sürdürülmektedir. Girişimci örgütleri, bu hedef ve stratejilerin siyasi otoritelerle işbirliği içinde tanımlanmasına katkı yapmakta, bu işbirliği de dışlanan girişimci örgütlerinin de yer aldığı bir ortamda gerçekleşmektedir. Ama dışlananlar da faaliyetlerini ideoloji ile çıkarlar, siyasal eylem ve çıkar temsiliyeti arasındaki sınırların ötesinde yürütmektedir. Bu yüzden, hem girişimci örgütlerini ortaya çıkaran siyasi gelişmelerin altını çizmek hem de onların bu gelişmeler üzerindeki etkilerine dikkat çekmek için, bu örgütlere siyasi aktörler olarak yaklaşmak faydalı görünüyor.

Bu tartışmaya çıkar temsili kanallarının tarihsel koşullarca şekillendirildiğini ve ülkedeki kapitalist gelişimin farklı safhalarının özelliklerini yansıttığını vurgulayarak başlıyoruz. Schmitter, çıkar temsili ve çıkar örgütleri üzerine çalışanları çok etkilemiş olan "Hâlâ Korporatizm Yüzyılı mı?" adlı makalesinde, çıkar temsilinin içinde yer aldığı kurumsal ortamı açıklayan bir faktör olarak kapitalist gelişmenin farklı tarihsel biçimlerine dikkat çeker:

> Toplumsal korporatizm, post-liberal, ileri kapitalist, örgütlü demokratik refah devletinin beraberinde ortaya çıkan bir unsur, hatta bu tür rejimlerin vazgeçilmez bir unsurudur; devlet korporatizmi ise anti-liberal, geç kapitalist, otoriter, neo-merkantilist devletin tamamlayıcı bir unsuru, hatta ya-

pısal zorunluluğudur... Yapısal belirlenimle ilgili bu düşüncem, devlet korporatizminin durumunda gecikmiş ve bağımlı kapitalist gelişimin ve hegemonik olmayan sınıf ilişkilerinin yol açtığı sorunlara, toplumsal korporatizmin durumunda ise, ileri, tekelci ya da piyasa temerküzünün etkili olduğu kapitalist gelişime ve sınıflar arasında işbirliklerine dayanıyor.[2]

Schmitter otuz yıl kadar sonra bu analizine geri döndüğünde, örgütsel yapılar ile politika belirleyici yapılar arasındaki uyumun büyük ölçüde yok olduğu 1980 sonrası neoliberal küreselleşme dönemine özgü kapitalist ilişkiler bağlamını değerlendirerek tekrar tarihsel koşullar üzerinde durmuştur. Schmitter'e göre yeni dönemin özellikleri, özel sektörün gücünü artırmış, böylece neo-korporatist sistemlerde üç taraflı, özel sektörü, emek örgütlerini ve devleti içeren müzakere süreçlerinin oynadığı rolü baltalamıştır. Ayrıca Schmitter, mevcut ortamdaki pek çok belirsizliğe dikkat çekmiş ve gelecekle ilgili muhtemel senaryoları tartışırken kurumsal izlek bağımlılığı anlayışına dayanmaktan kaçınmıştır. Schmitter'e göre, ekonomik ortamın krize yatkın karakterinin tetiklediği bir geri tepme yaşanabilir ki bu da neo-korporatist modelde olduğu gibi bir tür "sosyal ortaklık" ihtiyacına dair yeni bir bilince yol açabilir. Ama otoriter devletlere özgü korporatist düzenlemelerin ortaya çıkması da ihtimal dışı değil, ihtimal dahilindedir. Başka bir deyişle, politikaları belirleyenlerin tavırlarını ve iş dünyasındaki aktörlerin onlardan beklentilerini şekillendiren kurumsal kalıntıların veya davranışsal devamlılıkların geçmişten gelen mirasına dayanarak gelecekteki gelişmeler konusunda öngörüde bulunmak mümkün değildir.[3]

2 Schmitter, "Still the Century of Corporatism?", s. 105-106.

3 Schmitter, "Business and Neo-Corporatism."

Peki bu gözlemlerin genelde geç sanayileşen ülkeler, özelde Türkiye için anlamı nedir? Bu soruya cevap vermek için, ilk olarak, korporatizm ve neo-korporatizm kavramlarının tarihsel olarak biçimlenen farklı kapitalist oluşumlara özgü hükümet-işadamı ilişkilerinin incelenmesinde yeterli olmayabileceğini belirtmek gerekiyor. Türkiye ve Güney Kore gibi geç sanayileşen ülkelerin tarihsel durumlarına baktığımızda, devlet korporatizmi ya da toplumsal korporatizm biçimlerinden ziyade, siyasi yetkililer ile büyük işadamları arasında devletin baskın konumda olduğu ortaklıklar görüyoruz. Neoliberal küreselleşmenin getirdiği ekonomik ve siyasi dönüşümlerin işadamlarının gücünü artırdığına şüphe yok, ama bu durum örgütlü çıkar temsiliyetini anlamsız kılmamış, yeni ortamda girişimci derneklerini daha da görünür hale getirmiştir.

Bu durum kısmen özel sektörün gelişimiyle ve hükümet-işadamı ilişkilerinde güç dengesinin değişmesiyle açıklanabilir. Pek çok geç sanayileşen ülkede iktisat politikalarındaki yeni yönelimlere ve ekonomik kurumlardaki dönüşümlere eşlik eden siyasi rejim değişiklikleri, ancak yeni çıkar temsili mekanizmalarıyla idare edilebilecek yeni güç konfigürasyonların ve sosyal çatışmaların ortaya çıkmasında rol oynamış olabilir. Mesela Güney Kore'de yeni örgütsel ortamın biçimlenmesinde sendikaların güçlenmesi önemli bir faktör olmuştur. Hem sanayi ilişkilerinde emek örgütlerinin etkisinin artması, hem de devlet ve özel sektörün göreli gücünde meydana gelen değişimler, bazı araştırmacıların yeni Kore ortamında korporatizm kavramını yeniden ele almasına yol açmıştır.[4]

Kalkınmacı dönemde Türkiye'deki hükümet-işadamı ilişkilerinin niteliğini Kore örneğinden ayıran önemli bir faktör, seçim siyasetinin Türkiye'deki önemidir. Türkiye'de temsili demokrasi birkaç kez askerî müdahaleler tarafından

4 Özellikle şuradaki makalelere bkz. McNamara (der.), *Corporatism and Korean Capitalism*.

kesintiye uğratılsa da, parti siyaseti önemli bir faktör olmayı sürdürdü ve bu, bürokratik özerkliğin sınırlılığıyla birleşince, partilerarası seçim rekabeti ve hükümet değişiklikleri tutarlı bir kalkınma stratejisi izlenmesini engelledi. Ne politika süreçleri ne de hükümet-işadamı ilişkilerinin şartları Kore'deki kadar öngörülebilir nitelikteydi ve özel sektör faaliyetlerinin yürütüldüğü siyasi ortamın belirleyici özelliklerinden biri, devlet ve işadamı ilişkilerindeki belirsizlikti.[5] Büyük işadamları parti siyasetinden uzak dururken, siyasi rekabet, zorunlu üyelik gerektiren ama tam anlamıyla devlet kontrolünde olmayan sanayi ve ticaret odalarında yansımasını buluyordu. Bu örgütlenme ortamındaki değişiklikler, neo-korporatist biçimlerin ortaya çıkmasına doğru bir adım niteliği taşımıyordu. Son gelişmeler, daha ziyade, farklı gönüllü girişimci örgütlerinin, Türkiye'deki siyasi gelişmeler içindeki konumlarını yansıtacak şekilde, rakip siyasi projeler etrafında şekillenen faaliyetler yürüttüğü yoğun bir kutuplaşmaya neden oldu.

Bu bölümde öncelikle gönüllü girişimci dernekleri tartışılacak. Ama ilk önce zorunlu üyelik gerektiren daha eski örgütlerle ilgili birkaç noktaya değinmek faydalı olacaktır.

KALKINMACI DÖNEMDE GİRİŞİMCİ ÖRGÜTLERİ

Sanayi ve ticaret odaları, Türkiye siyasi ve ekonomik ortamının önemli aktörleriydi – hâlâ da öyleler. Ama işadamlarının çıkarlarını temsil etmedeki etkileri, örgütsel yapılarının do-

5 Kore'deki devletin ekonomik gelişimde oynadığı rol için, özellikle bkz. Peter Evans, *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformations*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1995; Alice H. Amsden, *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 1992. Buğra, *State and Business in Turkey*'de Türkiye'deki iş dünyasının siyasal ortamını Kore ile mukayeseli bir perspektiften ele alınıyor.

ğası itibariyle sınırlı kalmıştır. Odalar sektörel değil bölgesel bir tarzda örgütlenmiştir ve bu odalara üyelik zorunlu olduğundan ortak çıkarlar etrafında birleşmesi neredeyse imkânsız her ölçekten ve sektörden sayısız şirketi bir araya getirerek temsil etmeye çalışırlar. 20. yüzyıl sonuna kadar sanayiyi geliştirme stratejilerinde KOBİ'lere önemli bir rol atfedilmiyordu. Ülkenin ekonomik kalkınma stratejisinin teşvik yapısı büyük işadamlarının ihtiyaçlarına göre tasarlanmıştı. Bu koşullar altında, odaların politika belirleme süreçlerindeki rolü ister istemez sınırlı kalıyordu. Odaların sınıf çatışmalarını azaltmak ya da toplumsal uyumu temin etmek konusunda da bir rol oynamaları beklenmiyordu. İkinci Bölüm'de tartıştığımız gibi, 1980 ortalarına kadar Türkiye nüfusunun çoğunluğu kırsal bölgelerde yaşıyordu ve tarım küçük çiftçiler tarafından yapılıyordu. Sanayi gelişiminin sınırlılığının yanı sıra, tarım dışı sektörde küçük şirketler hâkimdi ve kayıt dışı istihdam önemliydi – ki büyük ölçüde hâlâ öyledir. Bu ekonomik yapı, güçlü emek örgütlenmelerinin ortaya çıkmasını çok zorlaştırıyordu; aynı zamanda emek hareketi 1960'lara kadar büyük baskı altındaydı.

Politika yapma süreçlerine katkılarını sınırlayan bu yapısal ve siyasi faktörlere rağmen, odalar siyasi hayatta önemli bir rol sahibi oldu. Tek parti döneminde odalar, hükümetin katı kontrolü altındaydı, ama çok partili dönemde dinamik bir siyasi tartışma platformu haline geldiler. Bu yüzden 1950'lerde hükümet, odaların yetkilerini artırarak ya da azaltarak onları ödüllendirmeye ya da cezalandırmaya çalıştı. Başlı başına bu girişimler, siyasi rıza ve mutabakatın, otomatik olarak hükümetin arzu ettiği biçimde sağlanamadığını gösteriyor.[6]

6 Türkiye'de odaların tarihsel gelişimi için bkz. Ayşe Öncü, "Cumhuriyet Döneminde Odalar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 5, İletişim, İstanbul, s. 1566-76; Kemali Saybaşılı, "Chambers of Commerceand Industry, Political Parties and Governments: A Comparative Analysis of the British and

1958'de yapılan bir yasa değişikliği, oda yönetimlerinin üyelerine ithalat kotaları dağıtma yetkisi verdi. Aynı zamanda odalar ithal malların kaydı ve kontrolünden de sorumluydu. 1980 öncesi dönemin himayeci ekonomik rejimi bağlamında bunlar önemli işlevlerdi. Oda yönetimleri bu yetkilerin verdiği güçle üyeleri üzerinde siyasi iktidar sahibi oldular, ama muhalefeti engelleyemediler ve iktidardaki partiyi koşulsuz destekleyen bir taban yaratamadılar.[7] Yerel oda yönetimleri ve TOBB'un temsil kurulları yönlendirilebiliyordu elbette. Ama hükümet organları gibi çalışmalarını sağlamak kolay iş değildi; özellikle de siyasi ve sosyoekonomik ortamın Birinci Bölüm'de tartıştığımız türden önemli dönüşümler geçirdiği 1960 sonrası süreçte işler zorlaşmıştı.

Bu dönemde odalar yeni kurulan DPT'nin faaliyetlerine katılarak bürokratik işlevlerinin ötesinde bir rol oynamaya başladı. Yeni ortamı belirleyen önemli bir gelişme de, 1961 Anayasası'nın mümkün kıldığı yasal değişiklikler sonucunda sanayi ilişkilerinin kurumsal çerçevesinin yeniden şekillendirilmesiydi. Sendikaların, hâlâ işgücünün küçük bir kesimini kapsamalarına rağmen, baskıcı önlemlerle durdurulmaları ya da kontrol edilmeleri artık mümkün olmuyordu. Bu yüzden sanayi ilişkilerinde istikrar, sınıf çatışmasını azaltacak yeni mekanizmalar gerektiriyordu.[8]

Ekonominin ve özel sektörün gelişmesiyle birlikte, işadamları camiası içindeki yarılmalar da önem kazandı. Büyük girişimciler mevcut çıkar temsiliyeti yapısını giderek daha yetersiz buluyordu, çünkü küçük girişimcilerin çoğun-

the Turkish Cases", *METU Studies in Development*, no. 11 (bahar), 1976 ve Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*.

7 Saybaşılı, "Chambers of Commerce and Industry, Political Parties and Governments."

8 Ayşe Öncü, "Chambers of Industry in Turkey: An Inquiry into State-Business Relations as a Distributive Domain", Ergun Özbudun ve Aydın Ulusan (der.), *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*, Holmes and Meier, New York, 1980, s. 455-481.

luğu oluşturması nedeniyle odaları kontrol etmeleri zorlaşmıştı. Sanayinin gelişmesi de, ne kadar sınırlı olursa olsun, sınai ve ticari girişimler arasındaki çıkar farklılaşmasına bir zemin yaratmıştı.

Odaların üyelik şekli ve örgütsel yapısı mevcut ortamdaki taleplere yeterli yanıt vermelerini zorlaştırıyordu. İşadamları camiasındaki yarılmalarla başa çıkılamadığı gibi, sanayi ilişkilerindeki yeni gerilimlere de yanıt üretilemiyordu. Bu yüzden İstanbul merkezli büyük işadamları odalarla arasına mesafe koyarken, 1962'de kurulan TİSK sanayi ilişkilerinde daha belirgin ve sert bir konum almaya başladı.[9]

İlk gönüllü büyük girişimci derneği olan TÜSİAD, büyük iş camiasının politik ortamdaki konumunu sağlamlaştırma ve güçlendirme amacıyla kuruldu. Hükümetle kurdukları partikülarist ilişkileri sayesinde ekonomik çıkarlarını korumakta genelde zorlanmayan ekonomik bakımdan güçlü dernek üyeleri, kendi ekonomik çıkar temsili alanında örgütlü aracı kanallara ihtiyaç duymuyordu. Aslında TÜSİAD yönetiminin hükümet politikalarını açıkça eleştirmesi, hem hükümetin hem de siyasi otoriteyle karşı karşıya gelmekten kaçınmanın önemine inanmaya devam eden dernek üyelerinin olumsuz tepkilerine yol açabiliyordu. Bu yüzden temsilciler belli bir ekonomik politika yönelimini ve sosyopolitik ilişkileri belirleyen belli bir kurumlar kümesini desteklemeye çalıştıklarında, zaman zaman, bundan hoşnut olmayan kendi üyeleriyle de karşı karşıya geliyorlardı.[10] Bununla birlikte, dernek zaman içinde daha liberal bir bakış açısını yansıtan ve sendikaları toplumsal ortaklar haline getiren

9 Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, s. 259-271.

10 Üyeler ile liderlik arasındaki gerilimler TÜSİAD'ın genç temsilcilerinin hükümete daha yüksek sesle eleştiriler yönelttiği 1980'lerde açıkça görülebiliyordu. Derneğin yaşlı üyeleri –Ankara'da "herkesin işini bozan"– genç üyelerin "dernek adına değil kendi adlarına konuşmalarını" istiyordu. Bkz. Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 249-252.

bir ekonomi ve toplum modelini giderek daha yüksek sesle savunmaya başladı. Bu anlamda TÜSİAD başlangıçtan itibaren TİSK'in sanayi ilişkilerindeki genelde uzlaşmaz tutumuyla arasına mesafe koymuştu.

Yukarıda bahsedilen gerilimlere rağmen, 1980'lerde TÜSİAD Türkiye'nin siyasal iktisadında önemli bir aktör olarak kendini kabul ettirmeye başladı ve özellikle dış ekonomik ilişkiler alanında karar mekanizmalarına katılmaya davet edildi. 1986'da kurulan Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), TÜSİAD ve odaları bir araya getiren bir şemsiye örgüttü. Ama TÜSİAD, savunduğu makro düzeydeki toplum projesinin unsurlarının hepsini değilse de bazılarını paylaşan KOBİ'ler ve başka toplumsal aktörleri içeren işadamları camiasının daha geniş kesimleriyle işbirliğinde pek başarılı değildi. TÜSİAD'ın toplumdaki konumu hep yalıtılmış olarak kaldı ve dernek ekonomik gücünü siyasi nüfuza çevirmeye çalışan bir zenginler kulübü damgası yedi. Bu yüzden, TÜSİAD'ın eleştirilerinin hedefi olmaktan zaten hiç memnun olmayan siyasetçiler, derneğin toplum tarafından sevilmemesini de göz önüne alarak onunla iyi ilişkiler kuruyormuş görüntüsü vermekten özellikle kaçındılar.

TÜSİAD üyelerinin hâlâ sahip oldukları ekonomik güce rağmen AKP hükümetiyle soğuk, hatta çatışmalarla dolu bir ilişki içinde oluşlarını anlamak için bu tarihsel durumu akılda tutmak gerekir. TÜSİAD ile AKP hükümeti arasındaki gerilim, derneğin üyeleri ile derneğin liderliği arasındaki mesafeyi genişletme potansiyeline sahiptir; iktidardaki partiyle sıkı ilişkileri olan yeni büyük girişimcilerden birkaçının da artık TÜSİAD üyeleri arasında yer alması bu potansiyeli daha da artırmıştır.[11] Bu ortamda, derneğin en eski üyelerinden olan bazı işadamları, "yönetimin değişen koşullara

11 Örneğin Üçüncü Bölüm'de ekonomik performansları tartışılan Ethem Sancak ve Ahmet Çalık artık TÜSİAD üyeleridir.

uyum sağlayamamasından" duydukları hoşnutsuzluğu açıkça ifade etmeye başlamıştır.[12]

Değişen koşullar arasında, TÜSİAD'ın en önemli gönüllü girişimci derneği olma konumunun farklı bir ilişkisel matriste doğan ve büyüyen yeni kurulmuş dernekler tarafından sarsılması da yer almaktadır. Bu yeni derneklerden MÜSİAD 1990'da kurulmuş, 1998'de de içlerinde daha önce MÜSİAD üyesi de olan bir grup işadamı ASKON'u kurmuştur. Buna ilaveten, 2005'te, yedi bölgesel federasyonu ve onlara üye dernekleri bir araya getiren bir şemsiye örgüt olan TUSKON kurulmuştur. Bu üç dernek yerel çıkarların, özellikle de KOBİ'lerin çıkarlarının temsiliyetinde oynadıkları rolü öne plana çıkaran derneklerdir. Bu yüzden de, bu üç dernek kendilerini, işadamları camiasının geri kalanlarına karşı daha önceki dönemde kurulup gelişmiş büyük işadamlarının çıkarlarını temsil ettiğini öne sürdükleri TÜSİAD'ın karşısında konumlandırmışlardır. TÜSİAD üyelerinin himayeci bir ekonomik ortamda hükümet desteğine dayanarak büyümüş ve zenginleşmiş olmaları hep gündemde tutulmuş, laik değerlere bağlılıkları da taşralı işadamlarının kültürel değerlerine düşman bir unsur olarak sorunsallaştırılmıştır.

Örgütsel ortamdaki yarılmayla ilgili olarak çizilen bu tablo, AKP döneminde Türkiye'nin siyasal iktisadı ile ilgili literatürde, yerel sanayinin gelişimi ve taşralı girişimcilere yapılan vurguyla uyumludur.[13] Bununla birlikte, farklı gönüllü derneklerin işadamları camiasındaki göreli konumlarını incelerken, bu derneklerin üyelik yapılarının ve örgütsel stratejilerinin daha iyi araştırılması gerekir. "Devletin yarattığı eski burjuvazi" ile böyle bir "devlet desteğine dayanmayan, siyasal İslâm tabanı dahilindeki yeni derneklerin üyeleri"

12 Örneğin bkz. "İshak Alaton: Türkiye Sivil Demokrasiye Yeni Geçiyor", *Aksiyon*, no. 847, 2011, s. 20-28.

13 Bu konu Beşinci Bölüm'de daha ayrıntılı tartışılacak.

arasındaki karşıtlığa yapılan vurgu, AKP dönemindeki hükümet-işadamı ilişkilerinin siyasi dinamikleri ışığında tekrar gözden geçirilmelidir.

Böyle bir araştırma sürdürülürken, TÜSİAD'ın değişen ortama uyum sağlamakta pek başarısız olmadığını akılda tutmak önemlidir. Dernek 1990'lardan itibaren, küçük ve orta ölçekliler de dahil, yerel işletmelerle daha sıkı ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi, üyeleri arasında taşralı girişimcilerin önemli bir yer tuttuğu TÜRKONFED'in örgütlenmesine önayak olan TÜSİAD'dır.

YENİ ÖRGÜTSEL AKTÖRLER VE ÜYE TABANLARI

Türkiye'nin örgütsel ortamı, 1990'larda STK'ların sayısındaki artışla birlikte ciddi dönüşümler geçirdi. Kesin karşılaştırmalı istatistiklere ulaşmak mümkün olmasa da, bu dönemde kurulan STK'ların sayısı cumhuriyet tarihinin tamamında kurulanlardan daha fazla görünüyor.[14] Sivil toplum üzerine yapılan birçok çalışmada sivil örgütlerin oluşturdukları ortam, toplumsal istikrarı ve ekonomik başarıyı ya da siyasi demokrasiyi açıklayan, tarihsel ve kültürel olarak belirlenmiş bir değişken olarak incelenmiştir. Bu çalışmalar, bir toplumun "sosyal sermayesi"ni sivil örgütlenmelerin canlılığıyla açıklamaya çalışmakta ve bu sosyal sermayeyi tarihten miras kalan, değişmeyecek bir şey olarak sunmaktadır.[15] Türkiye'deki gelişmeler bu yaklaşımın tekrar

14 2010 başlarında Türkiye'de faal durumda 4.547 vakıf ve 86.031 dernek ve benzeri kuruluş vardı. Bu 90.578 STK farklı alanlarda faaliyet gösteriyordu. STK profilleri konusunda ayrıntılar için bkz. TÜSEV, *Türkiye'de Sivil Toplum: Bir Dönüm Noktası: Uluslar Arası Sivil Toplum Endeksi Projesi, Türkiye Ülke Raporu*, TÜSEV, İstanbul, 2011, s. 61.

15 Putnam, *Making Democracy Work*; Francis Fukuyama, *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, Free Press, New York, 1996; Ernest Gellner, *Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals*, Penguin Books, New

değerlendirilmesini ve pek çok farklı alanda STK'ların çoğalmasını açıklayan ulusal ve uluslararası faktörlerin analizini gerektiriyor.

Türkiye'deki yeni örgütsel canlılık, uluslararası düzeydeki gelişmelerin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ulus-devletin ekonomik ve toplumsal taleplere cevap verebileceğine duyulan güvenin aşınması, geleneksel sol-sağ gruplaşmalarının yerini yeni tür toplumsal aidiyet ve kimliklerin alması, mesleki ya da sınıf temelli örgütlere göre farklı toplumsal hareketlerin öneminin artması, hep bu tür gelişmelerdendir. Pek çok geç sanayileşen ülkede olduğu gibi Türkiye'de de otoriterliğin ve yolsuzlukların tarihsel mirası, gerek sendikalar gerek geleneksel siyasi örgütlenmelerle ilgili yaygın bir hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Ama Türkiye bağlamında, 1980 darbesi neticesinde mevcut siyasi parti yapılarının dağılması ve hem siyasal temsiliyette hem sendikal faaliyette kısıtlayıcı yasa değişiklikleri yapılması da, geleneksel siyasi faaliyet biçimlerine alternatif olarak sivil inisiyatiflere gösterilen ilginin artışında rol oynamıştır.

Yeni kurulan STK'ların çok farklı hedefleri ve çok geniş bir yelpazeye yayılan kültürel, ideolojik ve siyasal özellikleri vardır. Hedefleri ve stratejileri İslâmî referanslarla belirlenen örgütlenmeler, bu ortamda çoğaldıkça çoğalmıştır. 1990'larda, RP'nin hem kazandığı seçim zaferleri hem de dinin toplumdaki yerine kendinden önce MSP'nin yaklaştığından çok daha farklı yaklaşmasıyla beraber, siyasal İslâm'ın yükselişi bir realite haline gelmişti. İkinci Bölüm'de de tartıştığımız gibi, İslâm artık ekonomik kurumların ve değerlerinin yeniden tasarlanmasına yönelik –çokkültürcülük bağlamında ortaya çıkan– yeni bir medeniyet projesinin

---

York, 1996. Bu literatürün eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Levy, *Tocqueville's Revenge*.

temel taşı olmuştu. Seküler ve modernleşmeci cumhuriyet tarihinin eleştirel tarzda yeniden değerlendirilmesi çağrısı yapan siyasal İslâm'ın söylemini biçimlendiren dil, dindar Müslümanların toplumdaki dezavantajlı konumunu ve dışlanmasını merkeze alıyordu. MÜSİAD bu ortamda kurulmuş ilk girişimci derneğiydi. Derneğin kurulmasıyla ilgili resmi MÜSİAD anlatısında, 1990'da meydana gelen bir olaya atıfta bulunulur. Anlatıya göre, DEİK eski Sovyetler Birliği'nde düzenlenen bir toplantıya bir grup işadamının katılmasını reddetmiştir. Dini kimlik temelinde bir ayrımcılık olarak yorumlanan bu olay, dışlanan Müslüman girişimlerinin çıkarlarını temsil etmek üzere MÜSİAD'ın kurulmasına yol açmıştı.[16]

MÜSİAD farklı bölgelerden farklı büyüklüklerde işletmeler arasında ilişki ağları oluşturulmasında önemli rol oynadı. Derneğin, kuruluşundan beş yıl sonra, yani 1995'te 1. 717 üyesi bulunuyordu; bunların 488'i İstanbul ve onun sanayi hinterlandı Kocaeli'nde yer alıyor, bu işletmelerden 60 tanesinde 100'den fazla işçi çalışıyordu.[17] MÜSİAD yöneticilerinin sağladığı daha güncel verilere göre, bugün derneğin üyeleri ülkenin genel olarak her yanına yayılmış durumda, özellikle de Konya, Kayseri, Denizli, Gaziantep ve Kahramanmaraş gibi yeni sanayi merkezlerinin hepsinde çok sayıda üye şirket bulunuyor. Bu şehirlerdeki üye sayıları sırayla 212, 124, 67, 72 ve 52. Ama üye işletmelerin açık ara en büyük kısmı hâlâ İstanbul'da (938); buna Kocaeli (74) ve Gebze de (40) eklendiğinde bölgesel dağılım içinde gelişmiş eski sanayi bölgelerinin ağırlığı daha iyi görülebilir. Ankara'da da çok sayıda MÜSİAD üyesi bulunması da ilginç bulunabi-

16 Bu konu için bkz. Ayşe Buğra, "Class, Culture and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations", *International Journal of Middle East Studies*, 30 (4), 1998b, 529.

17 A.g.m.

lir; Ankara 230 MÜSİAD üyesiyle İstanbul/Kocaeli'nin hemen ardından geliyor. MÜSİAD'ın eski sanayi şehirleri Bursa, Adana ve İzmir'de de ciddi bir varlığı var. Buralardaki üye sayıları, sırayla 112, 99 ve 59 (bkz.Tablo 4.1). Beşinci Bölüm'de derneğin yerel şubelerinin faaliyet ve nüfuz bakımından İstanbul'daki genel merkezden epeyce geride olduklarını da tartışacağız.

TABLO 4.1 MÜSİAD Üyelerinin Bölgesel Dağılımı (2009)

İl	Üyeler (bireysel)	İl	Üyeler (bireysel)	İl	Üyeler (bireysel)
Adana	99	Eskişehir	37	Konya	212
Aksaray	23	Gaziantep	72	Malatya	74
Ankara	230	Gebze	40	Mardin	27
Antalya	104	Hatay	22	Mersin	49
Balıkesir	31	İnegöl	68	Rize	62
Bandırma	28	İstanbul	938	Sakarya	68
Bursa	112	İzmir	59	Samsun	49
Denizli	67	Kahramanmaraş	52	Şanlıurfa	19
Diyarbakır	36	Kayseri	124	Trabzon	61
Elazığ	43	Karad. Ereğli	50	Toplam	2.998
Erzurum	62	Kocaeli	74		

Kaynak: Rakamlar, 2009 yılında MÜSİAD tarafından yazarlara iletilmiştir.

Tablo 4.1'deki rakamlara baktığımızda, MÜSİAD'ın öncelikle taşradaki işadamlarının çıkarlarını temsil ettiğini söylemek zor görünüyor. Üye işletmelerin ölçek dağılımıyla ilgili yaygın kanının da sorgulanması gerekiyor. Daha önce belirtildiği gibi, MÜSİAD'ın kuruluşundan birkaç yıl sonra 100'den fazla işçi çalıştıran üye şirket sayısı ciddi boyutlara ulaşmıştır. Sonraki yıllarda ise, bazı MÜSİAD üyesi şirketler İstanbul Sanayi Odası'nın hazırladığı "Türkiye'nin Birinci ve İkinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" listelerine girmiştir. 2008'de 25 MÜSİAD üyesi şirket "Türkiye'nin Birinci 500 Sanayi Kuruluşu" arasındaydı; bunların dokuzu İstanbul merkezliyken Kayseri, Denizli, Konya ve Gaziantep'ten de ikişer şirket listeye girmişti (Tablo 4.2).

TABLO 4.2 "Türkiye'nin Birinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" Listesinde yer alan MÜSİAD Üyesi Şirketlerin Bölgesel Dağılımı (2008)

İl	*Şirket sayısı*
İstanbul	9
Denizli	2
Gaziantep	2
İzmir	2
Kayseri	2
Konya	2
Hatay	2
Samsun	2
Antalya	1
Balıkesir	1

Kaynak: Rakamlar, 2009 yılında MÜSİAD tarafından yazarlara iletilmiştir.

Aynı yıl "Türkiye'nin İkinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" listesine giren 30 MÜSİAD üyesi şirketten 12'si İstanbul merkezliydi, 10 tanesi Konya'da, dördü Gaziantep'te ve biri de Kayseri'de bulunuyordu (Tablo 4.3). Bu rakamlardan anlaşıldığı kadarıyla, MÜSİAD sadece KOBİ'leri değil aynı zamanda bazı büyük şirketleri de temsil etmektedir ve bunların çoğu İstanbul merkezlidir. Bundan önceki bölümde faaliyetlerini ve büyüme süreçlerini tartıştığımız on büyük yeni sermaye grubundan iki tanesi de MÜSİAD üyesidir. İnşaat sektöründeki hükümet ihaleleri ve kamu-özel ortaklıkları, bu iki grubun, Kalyon ve Kiler'in, faaliyetlerinde ön plana çıkıyor. Bu şirketlerin daha küçük taşeron firmalar için önemli iş fırsatları yaratma potansiyeline sahip olduklarını

TABLO 4.3 "Türkiye'nin İkinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" Listesinde yer alan MÜSİAD Üyesi Şirketlerin Bölgesel Dağılımı (2008)

İl	*Şirket sayısı*
İstanbul	12
Konya	10
Gaziantep	4
Kayseri	1
Adana	2
Mersin	1

Kaynak: Rakamlar, 2009 yılında MÜSİAD tarafından yazarlara iletilmiştir.

söyleyebiliriz. Kiler'in 14 farklı şehirde işlettiği market zinciri de, yerel işadamları için önem taşıyor.

Derneğin üye çeşitliliği, yerel düzeyin ötesinde etkili iletişim ve işbirliği kanalları yaratmasına, böylece ülke çapında gerek KOBİ'ler arasında gerek KOBİ'lerle büyük şirketler arasında farklı girdi tedariki, bilgi ve sipariş paylaşımı ve taşeronluk ilişkilerine katkı yapmasına olanak sağlıyor. Bu ilişkiler, tabanı bir arada tutmak amacıyla farklı şehirlerde düzenlenen konferanslar, toplantılar ve başka sosyal faaliyetler yoluyla kuruluyor ve sürdürülüyor. Uluslararası fuarların düzenlenmesi de, pek çok girişimcinin başka yerde bulamayacağı fırsatlar yaratıyor. Dış ülkelere yapılan seyahatler, doğrudan dış ticari ilişkiler sağlamasa bile, yeni bir ortamda sosyalleşme zemini olarak algılanıyor.[18]

İkinci Bölüm'de tartışıldığı gibi, RP liderliğindeki koalisyon hükümeti sırasında MÜSİAD hem yurtiçi hem yurtdışı ekonomik ilişkilerde RP'yle sıkı bir işbirliği içindeydi. Koalisyon hükümetinin çöküşüne ve RP'nin kapanmasına giden süreçten dernek de etkilendi. Bir dönem askerî baskıyla MÜSİAD'a karşı yasal önlem alınacağına dair korkular bile vardı.

Bu atmosferde başka bir gönüllü girişimci derneği olan ASKON kuruldu. RP hükümetinden bazı üyelerin bu yeni derneğin kuruluşunda önemli rol oynadığına dair haberler medyada yer aldı. Bu hamle MÜSİAD'ın kapatılması ihtimaline karşı önlem amaçlı atılmış bir adım olarak değerlendirilebilir. Bir başka deyişle, RP'nin yerini FP'nin alması gibi MÜSİAD'ın yerini de ASKON'un alacağı hesabının yapılmış olması mümkündür.[19] Ama MÜSİAD yönetimi ile RP arasındaki gerilime dikkat çeken başka yorumlar da var. Bu

18 MÜSİAD'ın 2010-2011 dönemindeki faaliyetleri için bkz. MÜSİAD, *Almanak 2010-2011*, MÜSİAD, İstanbul, 2011a.

19 "MÜSİAD'ı Tasfiye Operasyonu", *Hürriyet*, 7 Kasım 1998.

yorumlar, MÜSİAD yönetiminden bazı isimlerin ve derneğe yakın bazı entelektüellerin partinin İslâmî ekonomik kurumlarla ilgili fikirlerini tam anlamıyla desteklemedikleriyle ilgili gözlemlerle bağlantılıydı.[20] Dinin ekonomideki yerine dair bu tür görüş ayrılıkları göz önüne alındığında, ASKON'un kuruluşu Milli Görüş Hareketi içinde daha sonra ortaya çıkacak olan bölünmenin bir işareti olarak da görülebilir; bu bölünme neticesinde AKP'nin kurulduğunu ve önce FP sonra SP'yle devam eden Erbakan liderliğindeki İslâmî siyaset çizgisinden uzaklaşıldığını biliyoruz. Bu tarihsel arka plan, ASKON'un AKP hükümeti dönemindeki konumunu etkiledi ve hükümetle ilişkileri bağlamında onu geri kalan derneklerden ayırdı.

ASKON örgütsel ortama gayet iddialı hedeflerle girdi. 40 şehirde örgütlenmeyi, üye sayısını 10.000'e çıkarmayı ve sadece MÜSİAD ve TÜSİAD'a değil aynı zamanda TOBB'a bir alternatif olmayı umuyordu.[21] Bu hedefler gerçekleşmedi. 2009'da ASKON'un sadece 12 şehirde şubesi vardı ve dernek temsilcilerinin verdiği bilgiye göre bireysel üyelerinin sayısı 2.000'in altındaydı. Derneğin adı Anadolu'daki işadamlarını temsil ettiği izlenimi verse de, üyelerinin açık ara çoğunluğu İstanbul'daydı, ondan sonra da 190 üyeyle Bursa ve 150 üyeyle Konya geliyordu (Tablo 4.4).

ASKON'un 2008'de "Türkiye'nin Birinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" listesinde iki şirketi ve "Türkiye'nin İkinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" listesinde beş şirketi olmasına rağmen,[22] bu bilgiyi bize veren dernek temsilcileri, üyelerinin büyük ölçüde KOBİ'lerden ve hizmet sektöründe çalışan serbest meslek sahiplerinden oluştuğunu belirttiler. Yine bu

20 RP ve partiye yakın işadamları kanadı arasındaki gerilimin bir analizi için bkz. Tuğal, "Fight or Acquiesce?"

21 "MÜSAD'ı Tasfiye Operasyonu", *Hürriyet*, 7 Kasım 1998.

22 Bilgiler ASKON tarafından yazarlara iletilmiştir.

TABLO 4.4 ASKON Üyelerinin Bölgesel Dağılımı (2009)

İl	*Üyeler (bireysel)*
Adıyaman	106
Ankara	80
Burdur	85
Bursa	190
Gebze	70
İstanbul	740
Kocaeli	125
Konya	150
Malatya	110
Rize	70
Samsun	100
Trabzon	115
Toplam	1.941

Kaynak: Rakamlar, 2009 yılında ASKON tarafından yazarlara iletilmiştir.

bilgilere göre, dernek üyeleri artık iyice büyümüş ve güçlenmiş olan MÜSİAD şirketleri arasında bulamayacakları dostane ortamı ASKON'da bulabiliyorlardı. Ama üyelerine sundukları iş fırsatları bakımından bu durum, "zayıf bağların" daha etkili olduğu ilişki biçimlerine nazaran, bir dezavantaj oluşturmaktadır.[23] Bir başka deyişle, tıpkı MÜSİAD gibi ulusal ve uluslararası piyasalarda üyelerine iş fırsatları sağlayacak ilişkileri kurmaya çalışan ASKON'un bu alandaki başarısı sınırlı kalmıştır. Üstelik ASKON'un AKP'den ziyade ondan daha muhafazakâr bir siyasal İslâm çizgisine yakın olduğu yaygın bir kanıdır. Bu da derneği hükümetle ilişkilerinde daha az ayrıcalıklı bir konuma yerleştirmekte ve büyük ihtimalle üyelerine sunabileceği avantajları sınırlamaktadır.

Bu bağlamda ASKON örneği inanç temelli Fethullah Gülen hareketi bünyesindeki TUSKON örneğiyle karşılaştırılabilir. Sayısız İslâmî dernek ve vakfın kurulduğu 1990'larda, Gülen ağı ulusal düzeyde giderek daha çok önem kazandı. Ağ, 1980 darbesinin ardından oluşan siyasal ortam-

23 Mark S. Granovetter, "The Strength of Weak Ties", *American Journal of Sociology*, 78 (6), 1973, s. 1360-1380.

da önemli bir unsur olarak ortaya çıkmış, pek çok sol hareketin ve eski sosyal ve siyasal örgütlerin baskı gördüğü bir dönemde, resmi bir örgütsel yapı ya da herhangi bir şeffaflık ya da hesap verebilirlik ihtiyacı duymadan hızla büyüme fırsatı bulmuştu. Hareketin enformel niteliği yüzünden, kurduğu geniş ilişki ağında yer alan bireylerin ve örgütlerin konumunu tartışmak çok güçtür; ancak "yaygın bilgi" olarak kabul edilen ve tarafların itiraz etmediği ilişkilere değinilebilir. İlk başlarda eğitim ve medyada faal olan Gülen hareketi, 1990'larda iş dünyasına da girdi.[24] Gülen'le bağlantılı ilk işadamı derneklerinden biri olan İş Hayatı Dayanışma Derneği (İŞHAD) 1993'te kuruldu. Bu dernek daha sonra bir dizi yerel işadamı derneğinin kurulmasına önayak oldu.[25] 2004'te Marmara bölgesinde bulunan yerel dernekler Marmara İş Hayatı Dernekleri Federasyonu (MARİFED) adı altında bir araya geldi.[26] Benzer şekilde başka bölgelerde de benzer federasyonlar kuruldu ve daha sonra TUSKON içinde yer aldı. TUSKON, 2005'te kurulmasından birkaç yıl sonra yedi bölgesel federasyonu bünyesine kattı, böylece farklı şehirlerden 180'den fazla girişimci derneğini bir araya getirdi.[27] (Tablo 4.5)

24 Gülen hareketinin gelişimi için bkz. M. Hakan Yavuz, *Toward an Islamic Enlightenment: The Gülen Movement*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2013.

25 İŞHAD, "Hakkımızda", erişim, 8 Eylül 2013, http://www.ishad.org.tr/?sayfa=HAKKIMIZDA.

26 MARİFED, "Hakkımızda", erişim, 8 Eylül 2013, www.marifed.org.tr/?Sayfa=Hakkimizda.

27 Kamuya açıklanan üye sayıları 2007'de 9.600, 2009'da 13.500 ve 2011'de 32.000'dir. Rakamlar için bkz. *Zaman*, 5 Mart 2007; *Habertürk*, 29 Haziran 2009; "Rızanur Meral: Tuskon Rol Çalmıyor, Boşlukları Dolduruyor", *Ekonomist*, no. 19, 2011, s. 32-33. Ama bu basın açıklamaları tek bilgi kaynağımızdır, çünkü yedi bölgesel federasyona bağlı derneklerin sadece bir kısmının üye sayıları mevcuttur. Bölgesel federasyonlara üye derneklerin üyelik yapıları (ayrıca üye sayıları, büyüklükleri ve sektörel dağılımları) konusunda bilgi isteyen yazılar yazdık. Güneydoğu Sanayici ve İşadamları Federasyonu (GÜNSİAF) dışında yanıt veren olmadı. TUSKON üyeleri hakkında sınır-

TABLO 4.5. TUSKON'A Bağlı Derneklerin Bölgesel Dağılımı

Federasyonlar	*Bağlı derneklerin sayısı*
MARİFED	35
Ege ve Batı Akdeniz Sanayici ve İşadamları Dernekleri Federasyonu (ESİDEF)	35
Anadolu İşadamları Federasyonu (ANFED)	23
Anadolu Sanayici ve İşadamları Federasyonu (ANSİFED)	16
Karadeniz Sanayici ve İşadamları Dernekleri Federasyonu (KASİF)	21
GÜNSİAF	35
Doğu Anadolu Sanayici ve İşadamları Dernekleri Federasyonu (DASİDEF)	17

Kaynak: TUSKON, "Federasyonlar", erişim, 3 Eylül 2013, http://www.tuskon.org/?p=federasyon&gl=federasyon&cl=ansifed.

MÜSİAD ve ASKON'un durumundaki gibi, TUSKON'un üyeleri de yeni sanayileşen Anadolu şehirlerindeki KOBİ'lerle sınırlı değildir. Sanayinin gelişmiş olduğu İstanbul ve Kocaeli'yi kapsayan MARİFED kurulan ilk bölgesel federasyondu ve diğerlerinin örgütlenmesinde önemli bir rol üstlendi. 2012'de MARİFED ve ESİFED, TUSKON'a bağlı bölgesel federasyonlar içinde en fazla üye derneğe sahip olanlar arasındaydı.

TUSKON şemsiyesi altında bir araya getirilen bölgesel federasyonlara bağlı tekil işletmelere dair bilgimiz yetersiz olsa da, bu işletmeler KOBİ'lerle sınırlı görünmüyor. Önceki bölümde tartışılan başlıca yeni girişimcilerden Fettah Tamince ve Ethem Sancak TUSKON bağlantılıdır. Merkezi Orta Anadolu'daki Kayseri'de bulunan ama bütün ülkede faaliyet gösteren Boydak grubu da TUSKON bağlantılıdır.[28] TUSKON'un kurucu başkanı da, Gaziantep'in en önde gelen işadamı ailesi Konukoğlu'nun CEO'larından birisidir. Boydak

lı bilgileri web sitesinden elde etmek mümkündür. Bkz. TUSKON, "Federasyonlar", erişim, 3 Eylül 2013, http://www.tuskon.org/?p=federasyon&gl=federasyon&cl=ansifed.

28 Boydak grubu ailesinin bazı üyeleri aynı zamanda TÜSİAD üyesidir.

ve Konukoğlu'na bağlı şirketler, "Türkiye'nin İlk 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" listesinde yer alan şirketlerdendir. MÜSİAD örneğinde olduğu gibi, hem gelişmiş hem az gelişmiş bölgelerde bulunan farklı büyüklükteki şirketler arasındaki çeşitli işbirliklerini içeren bir ilişkisel matris oluşumu, TUSKON'un örgütsel başarısının unsurlarından biridir. Ama TÜSİAD da, son yirmi yılda taşradaki işletmelerle sıkı ilişkiler geliştirmiş ve bu işletmelerin Türkiye Sanayici ve İşadamları Dernekleri Platformu ile Sektörel Dernekler Federasyonu etrafında örgütlenmelerine yardımcı olmuştur. Bu inisiyatiflerin 2004'te kurduğu şemsiye örgüt TÜRKONFED bünyesinde, 10.000'den fazla üyeyi temsil eden 110'dan fazla derneği kapsayan 20 federasyon bir araya gelmiştir.[29]

TÜRKONFED, 2005'ten bu yana bağlı derneklerin Başkanlar Konseyi toplantılarını farklı şehirlerde, özellikle de ülkenin az gelişmiş bölgelerindeki şehirlerde düzenliyor. Konfederasyonun amaçları arasında üye şirketlerin rekabet potansiyelini geliştirmek için teknoloji ve piyasa bilgisi paylaşımı ve bu bağlamda Türkiye'deki bölgesel iş fırsatlarıyla ilgili bilgi notları yayımlamak da var. KOBİ'lere özgü sorunları iktisat politikalarını etkileyerek çözmeye yönelik faaliyetlerin öneminin de, çeşitli raporlarda altı çiziliyor.[30] Raporlarda gönüllü derneklerin ilkeleri olarak şeffaflığa ve siyasi tarafsızlığa tekrar tekrar vurgu yapması, TÜRKONFED'in yerel düzeyde rekabet ettiği diğer dernekler ile hükümet arasındaki sıcak ilişkilerin bir eleştirisi olarak yorumlanabilir.[31] Bu rekabet çok kolay olmasa da, şemsiyesi altında topladığı gönül-

29 Bu 20 federasyondan on üçü bölgeseldir; diğerleri ise çeşitli sektörleri temsil eden federasyonlardır.

30 Özellikle şu raporlara bkz: TÜRKONFED, *KOBİ'lerde Finansmana Erişim*, TÜRKONFED, İstanbul, 2009 ve TÜRKONFED, *Bölgesel İnovasyon Merkezleri:Türkiye için Bir Model Önerisi*, TÜRKONFED, İstanbul, 2008.

31 TÜRKONFED, *TÜRKONFED 2011 Faaliyet Raporu*, İstanbul: TÜRKONFED, İstanbul, 2012.

lü dernek sayısının büyüklüğüne bakılırsa konfederasyon bu konuda bir ölçüde başarılı olmuş görünüyor. Nitekim, konfederasyon üyelik bakımından kendisini ülkedeki en büyük gönüllü işadamı derneği olarak sunuyor.[32]

Hükümet ile çeşitli girişimci dernekleri arasındaki ilişkiler tarafsızlıktan çok uzak. Özellikle TÜSİAD tarafından AKP hükümetinin çeşitli politika kararlarına sert eleştiriler yöneltildi ve derneğin eleştirel duruşu sık sık sert siyasi tepkilere ve hükümetle çatışmalara yol açtı. 2010'daki anayasa değişikliği referandumuyla ilgili ateşli tartışmalar sırasında TÜSİAD yöneticileri tarafından dile getirilen eleştiriler, başbakanı açıkça "bitaraf olan bertaraf olur" diye uyarıda bulunma noktasına getirdi.[33] Benzer şekilde, derneğin 2012'deki eğitim reformuna karşı olumsuz tavrına cevap olarak başbakan, "TÜSİAD kendi işine baksın" diye açıklama yaptı.[34] Gönüllü girişimci derneklerinin böyle meselelerle ilgili kamusal tartışmalarda yer almaları alışılmış bir durum olduğu için, bu sözler iş dünyasından aktörlerin iktisat politikalarıyla ilgili olmayan konulara müdahale etmemeleri gerektiği inancının ifadesi olarak görülemez. Bu sözlerin, daha ziyade, hükümet politikalarını tam anlamıyla desteklemeyen aktörlerin ifade ettiği görüşlere karşı önyargılı bir siyasi konumu ifade ettiği söylenebilir. Bu bölümde daha sonra tartışacağımız gibi, örgütsel ortamdaki yarılmalar, toplumsal ve ekonomik konularda arzu edilen politika yönelimlerinin niteliği doğrultusunda alınan farklı konumlar etrafında şekillenmiştir. Gönüllü giri-

32 Örneğin konfederasyonun web sitesi TÜRKONFED'in Türkiye'deki en büyük gönüllü girişimci derneği olduğu ifadesiyle açılır.

33 Referandum sürecinde hükümet ile TÜSİAD arasında süren tartışma için bkz. "Bertaraf Yok Edilmek Demek, TÜSİAD Bitaraf Değil", *Milliyet*, 18 Ağustos 2010; "Erdoğan'dan TÜSİAD'a: İktidarla Kedi Köpek Gibi Oynama Devri Bitti", *Zaman*, 18 Ağustos 2010; "Erdoğan'dan TÜSİAD'a Eleştiri: Böyle Saçmalık Olur mu?" *Zaman*, 25 Haziran 2010.

34 "Başbakan 4+4+4'ü Savundu, TÜSİAD'a Sert Çıktı", *Habertürk*, 28 Şubat 2012.

şimci derneklerinin politika sürecine etkisini belirleyen, büyük ölçüde, aldıkları konumun hükümet kararlarının ideolojik çerçevesiyle ne kadar uyumlu olduğudur. Üstelik farklı gönüllü girişimci derneklerinin politika belirleme ve yürütme konusunda kamu-özel ortaklığının kurumsal kanallarında yer alma imkânını da, kimi zaman açıkça yasa değişikliği yoluyla gerçekleşen hükümet müdahalesi belirleyebilir.

Hükümet ile gönüllü girişimci dernekleri arasındaki ilişkilerde hükümetle ters düşmenin ve uyumun önemi, farklı örgütsel aktörlerin politika kararlarına etkisinin ötesine uzanır. Bu ilişkilerin doğası ya dernekleri güçlendirir, ya da üyeleri üzerindeki güçlerini ve nüfuzlarını zayıflatır. Dernek siyasi otoriteyle uyumlu ilişkiler içindeyse, üyeler kendilerini temsil edenlerin çıkarlarını dile getirme ve takip etme kabiliyetine daha çok güvenecektir. Bir derneğin hükümetle zayıf ya da çekişmeli ilişkiler geliştirmesi ise, tam tersi etki yapacak ve tek tek girişimciler bu siyasi gerilimlerin kendi ekonomik çıkarlarına zarar vereceğinden korkacaktır. Nitekim, mülakatlarımız sırasında TÜRKONFED temsilcileri kendilerine bağlı bazı dernek üyesi işadamlarının daha sonra TUSKON'a üye olduğunu belirtti. Bu iki konfederasyon arasındaki rekabet sonunda TÜSİAD'a karşı bazı suçlamaların yöneltilmesine neden oldu. TÜSİAD'ın TÜRKONFED'i kullanıp taşradaki girişimcileri zorla kendi ekonomik ve siyasi çıkarları doğrultusunda hareket etmek zorunda bıraktığı iddia edildi. Bu suçlamalar hükümetin bazı dernekleri diğerlerinden daha çok kayırdığı bir siyasi ortamda yapıldığından, bu tür suçlamaların ya tabanın dernek yönetimine yönelttiği siyasal tarafsızlık taleplerini güçlendireceğini ya da TÜRKONFED'in üye kaybetmesi, dolayısıyla örgütsel gücünü yitirmesiyle rakibi TUSKON'a avantaj sağlayacağını düşünebiliriz. Hükümete yakın medya grupları, TÜRKONFED başkanının 2012 Eylül'ünde görevinden ayrılmasını TÜSİAD'ın konfede-

rasyonu kontrol etme girişimlerine bir tepki olarak yorumladılar.[35] Bu olay hükümetle ilişkilerinde ayrıcaklı bir konuma sahip olmayan bir derneğin küçülmesinin rakiplerinin işine yarayacak bir etki yaratacağının bir kanıtı olarak görülebilir. Buna bağlı olarak, hükümet müdahalesinin büyük işletmeler gibi KOBİ'ler için de önem kazandığı bir ortamda, iktidardaki partinin TÜRKONFED gibi bir derneğe husumetle yaklaşmasının, derneğin liderlik kadrosu ile üyeler arasındaki ilişkilerde önemli bir etki yapacağı görülebilir.

MÜSİAD, ASKON ve TUSKON'un üye şirketlerinin özelliklerini büyüklük, coğrafi dağılım ve devletten bağımsız rekabet potansiyeli temelinde açıklamalarını sorgulamak gerekiyor. Bu derneklerin üyeleri yeni gelişen taşra şehirlerinde bulunan KOBİ'lerle sınırlı olmadığı gibi, üyeler arasındaki küçük ve orta ölçekli işletmeler de hükümet teşviklerinden ciddi oranda yararlanıyorlar. Önceki bölümde tartıştığımız gibi, son dönemdeki hükümetler küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişimine daha çok önem veren politikalar uyguladılar. Özellikle AKP döneminde KOBİ'leri desteklemek için, daha önceki hükümetlerin siyasi öncelikleri arasında yer almayan bazı önemli politikalar ve kurumlar hayata geçirildi. KOBİ'ler büyük işadamı aktörlerle dış tedarik ve taşeronluk ilişkileri yoluyla karmaşık ilişkiler içerisinde yer almaya başladılar ve dolayısıyla aynı devlet destekli sermaye birikimi süreçlerinden etkilenir hale geldiler. Mesela, Üçüncü Bölüm'de siyasi yetkililerle bağları olan büyük ölçekli girişimcilere tanınan fırsatlar bağlamında tartıştığımız kamu ihalelerinde "esnekliği" artırma ve siyasi keyfiyetin kullanım alanını genişletme yönünde atılan adımlar, küçük işletmelere de ulaştı. Bu anlamda, siyasi otoritenin taşeron seçimine müdahale imkânı, KOBİ'ler için önemli bir unsur oldu.

35 "TÜSİAD Anadolu Sermayesini Vesayet Altına Almaya Çalışıyor", *Star*, 4 Eylül 2012 ve "TÜRKONFED'de İstifa Depremi", *Zaman*, 2 Eylül 2012.

Gönüllü derneklerin çeşitlilik gösteren üyelik yapıları, küçük ölçekli girişimcilerin büyüklerle birlikte iş yapabilecekleri bir alana girmesini mümkün kıldığı gibi, siyasi otoriteyle iyi ilişkiler içindeki girişimciler arasında ortak bir ekonomik çıkar ve siyasal bakış özdeşliği oluşmasına yol açmıştır.

Küçük işletmelerle büyük işletmeler arasında ilişki kurmakta faal rol oynayan TÜRKONFED gibi bir örgütlenme için, siyasi ilişki ağlarından dışlanmak ister istemez dezavantaj yaratacaktır. Bu açıdan, MÜSİAD, ASKON ve TUSKON'a başarılarının bir kısmını hükümetle iyi ilişkilerine borçlu dernekler gözüyle bakmak makul görünüyor.

Bu üç derneğin üyelerinin taşradaki küçük ve orta ölçekli işletmelerle sınırlı olmadığını görmüştük. Ama bu dernekler, örgütsel söylemlerinde dini kimliklerini vurgulayan çok sayıda bu tür girişimciyi barındırıyor. Ancak, açıkça laik ilkeleri benimseyen TÜRKONFED de çok sayıda taşra girişimcisini temsil ediyor. Bu durum, taşradaki işadamı camiasının İstanbul merkezli büyük işletmelerden kültürel görüş açısından farklı muhafazakâr Müslümanlardan ibaret olduğu gibi genelleme yapmanın yanlışlığına işaret ediyor. Dolayısıyla, önceden belirlenmiş, sabit bir dini kimliği paylaşan işadamlarını temsil iddiası da, siyasal İslâm'ın tabanında bulunan derneklerin örgütsel stratejileri ışığında sorgulanmalıdır. Belirli bir İslâmî görüş oluşturmak ve belirli bir biçimde yorumlanan dini kimliği ilişki sermayesi olarak kullanmak, bu stratejilerin önemli bir parçası olarak ortaya çıkmaktadır.

ÖRGÜTSEL SÖYLEMDE VE STRATEJİDE İSLÂM

İkinci Bölüm'de tartıştığımız gibi, 1990'ların siyasi gelişmeleri siyasal İslâm'ın toplumsal tahayyülünde dönüşümlere

neden oldu. Ekonomik kurumları İslâmî ilkelere uydurmak için ekonomiyi yeniden yapılandırma yönünde toplumsal projeler ortaya çıktı ve önerilen kurumsal değişiklikler vergilendirme, kredi, dış ticaret ve sanayi ilişkileri meselelerine kadar uzandı. 1990'larda RP'nin parti programı ve resmi yayınları ekonomiyi düzenleme ve ana makroekonomik değişkenleri belirleme konusunda mevcut mekanizmalara alternatifler içeriyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu alternatifler kurumsal özgüllükleri bakımından RP'ye yakın iş çevrelerinde tam anlamıyla benimsenmiyordu. Bununla birlikte, İslâm'ın ekonomik yaşamdaki yeriyle ilgili tartışmalar örgütsel söylem ve stratejinin biçimlendirilmesindeki önemini korudu. Örneğin çeşitli MÜSİAD yayınları (ayrıca Fethullah Gülen'in vaazları ve yazıları) bu tartışmalara katkı yapmıştır.[36] MÜSİAD'ın yayınladığı *Homo İslamicus* başlıklı bir makale derlemesinde tahayyül edilen İslâmî düzenin kapsamlı bir tablosu bulunabilir.[37]

Bu tablonun geneline baktığımızda, ilk başta para kazanmayı meşrulaştırma ve İslâm'ın gerek bireysel zenginleşmeyle gerek ulusal ekonomik kalkınmayla uyumlu olduğunu gösterme çabasıyla karşılaşıyoruz. İkincisi, İslâmî ekonomi modelinin Hayek'in eserlerinde bulunan muhafazakâr liberal yaklaşımla benzerlikler taşıyan bir tarzda kavramsallaştırıldığını görüyoruz. Piyasa ekonomisi, Hayekvari tarzda kendiliğinden bir düzene sahip olarak tahayyül ediliyor ve, hükümet müdahalesini gereksiz kılacak şekilde, toplumsal ilişkilere dayanan bir ahlâk temelinde işlediği öne sürülüyor. Başka bir deyişle, ekonomik düzenin, özgürlüğe düşman olarak görülen devlet müdahalesinin yarattığı iddia edi-

36 Özellikle bkz. Fethullah Gülen, *Enginliğiyle Bizim Dünyamız İktisadi Mülahazalar*, Nil Yayınları, İstanbul, 2009 ve Fethullah Gülen, *İnancın Gölgesinde*, Nil Yayınları, İstanbul, 2005.

37 MÜSİAD, *Homo İslamicus: İş Hayatında İslâm İnsanı*, MÜSİAD, İstanbul, 1994.

len "kölelik yolu"ndan uzaklaşması için, ekonomi dışı mekanizmaların gerekli olduğu vurgulanıyor.[38]

Bu İslâmî ekonomik düzen tahayyülünde, adil ve serbest rekabete önemli bir yer veriliyor. Fakat İslâmî referansları kullanan derneklerinin örgütsel söyleminde, ulusal ve uluslararası düzeydeki mevcut ekonomik ilişkilerde bu ilkeden sapıldığına da dikkat çekiliyor. Dolayısıyla, mevcut ortamda ekonomik başarının temelinde Müslümanlar arasında ilişki ağları oluşturulması yatıyor. Dini kimlik temelinde biçimlenen bu tür ilişki ağlarının piyasa ilişkilerinin formel akılcılığıyla uyumu meselesine ise hiç değinilmiyor.

İslâmî düzenin özelliklerine dair tartışmalar çerçevesinde, kâr amaçlı faaliyetlere dair olumsuz algılara karşı, sık sık peygamberin ticaretle uğraşmasına atıfta bulunulduğu görülüyor. "Peygamberin iş hayatı ASKON üyelerinin örnek alacağı bir hayattır" ifadesi bu derneğin misyonunu tanımlayan unsurlardan biri.[39] Peygamber bir tüccar olduğundan, ahlâki ilkelerin rehberlik ettiği ticaret hayatı meşrudur. Bu ahlâki ilkeler arasında, israfın ve gösteriş için tüketimin reddi ve elde edilen zenginliğin bir kısmının topluma geri döndürülmesi için hayırseverlik faaliyetlerinin zorunluluğu bulunuyor.[40] Bu ahlâki bağlamda, adil toplumun temel unsuru olarak yeniden bölüşümü sağlayan bir devlet anlayışına rastlanılmıyor. Bu konudaki makalelerde, İslâmî iş hayatının betimlenmesinde peygamber zamanında Medine pazarında geçerli olan kurallara atıfta bulunulduğunu görürüz. Devletin vergilendirme ve fiyat kontrolü yoluyla müdahalesinin reddi

38 Özellikle bkz. Mustafa Özel, "Adam Zengin Olur mu?", MÜSİAD, *Homo Islamicus: İş Hayatında İslâm İnsanı*, MÜSİAD, İstanbul, 1994, s. 3-14. Ayrıca bkz. Mustafa Özel, *Birey, Burjuva ve Zengin*, Kitapevi, İstanbul, 1998; ve Mustafa Özel, *Piyasa Düşmanı Kapitalizm*, İz Yayınları, 1993.

39 Bkz. ASKON, "Haklı Zenginlik", erişim, 12 Haziran 2012, www.askon.org.tr/hakli-zenginlik.

40 *A.g.y.*

("asla vergi alınmayacaktır" ve "fiyatları Allah belirleyecektir"), ayrıca serbest rekabete bağlılık da ("kimse pazarın herhangi bir yerine el koymayacak ya da burada tekel kurmayacaktır") bu kuralların altında yatan ilkelerden bazılarıdır.[41]

Tahayyül edilen İslâmî düzen, çoğunlukla Batı kapitalist düzeninden farklılığı üzerinden betimlenmekte; sonra da Batı kapitalizmi bencil bireylerin para kazanma içgüdülerine dayanan ve gerek zengin ile yoksul gerek kapitalist ile işçi arasında çatışma ve zıtlaşmalarla dolu bir düzen olarak tanımlanmaktadır.[42] Kapitalist ekonominin özgül niteliği olan daimi gerilim, devlet müdahalesini gerektirir ve ekonominin kendiliğinden işleyişini bozar. Bu yüzden kendi çıkarını gözeten bireylerin eşitsiz ve adaletsiz bir toplum yaratacağı belirtilerek bu durumun bireysel özgürlüğü sınırlamak için keyfi ve yapay önlemler alınmasına yol açtığı dile getirilmektedir. Ancak kültürel normlar ve kurumlar temelinde işleyen bir ekonomi toplumsal yozlaşma ve baskıcı devlet müdahalesinin getirdiği tehlikelerden uzak kalabilecek toplumsal ilişkileri garantileyebilir. Bu anlamda *homo İslamicus*'un dünyası *homo brutalis*in (zalim insan) kapitalist dünyasına alternatif olarak sunulur. *Homo İslamicus*'un ahlâki temelleri ve kişisel ve enformel nitelikli karşılıklılık ilişkilerinin kurumsal çerçevesi üzerinden işleyen bir İslâmî ekonomi tasavvuru, bu sebeple Batı kapitalizmine karşı eleştirel bir konumla el ele gider. Sosyoekonomik ilişkileri düzenleyen for-

41 Mustafa Özel, "Medine Pazarı'ndan MÜSİAD'a", *Anlayış*, Nisan 2010, s.16-19, Ayrıca bkz. Mustafa Özel, "İslâmî Ekonomi'nin İncelikleri", *Anlayış*, Temmuz 2009a, s. 16-19.

42 ASKON web sitesindeki kısa filmler Batılı olay örgüleri ve karakterler kullanarak bu temayı geliştirmektedir. Bu filmlerden birinde okyanusta seyreden güzel bir geminin batışı anlatılır. Gemide zengin yolcular iyi vakit geçirirken yoksullar temel ihtiyaçlardan bile yoksundur. Geminin batmasının sebebi zenginlerin bencilliğine isyan eden yoksulların aptallığıdır. Zenginlerin insan kardeşlerinin çilesine duyarsızlığı felaketi tetikler. Bkz. ASKON, "Marufun Egemenliği", erişim, 12 Haziran 2012, www.askon.org.tr.

mel mekanizmaların karşısında konumlandırılan dini doktrinin biçimlendirdiği enformel davranış kurallarının önemi, eşitlik kavramının içeriğini de belirler. Fethullah Gülen bunu şöyle formüle ediyor:

> Zenginden alıp fakire vermek, esasen eşitlik getirmez; aksine kabiliyetlerin körelmesine, çalışma arzusunun sönmesine, üretimin düşmesine ve sevgi, saygı, itaat ve şefkat gibi güzel duyguların ölmesine yol açar. Neticede şahsın eline bir şey geçmeyecek veya geçen miktar da elinden alınacaksa, o zaman sermaye için kim çalışır ve kim kan döker?...Ticaret ahlâkına riayet edip çalışan ve böylece meşru yollardan servet sahibi olan bir insanın malını elinden alıp, kahvehane köşelerinde çene çalmakla vakit öldüren bir tembele vermek acaba adelet midir? Böyle bir davranış, cemiyetin bir kısmını mağdur ederken, diğer kısmını da sadece başkasının sırtından geçinen asalak bir zümre haline getirmez mi? Böyle bir adaleti teklif edenler, elinde malı zorla alınıp fakire verilen insanlarla, asalak hale getirilmiş fakirler arasında meydana gelmesi muhakkak kin ve düşmanlığı acaba ne ile izah edecekler?
>
> Ve işte, İslâm, Allah korkusunun nezaretinde hem sermayeye hem de emeğe gereken önemi vermiş ve serveti zenginin elinde dönüp dolaşan bir devlet olmaktan çıkarıp, sadaka, zekaât ve karz-ı hasen köprüsüyle fakir tabakayı besleyici musluklar ve oluklar tesis ederek, servetin akışını sağlamıştır. Ayrıca, İslâm, bir yandan faiz, karaborsa ve spekülatif kazanç gibi meşru olmayan yollardan fakirlerin ezilmesinin önüne geçerken, diğer yandan "Çalıştırdığınız kişinin ücretini daha alnının teri kurumadan verin" diye fermanda bulunmuştur.[43]

---

43 Fethullah Gülen, "Allah İnsanları Neden Eşit Yaratmamış?", Fethullah Gülen, *İnancın Gölgesinde*, Nil Yayınları, İstanbul, s. 69-70.

İslâmî referanslara dayanan girişimci dernekleriyle bağlantılı kişilerle yaptığımız mülakatlarda Gülen'in analiziyle benzer çizgide argümanlarla karşılaştık; bunlardan kimileri vergi ödemenin ahlâki görev olduğunu açıkça reddediyordu. Bu kişilere göre vergiler hükümet tarafından çoğunlukla devlet borçlarının faizinin ödenmesinde kullanılıyordu. Mülakat yaptıklarımız, pek çok Müslüman işadamının vergiden kaçmak için enformel ekonomi alanında çalıştığını kabul ediyordu. Aynı zamanda bunun bir sorun olmayabileceğini söylüyorlardı, çünkü bu işadamlarının çoğu vergi oranlarını aşan hayır işleri yapıyordu. Devletin değil sivil toplumun görevi olan yoksullara yardım, bu kişilere göre, hayır işleriyle daha iyi gerçekleştiriliyordu. İslâmî toplumsal ilişkilerin ahlâki evrenine dair tartışmalarda, sınıf ve sınıf çatışmasının –çatışmalarla dolu Batılı kapitalist toplumların ayrılmaz parçalarının– bu evrende bulunmadığı iddia ediliyordu.[44] 1990'larda MÜSİAD'ın Konya şubesini kuran kişinin özlü ifadesiyle, "Hakiki İslâm yolunu takip ederek servet edinenler bir sınıf oluşturmazlar; kişisel zenginlik başka insanları ezmek için kullanıldığında sınıf ortaya çıkar ve bu bizim inancımızın reddettiği bir şeydir."[45] Gülen'in bu konudaki bir iddiasına göre, "İşveren ve çalışan aynı bedenin farklı organları gibidir. İslâm'a göre bunlar arasında bir çatışma olamaz."[46]

İşçilere adil davranmanın Müslüman işverenlerin sıkı sıkıya uyduğu bir ahlâk prensibi olduğu sınıfsız bir toplumda, ister istemez ücret pazarlığı ve çalışma koşullarına dair müzakereler de önemini kaybedecektir. Dolayısıyla sendika-

44 Sabahattin Zaim, *İslâm-İnsan-Ekonomi*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1992 ve Yusuf Balcı, "İslâmda Çalışma İlişkileri", MÜSİAD, *Homo İslamicus: İş Hayatında İslâm İnsanı*, MÜSİAD, İstanbul, 1994, s. 113-128.

45 Aktaran, "İslâmî Sermaye" yazı dizisi, Kemal Can, "Tekkeden Holdinge Yerli Sermaye Yazı Dizisi", *Milliyet*, 11-18 Mart 1997.

46 Gülen, *Enginliğiyle Bizim Dünyamız-İktisadi Mülahazalar*, s. 417.

lar artık önemli toplumsal aktörler olarak görülmez, grevler ise İslâmî emek ilişkilerinin yapısına aykırıdır.[47] Ama sendikalar lüzumsuz görülse de tümden reddedilmez. Nitekim Hak-İş Konfederasyonu ve memurlar ile öğretmenleri temsil eden Memur Sendikaları Konfederasyonu (Memur-Sen) İslâmî görüşe sahip örgütlerdir. Birinci Bölüm'de bahsettiğimiz gibi, Hak-İş 1976'da koalisyon hükümetinin küçük ortağı MSP'ye bağlı Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı'nın inisiyatifiyle kurulmuştu ve bakanın sekreteri konfederasyonun ilk başkanıydı. Memur-Sen ve Eğitimciler Birliği Sendikası (Eğitim-Bir-Sen) daha sonra kuruldu. Tıpkı Hak-İş gibi bu sendikaların üye tabanı da AKP döneminde dikkate değer ölçüde genişledi.[48] Ele aldığımız gönüllü girişimci dernekleri gibi, bu konfederasyonlar da, işçileri örgütleme konusunda diğer sendikalarla rekabet ederken ya da işçilere Müslüman girişimcilerin husumetini kazanmayacak ve onların çıkarlarıyla uyumlu stratejiler önerirken, İslâmî referansları kullanıyorlardı.

Peygamber zamanında Medine pazarında tekelleşmeyi yasaklayan kural, İslâmî referanslarla formüle edilen örgütsel stratejilerin söylemsel çerçevesinin şekillendirilmesinde önem taşıyor. Yeni ortaya çıkan muhafazakâr işadamı camiası içinde, öteden beri devletle ayrıcalıklı ilişkiler yoluyla oluşan tekellerin sahiplerine karşı toplumsal dezavantaj söylemi kullanılırken bu kurala gönderme yapılıyor.[49]

Bu bağlamda, İslâmî kimlik hem geçmiş dezavantajların kaynağı hem de yeni bir ilişki sermayesi olarak görülüyor. Aslında MÜSİAD kısaltmasının başındaki "M" harfinin ya-

47 Zaim, *İslâm-İnsan-Ekonomi* ve Balcı, "İslâmda Çalışma İlişkileri."

48 Memur-Sen üyelerinin sayısı 2004'te 137.937'den 2012'de 515.378'e yükseldi. Rakamlar için bkz. Koray Çalışkan, "Rekortmen Sendika Grevi Yasakladı", *Radikal*, 17 Nisan 2012.

49 Dezavantaj dilinin ayrıntılı bir analizi için bkz. Buğra, "Political Islam inTurkey in Historical Context."

rattığı muğlaklığın İslâm kimliğinin stratejik kullanımında bir rol oynadığı da söylenebilir. "M" harfi "müstakil"i ifade etse de, 1990'larda çoğunlukla "Müslüman"ın kısaltması olarak yorumlanıyordu. Bu karışıklık ekonomik hayatta güven ilişkilerinin kurulmasına zımni bir katkı yapmış olabilir. İkinci Bölüm'de tartıştığımız gibi, İslâmî ekonomik kurumların yaratılmasının RP'nin siyasi söyleminin önemli bir unsuru olduğu o yıllarda, borçlanmada faiz alımından kaçınmayı sağlayan kâr ortaklığı düzenlemeleri temelinde yatırım fonları oluşturulması, bazı MÜSİAD üyesi şirketlerin sermaye birikimine önemli bir katkı yapmıştı. 1997'de RP liderliğindeki koalisyon hükümetinin çöküşüne giden süreçte, bu şirketlere açılan davalar MÜSİAD temsilcilerinin söyleminde bir değişikliği beraberinde getirdi.[50] Özellikle ordunun ciddiye aldığı "yeşil sermayenin yükselişi" konusundaki yaygın kaygılara karşı, MÜSİAD temsilcileri "M" harfinin muğlaklığını ortadan kaldırmaya çalışıp "sermayenin rengi ve inancı" yoktur demeye başladılar.

Bununla birlikte, bazı şirketlerin "yeşil sermaye" olarak yaftalandığı, koalisyon hükümetinin çöktüğü ve Anayasa Mahkemesi'nin RP'yi kapattığı süreçte, Müslüman işadamlarının dini kimlik temelli dezavantajlarına yapılan vurgu da artmaya başladı. Bu arada, kimi zaman bu gelişmelerin Müslüman girişimcileri, laik düzenin düşmanlığına karşı kendilerini savunmak için örgütlenmeye ittiğinden ve Müslüman girişimci derneklerinin bugünkü canlılığına yol açtığından da söz edildi.[51] Bundan önce başlamış olan İslâmî ağ oluşturma faaliyetlerinin gerçek zamanlamasına ters düşen bu yorum, muhafazakâr Müslümanların dini kimlik temelinde marjinalleştirilmesine gönderme yapan örgütsel söylemin

50 Aynı dönemde MÜSİAD'ın kapatılması için de bir dava açıldı. Bkz. "MÜSİAD'a Kapatma Davası", *Sabah*, 25 Mayıs 1998.

51 "Son Dönemin Yükseleni Muhafazakâr Dernekler", *Milliyet*, 1 Ağustos 2009.

sürdürülmesine yardımcı oldu. Bu söylem, siyasal İslâm tabanını tek tek derneklerde ve daha geniş ilişki ağları içinde birlikte tutmak amacıyla yaygın olarak kullanıldı.

Hem ASKON hem MÜSİAD'ın içinde yer aldığı Türkiye Gönüllü Teşekküller Vakfı (TGTV), bu tür geniş ilişki ağlarının önde gelen örneklerindendir. MÜSİAD, 1994'te İslâmî görüşe sahip çok sayıda STK için şemsiye örgüt olarak tasarlanan TGTV'nin kuruluşunda aktif bir rol oynamıştı.[52] Bu STK'lar arasında, kültürel faaliyet yürüten ya da insan hakları savunuculuğuyla uğraşanların yanı sıra hayırsever kuruluşları da vardı. Ayrıca bazı STK'lar bariz siyasal nitelikli olan faaliyetlere girişmiş, mesela Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerinin gerilmesine yol açan Mavi Marmara filosunun Gazze'ye gidişinin örgütlenmesinde rol almışlardı. Gazze'ye yardım gönderme amaçlı bu girişimin başını, uluslararası düzeyde faaliyet yürüten Müslüman hayır kuruluşu ve TGTV üyesi İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı (İHH) çekiyordu.[53] TGTV üyeleri arasında bulunan başka bir kuruluş olan Deniz Feneri Derneği de farklı türden yoğun tartışmalara sebep oldu. Deniz Feneri önce RP'yi sonra AKP'yi destekleyen Kanal 7'nin hayır amaçlı bir programından doğmuştu. 2007'de Almanya'da patlayan bir skandal, bir yıl sonra Türkiye'deki kuruluşla ve televizyon kanalıyla bağlantılı olan ve aynı adı taşıyan bir derneğin ve kanalın yöneticilerine hapis cezası verilmesiyle sonuçlandı.[54] Skandal Almanya'da yaşayan Müslümanlardan alınan bağışların, İslâmî çevrelerden bazı kimselerin ekonomik ve siyasi çıkarları için yasadışı olarak kullandığının anlaşılmasıyla ortaya çıkmıştı. Bu bağışları çıkarı için kullananlar ara-

52 Bu kuruluş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TGTV, "Anasayfa", erişim, 2 Eylül 2012, www.tgtv.org.

53 "Turkish Funds Helped Group Test Blockade", *New York Times*, 1 Haziran 2010.

54 "Deniz Feneri Davasında Karar Açıklandı", *Hürriyet*, 17 Eylül 2008.

sında bazı önde gelen AKP üyeleri de olduğu söyleniyordu.[55] Türkiye'de de konuyla ilgili bir dava başladı. Muhalefet partileri hükümetin sanıkları korumak için yargıya müdahale ettiği iddialarında bulundu.[56] Dava sırasında hâkimler değiştirildi ve sanıklar serbest bırakıldı. Bu arada, Türkiye'deki Deniz Feneri'ne karşı iddianameyi hazırlayan savcılara da yetkilerini kötüye kullanmaktan dava açıldı. Bu savcılar daha sonra aklandı.[57]

Deniz Feneri örneği, hayır işleriyle ekonomik ve siyasal çıkarlar arasında kesin bir ayırım olmayabileceğini gösteriyor. Girişimci derneklerinin STK'larla birlikte hayır işleri yaptığı TGTV'nin yapısı da, benzer bir sınır bulanıklığına dikkat çekiyor. MÜSİAD ve ASKON, TGTV şemsiyesi altında ekonomi dışı amaçlarla STK'larla işbirliği yapıyor ve kendilerini adil davaya bağlı inanç sahipleri arasında konumlandırıyorlar. Ayrıca, farklı sivil inisiyatiflere katılma yoluyla oluşan ilişki ağları, bu derneklerin kendi üyelerine iş bağlantıları kurma fırsatları da sağlıyor. Daha da önemlisi, ekonomik aktörler ile ekonomi dışı aktörler arasındaki bu tür İslâmî ağların oluşması, ortak kültürel kimliği güçlendiren bir ortam yaratıyor.

Ekonomik çıkar amaçlı faaliyetlerin ekonomi dışı daha genel hedefleri olan ağlar içinde sürdürülüşünü, Gülen hareketi örneğinde daha net bir biçimde görebiliriz. Hareketin iş dünyasına girişi, Gülen'in vaazlarının, kitaplarının ve başka metinlerinin tüccarlar, sanayiciler ve başka alanlarda çalışanlar tarafından okunup tartışıldığı özel toplantı-

55 Deniz Feneri ile AKP arasındaki ilişki uluslararası medyada da haber oldu. Örneğin bkz. "Turkey's AKP Tarnished by Graft Case", *Financial Times*, 2 Ekim 2008.

56 "Deniz Feneri'nde Örgüt Bulunamadı", *Milliyet*, 10 Nisan 2012.

57 "Deniz Feneri Savcıları Yargılanıyor", *Milliyet*, 4 Mayıs 2012. En nihayetinde savcılar beraat etti. Bkz. "Deniz Feneri Savcıları Beraat Etti", *Radikal*, 17 Kasım 2012.

lar gibi "bilinçlendirici" faaliyetlerle başladı. 2002'de Gülen'le bağlantılı Samanyolu kanalı, "Kimse Yok mu?" adıyla yoksulluk ve yoksul yardımı üzerine bir program başlattı. Tıpkı Deniz Feneri örneğindeki gibi, bu program da ülke çapında bir hayır kuruluşu doğurdu. Ama Gülen ağının en önemli hayır işleri eğitim alanında oldu. Bu hayır işlerinin finansmanı da işadamlarından sağlanıyordu. Bu uygulamalar sayesinde, ekonomik faaliyetler yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde sürdürülen daha geniş siyasal ve sosyal faaliyetlerin "bir parçası" haline geldi. Uluslararası düzeyde, Gülen ağının Afrika, Asya ve Latin Amerika ülkelerinde açtığı Türk misyoner okulları ağ dahilindeki işadamlarının bu ülkelerdeki girişimlerinin çekirdeğini oluşturdu; bu işadamları da bunun karşılığında okulları ve yerel hayır işlerini desteklediler.[58]

TUSKON'un iş dünyasındaki gücü ve nüfuzu büyük ölçüde Gülen ağının yerel, ulusal ve uluslararası düzeylerde harekete geçirebildiği dayanışma ve işbirliği bağlarından kaynaklanıyor. Gülen hareketiyle bağlantılı medya organlarında, küçük taşra tüccarlarının uluslararası düzeyde rekabet edebilmelerini sağlayan ekonomik ve ekonomi dışı çıkarların ortak takibiyle ilgili geniş anlatılar bulabiliyoruz.[59] Ama bu bağlamda hareketin AKP liderliği ve Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'le olan imtiyazlı ilişkilerini ihmal etmemek gerek. Bir dönem basında çıkan TUSKON genel kurullarıyla ilgili haberlerde altı çizildiği üzere, bu kurullara bakanların ve AKP milletvekillerinin katılması ve derneğin ulusal ekonomik kalkınmaya katkılarını övmesi olağan hale gelmiş durumdaydı.[60] Dolayısıyla, TUSKON'un iş hayatındaki konu-

58 Örneğin bkz. "Ülkelerimiz Arasındaki Köprüleri Türk Okulları Kurdu", *Aksiyon*, no. 757, 2009.

59 Örneğin bkz. "Esnaflıktan Küresel Rekabete", *Aksiyon*, no. 810, 2010, s. 36-44.

60 Üç bakan ve meclis başkanı dahil bir grup hükümet yetkilisi TUSKON'un ilk genel kuruluna katılmıştı. Bkz. *Zaman*, 20 Mart 2006. Derneklerin genel ku-

munun koordinatlarının, hem Gülen ağının stratejik genişlemesini hem de hükümetle ilişkilerini içeren bir ekonomi dışı faktörler kümesince belirlendiğini görebiliyoruz.

TUSKON'la AKP hükümeti arasında özellikle dış ekonomik ilişkiler alanında gayet sıkı ilişkiler kurulmuş, TUSKON bu alanda TOBB'la rekabet eder konuma gelmişti. TOBB'un da hükümetle ilişkilerinin, tıpkı TÜSİAD'ın durumundaki gibi, gerilimlerden arınmış olmadığını görüyoruz. TUSKON'la TOBB arasındaki rekabet ve hükümetin bu rekabet karşısındaki pozisyonu, TUSKON'un güçlü olduğu iddia edilen Türkiye İhracatçılar Meclisi'ne (TİM) dair yasalarla ilgili ateşli tartışmalarda kendini gösteriyor. Diğer girişimci örgütlerinin şiddetle karşı çıktığı bu yasaların hedefi, DEİK ve TOBB'un bazı ayrıcalıklarını TİM'e aktarmaktı.[61]

TUSKON'un dış ekonomik ilişkiler stratejisi, OECD dışı ülkelerle bağları güçlendirmeye odaklıdır. Konfederasyon'un Türkiye ile bu ülkeler arasında kurduğu "köprüler", çoğunluğu gelişmiş ülke piyasalarında rekabet edemeyecek üyelerine sağladığı bir avantaj olarak sunulur. Aynı köprü kurma metaforunu, MÜSİAD ve ASKON'un kendilerini üyelerine takdim etme biçimlerinde de görebiliriz. MÜSİAD, 1990'larda Türkiye'nin dış ekonomik yöneliminin, sürdürdüğü Batı kapitalizmi eleştirisine uygun biçimde, tersine çevrilmesi gerektiğini savunuyordu. Batı kapitalizminin, özellikle de Avrupa modelinin, İslâmî bir ekonomik kalkınma yöntemiyle bağdaşamayacağı savunuluyordu. Buna karşılık, Doğu Asya kalkınma modeli, modern bilgi toplumuna

rullarına dair medyada çıkan haberlerde gazeteciler kurula katılan bakan sayısına dikkat çekmişti. Özellikle bkz. Serpil Yılmaz, *Milliyet*, 16 Mart 2008. Başbakan ve bazı bakanlar derneğin 2012'deki genel kuruluna katıldı. Bkz. *Zaman*, 1 Nisan 2012.

61 "5910 Sayılı Türkiye İhracatçılar Meclisi ve İhracatçı Birliklerinin Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun", *Resmi Gazete*, no. 27277, 3 Temmuz 2009. İş dünyasının kanuna tepkisi için bkz. "TİM Yasası İş Dünyasını Böldü", *Referans*, 11 Haziran 2009.

başarıyla uyum sağlamış ekonomilerde geleneksel kültürel değerlerin egemenliğinin sürdüğü bir model olarak olumlu bulunuyordu.[62] Doğu Asya'nın ekonomik kalkınmasında devlet müdahalesinin oynadığı can alıcı rolün şaşırtıcı biçimde görmezden gelindiği bu kendine has Doğu Asya modeli yorumu, MÜSİAD kurucu başkanı Erol Yarar tarafından geniş bir şekilde tartışıldı. Yarar'a göre, dünya ekonomisinin merkezi Pasifik bölgesinin batısına kaymıştı.[63] Bu yüzden Türkiye'nin de dış ekonomi stratejisini değiştirmesi ve küresel ekonomiyle bütünleşme konusunu yeniden tanımlaması zorunluydu.

İslâmî referanslar, MÜSİAD'ın sadece ulusal düzeyde ilişki ağları kurma girişimlerinde değil, Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu ülkelerle ekonomik ilişkiler geliştirmede de öne çıkıyordu. İkinci Bölüm'de tartıştığımız gibi, dış ekonomik ilişkilerdeki bu stratejik yönelim sistemli bir şekilde RP hükümetiyle işbirliği içinde yürütülüyordu. Derneğin dış ekonomik ilişkiler perspektifinin özü değişmese de, Türkiye'nin AB üyeliğine aleni muhalefeti AKP hükümeti döneminde bir ölçüde değişmişti.[64]

AKP hükümeti, 1999'da Türkiye'nin resmen aday ülke statüsü kazanmasıyla ciddi bir olasılık haline gelen AB üyeliği hedefine bağlılığını ilan etmişti. 2000'lerde hem AKP hükümeti hem de siyasal İslâm'ın tabanındaki işadamları, Türkiye'nin AB üyeliğine yönelik eleştirilerini azalttılar. AB'yle sıkı ilişkilerin ekonomik avantajlarına hâlâ inanmasalar da, AB'ye üyelik sürecini demokratikleşine bakımından olumlu değerlendirdiler. Aslında bu tavır değişikliğinin sağlam bir zemini vardı, çünkü Türkiye'nin aday ülke statüsü siyasal ve

62 Buğra, "Class, Culture and State", s. 528.

63 A.g.m.

64 MÜSİAD'ın AB konusundaki görüşleri için bkz. MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi Raporu 2008*, MÜSİAD, İstanbul, s. 163-167.

ekonomik hayatta İslâm'ın güçlenişine karşı askerî darbe ihtimalini düşürmüştü.[65]

AB konusundaki söylemin değişmesiyle ekonomik kurumların yeniden yapılanmasıyla ilgili tartışmalarda İslâmî referansların azalması aynı anda oldu. İslâmî ekonomik düzen arayışı çekiciliğini kaybetmiş ve yerini küreselleşen piyasa ekonomisinde girişimcilik başarısı hedefine tam bağlılığa bırakmış görünüyordu. Nitekim, İslâmî ekonomik düzen tartışmalarına ciddi katkılarda bulunan Erol Yarar 2000'lerin sonuna doğru şöyle diyordu: "Gerçek burjuvazi biziz." Bu şekilde, MÜSİAD üyelerinin, TÜSİAD üyelerinin aksine, devlet desteğine dayanmadan gelişmiş oldukları mesajını veriyordu.[66]

İş camiasının büyük bir kesimince desteklenen bir hükümetin yönettiği çağdaş Türkiye'de, ekonomik ilişkilerin herhangi bir muğlaklığa yer bırakmayan kapitalist niteliğini düşünürsek, Yarar'ın bu sözünde olağandışı bir yan bulunmadığı sonucuna varabiliriz. Oysa "burjuvazi" teriminin kullanılması büyük bir itiraz dalgası doğurdu ve MÜSİAD'ın o dönemki başkanı selefinin sözlerinin derneğin hedeflerine ulaşmak için giriştiği çabalara hakaret niteliğinde olduğunu belirtti. Bu tartışma medyada İslâm ile kapitalizm ilişkisi tartışmasını canlandırdı ve İslâmî etik temelli bir ekonomik

65 Özellikle AKP hükümetinin ikinci döneminde AB'ye katılım süreci tökezlemeye başladı ve Türkiye Ortadoğu ve Afrika'daki ülkelerle ekonomik ve siyasi ilişkiler geliştirdi. İsrail'le ilişkilerin bozulması, BM Güvenlik Konseyi'nde Türkiye'nin İran ambargosuna karşı oy kullanması ve Hamas'la iyi ilişkiler kurulması Türkiye'nin son dönem dış politikası konusunda hem ulusal hem uluslararası basında tartışmalara neden oldu. Örneğin bkz. "Turkey's Foreign Policy: Is Turkey Turning?", *The Economist*, 10 Haziran 2010.

66 "Erol Yarar: 'Asıl Burjuva Biziz'", *Star*, 20 Temmuz 2009. Bu röportaja tepkiler için bkz. Kadri Gürsel, "Müslüman Burjuvazi Üzerine Düşünceler", *Milliyet*, 27 Temmuz 2009; Nuray Mert, "Sıratı Müstakim Üzere Marka Ayakkabı ile Yürümek", *Radikal*, 21 Temmuz 2009; Dücane Cündioğlu, "Teşhirciliğin Dindarcası", *Yeni Şafak*, 25 Temmuz 2009; Fuat Keyman, "Homo-Islamicus ya da Gerçek Burjuvamız", *Zaman*, 26 Temmuz 2009.

düzen ile kişisel çıkar dürtüsünün büyümenin motorunu oluşturduğu kapitalist ekonomiler arasındaki farkın tekrar altı çizildi. Kapitalizmin kötülükleri yeniden sıralandı (hırs, kıskançlık, gösteriş amaçlı tüketim, az sayıda sermaye sahibinin kitlelere tahakkümü, sınıf çatışması ve toplumsal yozlaşma), Medine pazarındaki hâkim ilkelere uygun rekabetçi piyasa ekonomisinin yapısı hatırlatıldı.[67] *Homo İslamicus*'un örgütsel ortamın ideolojik çerçevesini terk etmesi ihtimaline karşı gösterilen bu büyük tepki, ilişki ağlarının istikrarlı bir biçimde işlev görmeye devam etmesi ve siyasal ayrıcalığın korunması için ortak dini kimliğe yapılan vurguyla sürdürülen çabaların önemine ve bu çabaların sürdürüldüğü ortamdaki bir dizi gerilime dikkat çekti. Siyasal İslâm'ın tabanını oluşturan örgütlerin içinde yer aldıkları ilişkisel matris içindeki uyum ve istikrarın karşı karşıya kalabileceği tehdit unsurları üç farklı düzeyde ele alınabilir.

Toplumsal düzeyde, İslâmî referanslar hem kâr amaçlı faaliyetlerin meşrulaştırılması hem de nüfusun dezavantajlı kesimlerinin küskünlüğünün azaltılmasında ihmal edilemez bir rol oynuyor. Ekonomik büyümeye rağmen yoksulluğun, işsizliğin ve eşitsizliğin yüksek düzeylerde kaldığı bir ülkede, yeni işadamlarının elinde biriken zenginliğin gerçek bir toplumsal gerilim kaynağı oluşturabileceği açık. İslâmî görüş, ilk etapta yeni zenginleri gösteriş amaçlı tüketime ve gösterişe karşı uyararak bu gerilimin azalmasına yardımcı oluyor. Öte yandan da, İslâmî referanslarla harekete geçirilebilen ve sistemli olarak meşrulaştırılan hayırseverlik biçimlerine dayanıldığı için, artan oranlı vergilendirme ve hak temelli sosyal politikaların reddedilmesini kolaylaştırıyor.

67 "Ömer Vardan: Burjuvazi Demek Çabamıza Hakaret", *Milliyet*, 28 Temmuz 2009; "Ömer Cihat Vardan: Hangi Mahalleden Olursa Olsun İş Yaratanın Alnı Öpülmeli", *Referans*, 10 Ağustos 2009; İbrahim Öztürk, "Müslümandan Burjuva Olmaz", *Anlayış*, Eylül, s. 58-59; ve Mustafa Özel, "Zengin Adam Olur mu?" *Anlayış*, Eylül, 2009b, s. 16-19.

Dolayısıyla, kendilerini Müslüman cemaatin geri kalanından koparan yeni zengin Müslümanların tüketim kalıplarının yaratabileceği sorunlar, İslâmî ekonomik düzenle ilgili önceki tartışmalara katkı yapan kimi entelektüellerin yazılarında boy gösteriyor.[68] Ahlâki duyarlılıklara hitap edilirken, vergi ödeme yükümlülüğüne hiç değinilmiyor. İşadamlarına toplumsal sorumlulukları hatırlatılıyor, ama bu sorumluluklar hemen her seferinde İslâmî zekât anlayışıyla hayır işleri çerçevesinde formüle ediliyor.[69] İslâmî referanslar, hem zengini hem yoksulu bağlayan öğretilerin altını çizerek de rıza inşasında rol oynuyor; bu bağlamda, mesela, otoriter laik rejim ve bu rejimin seçkinleri tarafından dışlanmış olanların ortak dini kimliğine vurgu yapılıyor.

Olaya işadamı dernekleri düzeyinde bakarsak, hem taşra girişimcilerinin hem İstanbul ve diğer sanayi şehirlerinde bulunan girişimcilerin çıkarlarını temsil eden şirketleri içeren üyelik yapısındaki istikrarsızlık unsurlarını görebiliriz. Özellikle MÜSİAD ve TUSKON örneklerinde, bazı üye işletmeler büyüktür ve gerek ulusal gerek uluslararası düzeyde çalışırlar. Daha önce belirttiğimiz gibi, üye çeşitliliği ekonomik çıkarların yerellik, büyüklük ve sektörel konum farklarını aşan bir düzeyde savunulması açısından güçlü bağlar sağlar. Dini kimliğe yapılan vurgu ise, aynı yerelliği paylaşma ve kısa vadeli çıkarların uyumu konusundaki eksikliği giderir ve bu yüzden vazgeçilmesi akıllıca olmayacak faydalı bir ilişki sermayesi niteliği taşır.

Bunun yanı sıra, siyasal İslâm tabanına dahil üç kuruluşun ekonomik ve siyasal nüfuzları arasında bulunan farklar da, potansiyel istikrarsızlık kaynakları gibi görünmektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi, ASKON'un üyeleri daha az çeşitli-

68 Örneğin bkz. Mustafa Özel'le röportaj: "İslâmî Siteler İslâmî Problemler Çıkaracak", *Yeni Şafak*, 16 Ekim 2011.

69 Öztürk, "Müslümandan Burjuva Olmaz."

lik arz ettiği için bu kuruluşun üyelerine sağladığı ekonomik avantajlar, MÜSİAD ve TUSKON'un sağladıklarından daha sınırlıdır. ASKON'un siyasi konumu da diğer iki kuruluştan farklıdır ve ASKON'un AKP'nin revize ettiğinden daha muhafazakâr bir siyasal İslâm damarına, oy düzeyinde değilse bile duygusal olarak sempatisini koruyan işadamları üzerinde, ihmal edilemez bir tesiri vardır. İktidardaki partiyle MÜSİAD ve TUSKON kadar sıkı ilişkileri bulunmasa da, AKP'nin bu derneği yabancılaştırması siyaseten hiç akıllıca olmayacaktır.

TUSKON'un Fethullah Gülen ağıyla yakınlığı, üç kuruluş arasındaki potansiyel çekişmelerin başka bir boyutunu oluşturur. Gülen hareketinin kendi siyasi amaçlarına yönelik farklı bir ekonomik ve ekonomi dışı ilişkiler kümesi vardır. Bunu örneğin hayır kuruluşlarıyla ilişkiler alanında görebiliriz; mesela MÜSİAD ve ASKON'un aksine TUSKON TGTV bünyesinde yer almaz. Dış ekonomik ilişkilerde de TUSKON kendi stratejisini izlemiş ve diğer iki kuruluş gibi DEİK'te yer almak yerine TİM'deki etkisini artırmaya çalışmıştır. Bu alanda konfederasyonun hükümetle özellikle sıkı bir ilişkisi olmuş ve Gülen ağının içindeki yüzlerce misyoner okulu yoluyla MÜSİAD ve ASKON'dan daha fazla siyasi etki yaratabilmiştir.

Ama Gülen ağının siyasi nüfuzuna tam anlamıyla rıza gösterilmediğini görmek de önemlidir. Bu bakımdan, üçüncü AKP hükümeti döneminde Gülen ağının hükümet bürokrasisine, özellikle polisin ve yargının alanına sızmasının, partide tepki yarattığını hatırlamak faydalı olacaktır. Yaygın olarak Gülen hareketinin kontrol ettiğine inanılan yargı kesimi ile, başbakan arasındaki karşı karşıya gelişte bu karşılıklı gerilim zirveye ulaşmıştır.[70] Benzer gerilimler işadamları camiası içindeki ilişkileri de etkileyebilir.

70 Özellikle bkz. Ali Bayramoğlu'yla röportaj: "Ali Bayramoğlu: İslâmî Kesim içinde Cumhuriyet Tarihinin en Büyük Kavgası Yaşanıyor."

AKP hükümetinin on yıllık iktidarında, siyasal İslâm tabanındaki üç kuruluş arasındaki ilişkilerde çatışmadan ziyade işbirliği hâkim olmuştur. Nitekim görüştüğümüz kişilerden biri, onlara "kardeş kuruluşlar" demiştir. Bu kuruluşlar hükümet desteğinden faydalanmak için ortak hareket ederek kalkınma ajanslarında ya da odalar gibi farklı örgütlenmelerde güç kazanmıştır. Örneğin odaların yönetim kurullarında seçimlere katıldıklarında ortak listelerle çıkmakta ve koltukları paylaşmaktadırlar.[71]

Bu tür işbirlikleri, içinde bulundukları gemiyi sarsmamaya çalışan taraflara şüphesiz avantajlar sağlamıştır. Ama gemide bulundukları yerler benzer değildir ve aralarındaki güç ve nüfuz farkı görmezden gelinemeyecek bir gerilim kaynağıdır.

Bu farklı düzeylerde beliren istikrar bozucu unsurlar, sosyoekonomik eşitsizliği meşrulaştırmakta ve farklı dernekler ile bunların üyeleri arasındaki ilişkilerdeki gerilimleri kontrol altında tutacak bir işbirliği sağlanmasında dini referansların neden önemlerini koruduğunu açıklamamızı sağlayabilir. Üstelik Yarar'ın ifadesindeki "gerçek burjuvazi"nin muhayyel olandan ayrılabilmesi için, ifadenin içini biraz daha doldurmak gerekliydi. Bu ifadeyle, "ayrıcalıklı konumlarını kaybetmekten mutsuz olan" ve bu yüzden hükümete eleştirel yaklaşan "devlet destekli burjuvazi unsurları" tanımına uygun iş camiası kastediliyordu. Fakat AKP hükümetinin, piyasa ekonomisinin temel ilkelerine sadık olduğuna dair resmi söyleminden bağımsız olarak, ekonomik hayata müdahale ettiğini gizlemek kolay değildi, üstelik bu keyfi nitelikli müdahale sermaye birikim sürecini etkileyecek biçimde yapılıyordu. TÜSİAD üyelerinin yurtiçi ve yurtdışı piyasalarda rekabet güçlerinin temelini oluşturan bir giri-

71 Örneğin İstanbul Ticaret Odası'nın 2009'daki yönetim kurulu seçimlerinde ASKON, MÜSİAD ve TUSKON'un ortak duruşu medyada yer almıştı. Örneğin bkz. "İTO, MÜSİAD Oldu", *Vatan*, 28 Şubat 2009; Serpil Yılmaz, "İTO'da İktidarın Adı: Dernek Ekibi", *Milliyet*, 19 Şubat 2009.

şimcilik becerisi ve teknolojik üstünlüğüne sahip oldukları, TÜRKONFED'in de taşradaki KOBİ'leri örgütlemekte epeyce başarılı olduğu bir ortamda, iş camiasının başka bir kesimini desteklemek için yapılan böyle bir siyasi müdahaleyi meşrulaştırmak daha da güçtü.

Böyle bir ortamda, MÜSİAD'ın kuruluşu sırasında kullanılan ve laiklerin Müslüman kesime yönelik düşmanlığına vurgu yapan toplumsal dezavantaj söylemi iki açıdan faydalı görünüyor. Bu söylemle, işadamları camiasının iki kesimi arasındaki çatışmanın başlangıcını geçmişe yerleştiriyor ve camianın artık imtiyazlı hale gelmiş kesiminin önceden yaşadığı dini kimlik temelli dezavantajların altı çiziliyor. Dolayısıyla söylem, yeni zenginleşen işadamlarının hükümetle olan partikülarist ilişkisini gizlemeye yardımcı oluyor. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, muhafazakâr işadamları camiasındaki örgütlenme canlılığı kimi zaman RP öncülüğündeki koalisyon hükümetinin ordu inisiyatifiyle çökertilmesine ve sonrasında partinin kapatılmasına karşı savunmacı bir tepki olarak açıklanabiliyor. Bu tarihsel bağlamda, düşürülen hükümete karşı olan sivil toplum kuruluşlarının oynadığı rol de giderek daha çok vurgulanmış, özellikle de üçüncü AKP hükümeti döneminde bu kuruluşları marjinalleştirmenin gerekçesi olarak kullanılmıştır.[72]

Otoriter laik muhalefet ile öteden beri ezilen siyasal İslâm tabanı arasındaki yarılmalara ve dini kimlik temelli farklara yapılan göndermeler, siyasi ilişki ağlarının içindekiler ile dışındakiler –ya da bu ilişkilerden dışlananlar– arasındaki ayrımdan daha önemli hale gelmiştir. Dolayısıyla, çoğu zaman güven ve dayanışma ilişkilerine temel oluşturan bir sosyal sermaye kaynağı olarak sunulan din –toplumsal kaynaşmayı sağlayan "tutkal"– ekonomik ve siyasi yarılma-

72 "Erdoğan: 28 Şubatçıları Toplum Affetmeyecek", *Milliyet*, 29 Şubat 2012.

ları şiddetlendiren son derece kutuplaştırıcı bir faktör halini almıştır.

RAKİP SINIF PROJELERİNDE ÇIKARLAR VE İDEOLOJİ

Siyasi söylemlerindeki İslâmî referansların yeri bakımından AKP ile RP arasında önemli farklar vardır. Ama AKP kendini RP'nin radikal İslâmcılığından uzak tutmaya çalışmışsa da, İkinci Bölüm'de tartıştığımız gibi, birbirini izleyen AKP hükümetleri ara vermeksizin İslâmî toplum mühendisliği faaliyetleri yürütmüşür. Hükümetin öncülük ettiği bu tür faaliyetler, ülkede dini muhafazakârlığın yükselişine katkıda bulunmuş ve, işadamları camiası dahil, toplumun bir kesimde endişe kaynağı haline gelmiştir. Bugün bütün gönüllü girişimci dernekleri inanç özgürlüğünü savunsalar da, toplumda dinin yerine ilişkin görüşleri farklılık göstermektedir.

Dinin toplumdaki yeri hakkındaki farklı görüşleri, yeni anayasa çalışmaları sırasında TÜSİAD ve MÜSİAD'ın yayımladığı raporlarda görülebilir.[73] Mesela inanç özgürlüğü tartışması, TÜSİAD raporunda gayrimüslim azınlıkların hak ve özgürlüklerine açık göndermeler içerirken, MÜSİAD raporunda bu konu yer almamaktadır. Daha açık bir fark, okul müfredatlarında Sünni İslâm ilkeleri ve uygulamalarının öğretildiği din kültürü ve ahlâk bilgisi dersleriyle ilgilidir. TÜSİAD raporunda zorunlu din eğitimine karşı çıkılırken, MÜ-

73 12 Eylül 2010 Anayasa Değişikliği Referandumu'nun ardından geniş sivil toplum katılımıyla yeni anayasanın hazırlanması siyasi gündemde önemli bir yere oturdu. Hükümetin giderek otoriterleşmesi, güvenlik güçleri ile ayrılıkçı Kürt hareketi arasındaki silahlı çatışmaların artması ve son olarak Suriye'deki gelişmelere Türkiye'nin karışması nedeniyle anayasa hazırlama tartışmaları kısmen sönümlendi.

SİAD raporunda mevcut uygulamanın devamı savunulmuştur. Yine tartışmalı bir alan olan başörtüsü yasağı konusunda TÜSİAD üniversite öğrencilerine başörtüsü yasağına karşı çıkarken, öğretmenler, yargıçlar ve polisler gibi kamu görevlileri için yasağı savunur.[74]

TÜSİAD ile AKP hükümeti arasındaki husumetin özellikle derneğin iki kadın yönetim kurulu başkanı Arzuhan Doğan Yalçındağ ve Ümit Boyner döneminde büyüdüğüne dikkat çekmek gerekiyor. Bu iki kadın başkan, AKP hükümetine karşı özellikle eleştirel bir duruşa sahipti; bunu, ülkedeki dini muhafazakârlığın yükselişi konusunda farklı kesimlerden pek çok kadının endişelerini paylaşıyor olmalarına bağlayabiliriz. Hükümet yetkililerinin onların eleştirilerine tepkileri, bazı açılardan, muhafazakâr Türk erkeklerinin haklarını savunan kadınlar karşısındaki hoşgörüsüzlüğünü hatırlatıyordu.[75]

Ekonomik ve sosyal hayattaki toplumsal cinsiyet eşitsizliği bakımından, Türkiye'nin uluslararası arenadaki konumu aslında son derece endişe vericidir. Hükümet yetkililerinin soruna dikkat çekmeye çalışan kadın örgütlerine kulak verdiği söylenemez.[76] TÜSİAD kadın istihdamının son

74 MÜSİAD, *TC Anayasa Önerisi*, MÜSİAD, İstanbul, 2011b; TÜSİAD, *Yeni Anayasa Yuvarlak Masa Toplantıları Dizisi: Yeni Anayasanın Beş Temel Boyutu*, TÜSİAD, İstanbul, 2011.

75 AKP çevrelerinden Boyner'in eleştirilerine verilen kimi tepkiler cinsiyetçi yaklaşımları nedeniyle şok ediciydi. Boyner hükümetin "aile değerlerini" korumak adına internet erişimini kısıtlama girişimlerini eleştirdiğinde AKP'nin nüfuzlu bir üyesi ve başbakan yardımcısı Bülent Arınç onu "pornocu" olmakla suçlamıştı. Bkz. "Arınç'tan TÜSİAD'a: Pornocu", *Milliyet*, 27 Mayıs 2011. AKP'li milletvekili ve Hak-İş'in eski başkanı Salim Uslu da TÜSİAD'ın anayasa referandumu karşısındaki duruşunu tartışırken Boyner'e saldırarak "Konsomatris mesleğini icra ediyor," demişti. Bkz. "Uslu: Konsomatris Mesleğini Yapıyor", *Milliyet*, 7 Eylül 2010.

76 Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yayımlanan bir istatistiğe göre kadınların ekonomik faaliyete katılımının Türkiye'den az olduğu sadece altı ülke var (Ürdün, Mısır, Fas, Yemen, Umman ve Suudi Arabistan). Bkz. UNDP, *Human Development Report*, UNDP, New York, 2008. AKP

derece düşük olması sorununu çözmek üzere sosyal politika önlemlerince desteklenen bir dizi emek piyasası politikası önerirken, diğer girişimci kuruluşların bu konuda genellikle sessiz kaldıklarını görüyoruz.[77]

Din ve dini muhafazakârlığa farklı bakışlar kutuplaşma yaratma potansiyeline sahiptir, ama örgütsel ortamdaki bölünmeyi daha ziyade hükümetle ilişkilerin doğası belirlemektedir. Bu anlamda siyasal İslâm tabanından örgütleri TÜSİAD'dan ayıran şeyin, devlet müdahalesine karşı olanlarla olmayanların siyasi konumları arasındaki farktan kaynaklanmadığını belirtmek gerekir. Çatışma, müdahaleye karşı çıkılıp çıkılmadığıyla değil, ne tür bir hükümet müdahalesinin savunulduğuyla ilgili olarak biçimlenmektedir.

Birinci Bölüm'de tartıştığımız gibi, TÜSİAD'ın kuruluşu, pek çok açıdan, devletin yarattığı burjuvazinin rüştünü ispat etmesiyle bağlantılıydı. Yine belirttiğimiz üzere, kısa vadeli çıkarların takibinde, dernek üyelerinin hükümet yetkilileriyle partikülarist ilişkileri, resmi bir örgütsel aracılığa gerek kalmadan pekâlâ işe yaramayı sürdürebilirdi. TÜSİAD kurucularının hedefleri ise, her şeyden önce hükümet-işadamı ilişkilerinin çerçevesini yeniden tanımlamak ve gerek

döneminde kadınların istihdamındaki son eğilimler için bkz. Ayşe Buğra ve Burcu Yakut Çakar, "Structural Change, Social Policy Environment and Female Employment: The Case of Turkey", *Development and Change*, 41 (3), 2010, s. 517-538.

77 TÜSİAD (2012), *İş Dünyasının Yeni Yasama Dönemine İlişkin Beklentileri*, TÜSİAD, İstanbul, 2012. Diğer yandan, Gülen bağlantılı *Zaman* gazetesi kadınların istihdamına cepheden karşı çıkan bir dizi makale yayımladı. Bu durum açıkça Müslüman kimliğine sahip kadın entelektüeller arasında bile tepkiye yol açtı. Nüfuzlu bir İslâmcı olan Ali Bulaç köşesinde kadınların istihdamına karşı pek çok makale yayımladı. Bkz. "Kreş Eken Huzurevi Biçer", *Zaman*, 26 Mayıs 2011; "Din, Gelenek ve Modernite Karşısında Kadın", *Zaman*, 27 Kasım 2010; "Kadın İstihdamı", *Zaman*, 1 Mayıs 2010. İslâmî kimliğe sahip kadın entelektüellerin tepkileri için özellikle bkz. Hidayet Ş. Tuksal, "Ali Bulaç'ın Yaman Çelişkisi!", *Star*, 4 Ağustos 2010 ve Nihal Bengisu Karaca, "Ali Bulaç'ın Problemi", *Habertürk*, 4 Ağustos 2010.

sosyal gerek ekonomik politika süreçlerinde iş camiasının konumunu güçlendirmekti. Zorunlu olarak keyfi siyasi müdahalenin sınırlanmasını içeren bu hedeflerin siyasi nitelikte olduğu açıktır. Büyük şirketler bu tür müdahalelerin yarattığı fırsatları bol bol kullanarak serpilip gelişmişti, ama müdahale aynı zamanda iş hayatında belirsizliğin de kaynağıydı. TÜSİAD'ın kurulduğu dönemde, derneğin tabanını oluşturan şirketler siyaseten istikrarlı bir ortamda zenginliğin ve hür teşebbüsün korunmasına öncelik verecek kadar güçlenmişlerdi. Özel teşebbüse dayalı bir kalkınma stratejisi çerçevesinde siyasi ve ekonomik belirsizliği asgariye indirecek hükümet politikaları istiyorlardı.

Nitekim, TÜSİAD'ın hükümete yönelttiği eleştirilerin büyük ölçüde politika süreçlerinin yanlış ve istikrarsız doğasıyla ilgili olduğunu ve daha fazla öngörülebilirlik talebi barındırdığını görüyoruz. Hukukun üstünlüğüne ve demokrasiye yapılan vurguların da örgütsel stratejinin ayrılmaz bir parçası olarak bu taleplere dahil edildiği görülüyor. Özel sektör, hükümetle daha eşit bir ortaklık arıyordu ve bu yüzden siyasi iktidarın sınırlarını tanımlamaya çalışıyordu.[78] TÜSİAD'ın savunduğu ekonomik, sosyal ve siyasi dönüşümler, demokratik bir rejimde asla istikrarı sağlayamayacak şekilde işadamlarının çıkarına göre yönlendirilen bir şirket-devlet modeline uymuyordu. Aynı zamanda özel sektörün karar alma mekanizmalarında tamamen siyasi otoriteye bağlı kaldığı, ciddi bir devlet özerkliğinin olduğu otoriter bir rejim de istemiyorlardı.

"Washington Mutabakatı Sonrası" çerçevesindeki fikirlerin uluslararası yankıları henüz önem kazanmamışken, TÜSİAD politika tartışmalarına katılmaya ve kamu yönetimi

78 Bu bağlamda tanınmış bir hukuk profesörünün TÜSİAD için hazırladığı "Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri" raporu çok önemliydi. Bkz. TÜSİAD, *Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri*, TÜSİAD, İstanbul, 1997a.

reformuna yönelik raporlar yayımlamaya başlamıştı.[79] 2002 ekonomik krizinin ardından dernek Derviş'in başlattığı reformları tereddütsüz destekledi ve bağımsız kurumların sistemli ekonomik düzenlemeler yapması çağrısında bulundu. Bürokratik özerkliğin ve Merkez Bankası'nın hükümetten bağımsız olmasının önemine de vurgu yaptı.[80]

İlk AKP hükümeti döneminde TÜSİAD, hükümetin reform sürecine bağlılığı konusunda umutlu görünüyordu ve kamu yönetimini yeniden yapılandırmaya yönelik girişimleri destekledi.[81] Ancak, özellikle Kamu İhale Yasası'ndaki değişikliklerin ardından, bu iyimser tavır değişmeye başladı. Dernek, özellikle ihalelerde istisna kapsamını genişleten ve ihale usullerini değiştiren düzenlemeleri şiddetle eleştirdi. Bu eleştiriler AB'nin Türkiye İlerleme Raporları'yla aynı çizgideydi ve yasayı AB politikalarına göre yeniden formüle etme ve uygulama talebini de içeriyordu.[82]

TÜSİAD'ın konumu ile hükümetin politika yönelimi arasındaki farklar, 2008 ekonomik krizini takip eden IMF görüşmeleri konusunda da açığa çıktı. TÜSİAD, hükümetin IMF'yle anlaşma imzalamayı reddetmesinin seçime yönelik siyaseti yansıttığını ve hükümetin kamu yönetiminin işleyişiyle ilgili kaygıları bir yana bıraktığını öne sürüyordu.[83] IMF'nin önerdiği politika paketi bu kaygılarla ilgiliydi ve vergi idaresinin özerkliğini sağlamaya, özellikle ulaşım yatırımlarındaki hızlı yükselişi kontrol altına almaya, belediye-

79 Örneğin, bkz. TÜSİAD, *Optimal Devlet: Kamu Ekonomisinin ve Yönetiminin Yeniden Yapılanması ve Küçültülmesine Yönelik Öneriler*, TÜSİAD, İstanbul, 1995a, TÜSİAD, *Yerel Yönetimler: Sorunlar, Çözümler*, TÜSİAD, İstanbul, 1995b ve TÜSİAD, *Yerel Yönetimler Yasa Taslağı*, TÜSİAD, İstanbul, 1997b.

80 TÜSİAD ve OECD, *Türkiye'de Düzenleyici Reformlar: Ekonomik Dönüşüme Yaşamsal Destek*, TÜSİAD, İstanbul, 2003.

81 TÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2003*, TÜSİAD, İstanbul, s. 17.

82 "TÜSİAD: Kamu İhale Kanunu AB'ye Aykırı Hale Geliyor", *Milliyet*, 15 Kasım 2008.

83 Hurşit Güneş, "TÜSİAD neden IMF'yi İstiyor?", *Milliyet*, 22 Haziran 2009.

lere transferleri sınırlamaya ve belediyelerin harcama kararlarını şeffaf ve hesap sorulabilir hale getirmeye yönelik önlemler içeriyordu.[84]

TÜSİAD'ın da desteklediği bu önlemler, hem AKP hükümeti hem de AKP tabanında yer alan gönüllü dernekler için büyük ölçüde kabul edilemez görünüyordu. IMF'yle yapılacak anlaşmaya ilişkin tavırlar her şeyden önce "esneklik" terimine yüklenen anlamla ilgiliydi. Bu terim, iş hayatındaki bütün aktörler tarafından ekonomik örgütlenmenin arzu edilir bir özelliği olarak kabul ediliyordu. Emek piyasası düzenlemeleri alanında, bütün dernekler esnek istihdam uygulamalarından yanaydı.[85] TÜSİAD'ın emek piyasası esnekliğine ilişkin bazı talepleri pek çok sendika açısından kabul edilemez konumdayken, İslâmî referansları kullanan kuruluşlar siyasal İslâm oy tabanı içindeki üyeliği artan sendikalarla gayet iyi ilişkiler kuruyorlardı. Ama TÜSİAD'ın sendikaları sanayi ilişkilerinde önemli aktörler olarak kabul etmesi[86] ile İslâmî düzenin içinde emek örgütlenmelerine önemli bir yer olmayan uyumlu işçi-işveren ilişkileriyle ilgili yazılarda ifade edilen görüşler arasında tam bir zıtlık vardı.

Esnekliğin birbirleriyle çatışan yorumları, hükümet müdahalesi meselesinde de ortaya çıktı. TÜSİAD'ın aksine, ele

84 *Referans*, 28 Ekim 2008.

85 "TİSK, TOBB ve TÜSİAD'ın Esneklik Konusundaki Ortak Görüşleri", erişim, 8 Eylül 2013, www.tusiad.org.tr/komisyonlar/sosyal-politikalar-komisyonu/gorus/tisk-tobb-ve-tusiadin-esneklik-konusundaki-ortak-gorus-ve-onerileri/ ve MÜSİAD, *2011 Türkiye Ekonomisi Raporu: Sürdürülebilir Büyüme İçin Stratejik Dönüşüm*, MÜSİAD, İstanbul, 2011c.

86 Aslında AKP hükümeti, girişimci dernekleri ve siyasal İslâma yakın emek örgütleri arasında sıkı ilişkilerin damga vurduğu bir siyasal ortamda TÜSİAD liderliğinin solcu DİSK ile işsizlik ve işçilerin koşulları konularında tartışmaya girip anlaşmaya varması ilginçtir. Bkz. "TÜSİAD ve DİSK Dört Konuda Ortak Çalışacak", *Milliyet*, 8 Temmuz 2010; "TÜSİAD ve DİSK İşsizliğe Karşı Güç Birliği Yapacak", *Zaman*, 7 Temmuz 2010. Bu toplantı TÜSİAD ile DİSK'in referandum karşıtı ortak bir duruşu benimsediğinin altını çizen *Zaman* gazetesi tarafından eleştirilmişti. Bkz. "DİSK ve TÜSİAD'ın Referandum Tutarsızlığı", *Zaman*, 16 Ağustos 2010.

aldığımız diğer üç gönüllü girişimci kuruluşu, özel olarak vergilendirme ve kamu harcamalarının, genel olarak da hükümet-işadamı ilişkilerinin bürokratik kontrola tabi olmasını kendi esneklik anlayışlarına aykırı buluyorlardı. Mesela BDK'ları eleştiriyor ve kimi zaman bu tür üst kurulların siyasetçileri oy tabanına karşı sorumluluklarını yerine getirmekten alıkoyduklarını, üstelik hesap verirlik ve şeffaflıktan uzak kurumlar haline gelebildiklerini söylüyorlardı. Onlara göre bu dezavantajlar BDK'ların yolsuzluğu ortadan kaldırma ve popülist eğilimleri sınırlama konusunda sağlayabilecekleri olumlu katkıdan daha ağır basıyordu.[87]

Bu bağlamda "reel sektör"ün ve ulusal ekonomik kalkınmanın gerekleri öne çıkarılıyor ve gerek Derviş reformları gerek 2008 sonrasındaki IMF öneri paketinin finansal disiplin ve iyi yönetişim önerileri bu gerekleri ihmal etmekle eleştiriliyordu. Vergi idaresinin özerkliği, kamunun altyapı harcamalarının sınırlanması, belediyelere fon aktarımının kontrol altına alınması ve belediyelerin harcama kararlarının şeffaflaştırılması konusunda IMF'nin yaptığı öneriler AKP'ye yakın işadamlarında olumsuz tepkiler doğururken, TÜSİAD'ın gözünde IMF'yle imzalanacak anlaşmanın disipline edici etkisi olumluydu.[88]

Türkiye'nin AB üyeliğine yaklaşımlar da, ekonomi alanında nasıl bir devlet müdahalesi istendiğine göre değişiyordu. Avrupa Komisyonu'nun Kamu İhale Kanunu'ndaki değişiklikler ve uygulamalarla ilgili eleştirileri TÜSİAD yayınlarında tam destek bulurken, diğer kuruluşlar tarafından görmezden gelindi. Türkiye'nin AB'ye katılma sürecine açıktan karşı çıkmayan bu kuruluşlar, AB'yle ilişkilerin özel sektör

87 MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi 2002*, MÜSİAD, İstanbul, 2002, s. 82.

88 "MÜSİAD: IMF Yerine Reform Gerek", *Milliyet*, 9 Haziran 2009; "MÜSİAD: Türkiye'nin İhtiyacı Stand-by Değil, Yapısal Reformlar ve Yeni Anayasa", *Radikal*, 9 Haziran 2009.

gelişiminde yaratacağı ekonomik avantajlar konusunda şüphelerini koruyorlardı. Mesela MÜSİAD'ın 1995'te Gümrük Birliği'yle yapılan anlaşmaya yaptığı muhalefet, derneğin konuyla ilgili konumunu şekillendirmeye devam ediyordu.

Gümrük Birliği anlaşmasının Türkiye ihracatı üzerindeki olumsuz etkileri, bu derneğin desteklediği dış ekonomik ilişkiler stratejisinde hâlâ vurgulanıyordu.[89] Esasen OECD dışı ülkelere yönelmeyi hedefleyen bir dış ekonomik ilişkiler stratejisi, ASKON ve TUSKON tarafından da destekleniyor, özellikle TUSKON sistemli bir şekilde bu stratejiyi izliyordu. İkinci Bölüm'de tartıştığımız gibi, Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerindeki eğilimler sonucunda ülkenin ihracatı ve doğrudan dış yatırımlarında OECD dışı ülkelerin payı açıkça artmıştı.

TÜSİAD, Türkiye'nin küresel sisteme ekonomik ve siyasal entegrasyonu konusunda, Avrupa yönlü bir yaklaşım benimsemiştir. Bu yaklaşım, "Türkiye'nin önünde küçük Çin olmakla büyük Finlandiya olmak arasında bir seçim bulunduğunu" söyleyen dönemin TÜSİAD başkanı Ümit Boyner tarafından da açıkça ortaya konulmuştu.[90] Bu sözler, Boyner'in AB'ye yaklaşımın Türkiye'deki siyasal demokrasinin geleceği için farklı anlamlar taşıyan kapitalizm çeşitleri arasındaki tercihlerle ilgili olduğu yolundaki görüşlerini gayet iyi yansıtmaktadır. TÜSİAD gibi TÜRKONFED de, açıkça AB yanlısı bir dış ilişkiler stratejisini savunmakta ve gerek bölgesel gerek sektörel seviyelerdeki faaliyetlerle AB'ye üyelik sürecini desteklemeye çalışmaktadır. Bu iki kuruluş, Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecine bağlılıklarıyla birlikte, yeni piyasalarda iş fırsatları yaratılmasına ve hükümetin bu yöndeki gelişmelere yaptığı katkılara karşı değildir. Ancak,

89 MÜSİAD, *Türkiye Ekonomisi Raporu: Sürdürülebilir Büyüme için Stratejik Dönüşüm*, s. 120.

90 Röportaj için bkz. *Zaman*, 19 Aralık 2010.

özel olarak Avrupa, genel olarak OECD dışı ülkelerle ekonomik ilişkilerin önem kazanması, AB'nin ekonomik, toplumsal ve siyasal kurumları yeniden yapılandırma doğrultusunda Türkiye üzerindeki etkisini zayıflatabilir, dolayısıyla farklı girişimci derneklerinin ülkenin geleceğine dair geliştirdikleri rakip toplumsal tahayyüllerde hangisinin ne ölçüde etkili olacağını da belirleyebilir. Bu bağlamda, TÜSİAD ve TÜRKONFED Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecini destekleme çabalarını her şeye rağmen sürdürmüşlerdir. Bu kuruluşlar, AB'nin 2008 krizi sonrasında karşılaştığı sorunlara bakarak Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerinde OECD dışına yönelişin ağırlık kazanmasını bir kazanım olarak görmekten çok, söz konusu sorunlara ilgi göstermiş ve çözümlerin aranması için yapılan politika tartışmalarına katılmaya çalışmışlardır.[91]

Ekonominin kurumsal çerçevesi ve dış ekonomik ilişkilerin stratejik yönelimi konusundaki tercihler, aktörlerin ekonomik çıkarlarından bağımsız değildir. Hukukun üstünlüğü ve bürokrasinin özerkliği gibi ilkelerin MÜSİAD, ASKON ve TUSKON'a çekici gelmemesi, bu kuruluşların keyfi siyasi müdahalenin bazı işadamlarına avantaj sağlarken diğerlerini marjinalleştirdiği bir ortamda üyelerinin çıkarlarını daha iyi koruyabileceklerine inanmalarıyla ilgilidir. Bizim üzerinde durduğumuz nokta, ayrıcalıklılar ile marjinalleştirilenlerin ekonomik çıkarları arasındaki farkların sadece şir-

91 Örneğin TÜSİAD İstanbul'daki Paris Boğaziçi Enstitüsü'nün yıllık toplantısına evsahipliği yaptı. TÜSİAD bu toplantıda ekonomik krizin AB'ye etkisi, krizi aşmanın yolları ve bunların Türkiye-AB ilişkilerine etkileri konusunda bir konferans düzenledi. Bkz. TÜSİAD, "Paris Boğaziçi Enstitüsü, İstanbul'daki yıllık toplantısında krizdeki Avrupa'nın yarattığı fırsatları ve sorunları ele aldı", erişim, 16 Kasım 2012, www.tusiad.org.tr/blog/paris-bogazici-enstitusu-istanbuldakiyillik-toplantisinda-krizdeki-avrupanin-yarattigi-firsatlari-ve-sorunlari-ele-aldi/. TÜRKONFED de Karadeniz Birliği ve Hazar Girişimciler Konfederasyonu (UBCCE) ve Viyana Ekonomik Forumu'nun evsahipliğini yaptığı aynı temalı bir konferansta yer aldı. Bkz. TÜRKONFED, "Duyurular", erişim, 29 Aralık 2012, www.turkonfed.org/duyuru/bas140.pdf.

ketlerin mekânsal ya da ölçeksel niteliklerine bakarak anlaşılayamayacağı. Aynı şekilde, örgütsel ortamdaki bölünmenin, iş dünyasındaki aktörlerin toplumdaki ve ekonomideki gelişmelerden bağımsızmışcasına ele alınan dini kültürlerine atıfla açıklaması da yararlı sonuç vermeyecektir. Bu bölümdeki tartışmanın gösterdiği gibi, ekonomik çıkar ve dini görüş ile siyasi ilişkiler arasındaki nedensellik tek yönlü değildir. Türkiye'de hükümetin ve hükümet dışı aktörlerin siyasi nitelikli faaliyetleri, çıkar konfigürasyonunun veya dini kimliğin hem içeriğini hem de yorumlanış biçimini etkiler niteliktedir. Bu bağlamda, İslâmî referanslar kullanan derneklerin oluşturduğu ilişki ağları içinde, benzerliğin yanı sıra farka da vurgu yapılır; böylece bazılarını içerip bazılarını dışlamak üzere bir "biz" ve "onlar" dili yaratılır. Bu yüzden, örgütsel ortam içindeki ilişkiler Türkiye siyasetine damgasını vuran kutuplaşmayı hem yansıtır hem de bu kutuplaşmaya katkı yapar. Bundan sonraki bölümde, bu kutuplaşmanın tezahürleri hem ulusal hem de yerel düzeyde tartışılacak.

Yerel Düzeyde Kutuplaşma

AKP döneminde Türkiye siyasi ortamında yoğun bir toplumsal kutuplaşma yaşandı ve hükümetin siyasi direnişe ve muhalif gruplara kaşı hoşgörüsü giderek azaldı. 2000'lerin ortalarından itibaren, toplumdaki muhafazakârlaşmaya karşı çıkan STK'lar,[1] hükümetin neoliberal politika yönelimini yüksek sesle eleştiren sendikalar[2] ve muhalefet partilerinin

1 Bunlar arasında Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği'ne (ÇYDD) düzenlenen operasyon dikkate değerdir. Dernek ülkenin geri kalmış bölgelerinde okul inşa etme ve burs verme konularında çok aktifti ve Gülen cemaatinin faaliyetlerine alternatif olarak görülüyordu. Ayrıca dernek Türkiye eğitim sisteminde kızların sayısını artırmak için pek çok kampanya düzenlemişti. Dernek AKP hükümetine karşı darbe yapmak için askeriyedeki gruplarla işbirliği yapmakla suçlandı. Bkz. "Çağdaş Yaşam'a Baskın", *Vatan*, 13 Nisan 2009. Özellikle Gülen hareketiyle bağlantılı gazeteler ve dergiler, derneği AKP'ye karşı planlanan darbenin sözcüsü ve ortağı olmakla suçladılar. Bkz. "Türkan Saylan'a Ağır İthamlar", *Zaman*, 16 Nisan 2009; "Ergenekon'da Karanlık İttifak", *Aksiyon*, no. 750, 2009; "Tuğamiralden ÇYDD'ye Mektup", *Zaman*, 28 Ocak 2010; "Albaydan Saylan'a: Deniz Kuvvetleri'nde Alt-yapı Tamamlandı, Bildirmek isterim", *Zaman*, 19 Şubat 2010.

2 Örneğin, Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu (KESK) çeşitli davalarla uğraşmak zorunda kaldı. Konfederasyon neoliberal gündemi eleştirmenin yanı sıra Kürt meselesinde de sesini yükseltiyordu. Konfederasyon üyelerinin çoğu PKK ve KCK ile ilişkileri olduğu suçlamasıyla tutuklandı. Bkz. "KESK ve Eğitim-Sen'e Baskı", *Milliyet*, 26 Haziran 2012; "Devletten Aylık 2

elindeki belediyeler sert denetimlere ve davalara maruz kaldılar.[3] Suçlamalardan bazıları ekonomik uygulamalardaki düzensizliklerle ilgiliydi, ama hedef alınan bazı bireyler yargılanma tehdidiyle karşılaştılar.[4]

İşadamları camiası da bu gelişmelerden etkilenmiş, Dördüncü Bölüm'de tartışıldığı üzere farklı işadamı derneklerinin savunduğu rakip sosyal projeler, kutuplaşmış toplumun ayrılmaz unsurları haline gelmişti. Vergi denetim sistemi ve muazzam vergi cezalarının medya devi ve işadamı Aydın Doğan'ın medya imparatorluğunu dağıtmasından ve genelde Türkiye'deki eleştirel gazeteciliği sınırladığından zaten bahsetmiştik. İktidardaki politikacıların, özellikle de Erdoğan'ın, büyük sermaye gruplarının yer aldığı TÜSİAD'a yönelik tehditlerini ve korkutma girişimlerini de tartışmıştık. Daha sonraki bir aşamada TOBB'un liderliği de hükümetin husumetine hedef oldu ve kamu müfettişleri, TOBB'la bağlantılı gerek ticari gerek ticaret dışı kuruluşları ziyaret etmeye başladılar.[5] Bu gelişmelerden önce de AKP hükümeti ile TOBB arasındaki ilişkilerin uyumlu olduğu söylenemez. TOBB'un 28 Şubat sürecinde RP liderliğindeki koalisyon hükümetine karşı gelişen muhalefette aktif rol alması, ikinci AKP hükümeti döneminde açıkça siyasetin gündemine yerleştirilmiş, hatta TOBB Yönetim Kurulu Başkanı'nın hükümete karşı si-

---

Milyon TL alan KESK 'Son Dönemde KCK'nın Etkisine Girdi,' İddiası", *Zaman*, 2 Temmuz 2012.

3 CHP ve Kürt hareketin temsilcisi olan Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) tarafından yönetilen birçok belediye soruşturma ve davalarla karşı karşıya kaldı. Bkz. "Belediyesine Bak Soruşturmasını Al", *Milliyet*, 17 Şubat 2012. BDP'li 31 belediye başkanı PKK ve KCK ile bağlantılı olduğu gerekçesiyle tutuklandı.

4 CHP üyesi ve İzmir Büyükşehir Belediyesi başkanı Aziz Kocaoğlu'nun yargılanması bu duruma örnektir. "CHP'li İzmir Büyükşehir Belediyesi'ne Soruşturma", *Hürriyet*, 22 Kasım 2011.

5 "Nakit Zengini TOBB'un Dört İştiraki İncelemeye Alındı", *Zaman*, 4 Mayıs 2010.

yasi bir komployа karıştığı için tutuklanabileceği söylentileri yayılmıştı.[6]

En azından 2000'lerin sonuna kadar ciddi bir azınlığın –işadamları dahil– marjinalleştirildiğini hissetmesi ayrıcalıklı statüsünü kaybeden eski elit kesimin hoşnutsuzluğunun ifadesi olarak açıklanmış ya da görmezden gelinmiştir. Muhafazakâr taşra girişimcilerinin ekonomik hayatta varlığının kuvvetlenmesiyle değişen ekonomik güç dinamikleri, siyasi gerilimlere ilişkin bu teşhiste önemli bir rol oynamıştır. Bu analiz hattının coğrafi odağını biçimlendiren de, sanayinin yer değiştirmesi ve devletin ölçek değiştirmesine ilişkin Fordizm sonrası akımların altını çizen literatür olmuştur. Bu literatürde, sanayinin yer değiştirme ölçeğine dair eleştirel bakışlara pek yer verilmez. Eski sanayi metropollerinin ekonomik önemindeki değişim sonucu yükselen taşra kentleri su götürmez bir gerçeklik olarak sunulmuştur. Benzer şekilde, merkezi ve yerel karar mercileri arasındaki ilişkileri biçimlendiren ve taşra kentlerindeki iş hayatını etkileyen siyasi faktörler de yeterince ele alınmamıştır.

Bazı araştırmacılar, belediye yetkilileri ile çeşitli aktörler –sanayi ve ticaret odaları, merkezi yönetimin taşra teşkilatı, üniversiteler ya da bölgeye ekonomik yatırım projelerini yürüten veya finanse eden ulus-üstü kurumlar– arasındaki yerel işbirliklerinin önemine dikkat çeker ve bunların yerel yönetim yapılarını ve bu yapıların ekonomik getirilere etkisini biçimlendirdiğini belirtirler.[7] Fakat belediyeler ile merkezi hükümet arasındaki siyasi çatışmalar ve ye-

6 "Balyoz'un Başbakan'ı Hisarcıklıoğlu'ydu", *Milliyet*, 23 Ocak 2010; "Renkten Renge Giren TOBB ve TÜSİAD", *Zaman*, 20 Ağustos 2010.

7 Anlı Ataöv ve Ayda Eraydın, "Different Forms of Governance: Responses of Two Metropolitan Regions in Turkey to State Restructuring", *Urban Affairs Review*, 47 (1), 2011, s. 84-128; Bayırbağ, "Local Entrepreneurialism and State Re-scaling in Turkey", Bayırbağ, "Pro-Business Local Governance and (Local) Business Associations: The Case of Gaziantep."

rel düzeydeki siyasi yarılmalar konusunda pek az şey söylenmiştir.

Türkiye iş dünyası içindeki siyasi yarılmaları, siyasal İslâm'ın oy tabanını oluşturan muhafazakâr taşralı Müslüman burjuvazi ile eski sanayi merkezlerindeki köklü ve seküler işadamları arasında bir ikiliğe indirgemenin imkânsız olduğunu önceki iki bölümde belirtmiştik. Bu bölümde, önce sanayinin yer değiştirme eğilimini ve taşra kentlerinin Türkiye ekonomisindeki mevcut konumunu tartışarak, bu savımızı sürdüreceğiz. Bölgesel ekonomik kalkınmanın sınırlarına ve İstanbul ile hinterlandının ekonomik öneminin devam ettiğine dikkat çekmeye çalışacağız. Sonra da ulusal düzeydeki siyasi kutuplaşmanın farklı bölgelere nasıl yansıdığına ve yerel siyasi dinamiklere bağlı olarak farklı başarı dereceleriyle nasıl idare edildiğine bakacağız. Yerel aktörler arasındaki ilişkilerin doğasının ekonomik gelişmeye etkisini reddetmeksizin, merkezi hükümetin ekonomiye müdahalesinin hâlâ yerel ekonomik başarıda önemli bir belirleyici olduğunu göstereceğiz. Halbuki devletin yeniden ölçeklendirilmesine ilişkin savlar genellikle bu gerçekliği görmezden gelir.

Bu tartışma, Gaziantep, Kayseri ve İzmir'de sürdürülmüş alan çalışmalarına dayanıyor. Bunların ilk ikisi, yerel kalkınmanın başarılı örnekleri arasında gösteriliyor. Bu şehirlerin başarısı, özellikle AKP döneminde ihracat faaliyetinde önemli bir azalma gerçekleşen zengin bir metropol olan İzmir'in başarısızlığıyla tam bir zıtlık oluşturur. Yerel ekonomik kalkınma dinamiklerini kavrayabilmek için üç şehirdeki girişimci derneklerinin temsilcileri ve önde gelen işadamlarıyla derinlemesine görüşmeler yaptık.[8] Araştırmamız sıra-

8 Proje Haziran 2009 ile Nisan 2010 arasında Fransız araştırma kuruluşu FASOPO (*Fonds d'analyse des sociétés politiques*) işbirliği ve *Agence Française de Developpement* (AFD) mali desteğiyle Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu şemsiyesi altında gerçekleştirildi.

sında hem Kayseri'nin hem de Gaziantep'in belediyesi AKP tarafından yönetiliyordu. İzmir'de ise belediye CHP'nin elindeydi ve şehir genelde siyasal İslâm'a, özelde ise AKP hükümetine muhalefetin önemli bir mecrasıydı.

YEREL SANAYİLEŞME VE KALKINMANIN SINIRLARI

Sanayinin yer değiştirmesi üzerine literatürde beş şehir başarılı bölgesel sanayileşme örnekleri olarak ele alınır: Denizli, Gaziantep, Kayseri, Konya ve Kahramanmaraş.[9] Bu beş şehrin her birinde ekonomik büyümeyi ve sanayileşme trendlerini takip edemedik, çünkü TÜİK'in 2000'lerde verdiği resmi istatistiklerde sadece bölgesel verilere yer veriliyor ve tedarik edilen istatistiki bilgiler NUTS 2 seviyesinde aynı bölgesel kümeye ait farklı kentlerin verileriyle bir arada bulunuyor. Fakat İstanbul Sanayi Odası tarafından hazırlanan "Türkiye'nin Birinci ve İkinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" listeleri kentler düzeyinde veri sunuyor. Ayrıca elimizde ayrı bir ihracat verisi ve her kentte yerel finansal gelişimin göstergesi olarak kullanılabilecek banka mevduatlarının dağılımı verileri de bulunuyor. Aşağıda bu verileri kullanarak bu beş şehrin yakın dönemdeki ekonomik performansını, sanayi gelişiminin daha önce başladığı ve ekonomik ba-

9 Bkz. Pamuk, "Globalization, Industrialization and Changing Politics in Turkey", Filiztekin ve Tunalı, "Anatolian Tigers: Are They for Real?"; Eraydın, "Sanayinin Anadolu'ya Yaygınlaşması ve Son Dönem Gelişen Yeni Sanayi Odakları" ve Ayşe Buğra ve Osman Savaşkan, "Yerel Sanayi ve Bugünün Türkiye'sinde İş Dünyası", *Toplum ve Bilim*, 118, 2010, s. 92-123. Kayseri ve Gaziantep hem "Türkiye'nin Birinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" hem "Türkiye'nin İkinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" listelerine giren yerel sanayi kuruluşlarının sayısı bakımından en başarılı şehirler arasında yer almaktadır. Ayrıntılar için bkz. Buğra ve Savaşkan, "Yerel Sanayi ve Bugünün Türkiye'sinde İş Dünyası."

kımdan ileri beş metropolle, yani İstanbul, Kocaeli,[10] İzmir, Bursa ve Ankara'yla karşılaştıracağız.

"Türkiye'nin Birinci ve İkinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" üzerine bulabildiğimiz veriler Denizli, Gaziantep, Kayseri, Konya ve Kahramanmaraş'tan oluşan ilk grupta büyük işletme gelişimi yönünde bir trend olduğunu gösteriyor ve bu trend zaten 1980'lere ve 1990'lara kadar götürülebilir. Tablo 5.1'de görüldüğü üzere, 1980'de "Türkiye'nin Birinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" listesinde Kayseri'den dokuz, Denizli'den beş şirket vardı. Bu rakamlar 1996'da 13 ve 12'ye çıktı, 2012'de ise bu illerden 12 ve 10 şirket listede yer aldı. Yeni gelişen diğer üç şehir olan Gaziantep, Konya ve Kahramanmaraş'tan ise 1980'de "Türkiye'nin Birinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" listesine hiçbir şirket girememiş. 1996'da sekiz, dört ve iki, 2012'de ise 23, dokuz ve sekiz işletmenin sırasıyla bu illerden olduğunu görüyoruz (Tablo 5.1).

TABLO 5.1 "Türkiye'nin Birinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" Listesinde yer alan Eski ve Yeni Sanayi Bölgelerindeki Şirket Sayısı (1980-2012)

İl	*1980*	*1990*	*1996*	*2000*	*2001*	*2002*	*2007*	*2008*	*2009*	*2010*	*2011*	*2012*
İstanbul-Kocaeli	259	244	246	243	244	237	252	255	242	244	228	230
Ankara	27	23	22	31	25	24	26	27	29	28	27	29
İzmir	59	49	59	51	52	46	32	36	38	30	32	33
Bursa	21	19	24	27	32	37	33	31	31	29	27	23
Adana	19	18	13	12	12	12	10	11	11	12	12	12
Kayseri	9	8	13	15	14	14	15	13	14	10	12	12
Denizli	5	4	12	11	12	13	10	9	9	11	11	10
Gaziantep	0	4	8	8	10	9	11	10	16	16	19	23
Konya	0	3	4	5	4	5	5	7	8	7	8	9
K.Maraş	0	1	2	3	3	3	3	3	6	7	6	8

Kaynak: İstanbul Sanayi Odası, *Türkiye'nin Birinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu Listesi (1980, 1990, 1996, 2000, 2008, 2010, 2011,2012 yıllarına ait).*

10 Son on yılda İstanbul'un sanayileşmesi, üretim faaliyetlerinin şehir sınırlarını aşıp hinterlandına kaymasıyla ilerledi. Bu yüzden İstanbul'daki gelişmeleri değerlendirirken Kocaeli'yi de hesaba katıyoruz.

"Türkiye'nin İkinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" listesine giren şirket sayısında da benzer bir değişim görülüyor (Tablo 5.2).

TABLO 5.2 "Türkiye'nin İkinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" Listesinde yer alan Eski ve Yeni Sanayi Bölgelerindeki Şirket Sayısı (1990-2012)

İl	1990*	1996	2000	2001	2002	2007	2008	2009	2010	2011	2012
İstanbul-Kocaeli	181	297	282	263	279	246	229	236	219	208	206
Ankara	10	14	22	20	16	20	23	26	24	22	22
İzmir	31	58	45	45	47	47	50	45	38	41	38
Bursa	7	16	18	18	25	26	33	40	39	38	41
Adana	7	4	5	4	5	10	12	13	13	17	14
Denizli	4	12	15	20	19	16	13	11	10	9	11
Kayseri	2	3	5	8	11	14	14	11	20	17	18
Gaziantep	6	8	8	10	7	18	21	16	20	24	27
Konya	3	6	5	5	7	11	13	13	14	15	14
K.Maraş	1	3	3	5	5	8	8	10	10	9	8

(*) 1990 yılında liste 325 firmanın katılımıyla oluşturulmuş.
Kaynak: İstanbul Sanayi Odası, *Türkiye'nin İkinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu* (*1990, 1996, 2000, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012* yıllarına ait).

Bu rakamlar, taşradaki ekonomik gelişmenin yeni canlanışına dikkat çekiyor. Ama bilhassa finans sektöründe büyüme büyük metropollerde yoğunlaşmış durumda. Tablo 5.3'te gösterildiği gibi, beş gelişmiş metropolün, toplam banka mevduatı içindeki payı 1996'dan beri az oranda artmış durumda. 2012 yılında bu oran eski sanayi metropollerinde yüzde 75,3'ken, yeni gelişen illerin payı yüzde 4 civarındaydı.

İhracat faaliyetinin bölgesel dağılımına bakıldığında da benzer bir gözlem yapılabilir. Erken sanayileşen beş il 1996'da Türkiye'nin toplam ihracatının neredeyse yüzde 80'ini gerçekleştirirken, aynı yıl Denizli, Konya, Kayseri, Gaziantep ve Kahramanmaraş'ın ihracattaki payı 2,95'te kalmış durumdadır. 2012'de ikinci grubun oranı yüzde 7,77'ye çıkıyor. Bu dönemde ihracat hızla arttığı için gelişmiş met-

TABLO 5.3 Banka Mevduatlarının Eski ve Yeni Sanayi Merkezlerindeki Dağılımı (1996-2012) (%)

İl	*1996*	*2000*	*2001*	*2002*	*2007*	*2008*	*2009*	*2010*	*2011*	*2012*
İstanbul-Kocaeli	43,0	46,80	48,7	43,7	44,9	46,9	47,30	47,10	47,50	49,3
Ankara	19,4	20,8	17,1	16,9	19,2	17,7	16,2	17,30	17,4	16,5
İzmir	6,7	5,9	5,9	5,8	6,10	6,2	6,2	5,9	5,8	5,7
Bursa	2,6	2,3	2,6	2,6	2,6	2,5	2,5	2,5	2,4	2,3
Adana	1,6	1,7	1,6	1,6	1,8	1,8	1,8	1.7	1,6	1,5
Toplam	73,3	77,5	75,9	70,6	74,6	75,1	74	74,5	74,7	75,3
Denizli	1,0	0,8	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9
Kayseri	1,0	0,8	1,0	0,9	0,9	0,9	1,0	1,0	0,9	0,9
Gaziantep	0,7	0,5	0,7	0,7	0,6	0,7	0,7	0,7	0,8	0,7
Konya	1,1	0,8	0,9	1,1	1,0	1,0	1,0	1,1	1,1	1,1
Kahramanmaraş	0,3	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
Toplam	4,10	3,1	3,8	3,9	3,7	3,8	3,9	4	4,0	3,9

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği, *İstatistiki Raporlar*, erişim, 14 Haziran 2013, http://www.tbb.org.tr/tr/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59.

ropollerin ihracat payında da bir yükseliş gözlemleniyor. Örneğin İstanbul-Koceli'nin Türkiye'nin ihracatındaki payı 1996'da yüzde 51,80'ken, 2012'de bu oranın yüzde 58,2'ye çıktığını görüyoruz (Tablo 5.4).

TABLO 5.4 Eski ve Yeni Sanayi Bölgelerinin Toplam İhracat İçindeki Payları (1996-2012) (%)

İl	*1996*	*2000*	*2001*	*2002*	*2007*	*2008*	*2009*	*2010*	*2011*	*2012*
İstanbul-Kocaeli	51,8	52,8	51,70	61,70	61,0	61,9	58,9	54,97	54,70	58,20
Ankara	1,60	1,50	1,40	4,20	3,95	4,0	4,8	4,93	4,90	4,68
İzmir	18,7	18,40	18,70	7,70	6,0	5,9	6,0	5,86	6,0	5,70
Bursa	4,50	7,00	8,80	9,60	8,46	8,40	8,90	9,37	8,70	7,30
Adana	1,70	1,05	1,0	1,27	1,10	0,9	1,10	1,18	1,30	1,25
Toplam	78,30	80,75	81,6	84,47	80,50	81,10	79,70	76,31	75,60	77,13
Kayseri	0,80	0,80	0,90	1,0	0,9	0,9	0,95	1,02	1, 08	1,03
Denizli	0,9	1,00	0,80	1,90	1,90	1,70	1,50	1,86	1,90	1,72
Konya	0,40	0,20	0,20	0,40	0,65	0,70	0,72	0,85	0,86	0,83
Gaziantep	0,80	1,30	1,50	1,70	2,28	2,50	2,90	3,89	3,0	3,69
Kahramanmaraş	0,055	0,10	0,15	0,30	0,30	0,30	0,42	0,46	0,52	0,50
Toplam	2,95	3,40	3,55	5,30	6,03	6,10	6,49	8,08	7,36	7,77

Kaynak: TÜİK, *Foreign Trade Statistics*, erişim, 1 Eylül 2013, http://www.turkstat.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046.

İhracat performansında bölgesel trendlere dair verilerin, yeni gelişen illerin ihracat üretimiyle ilgili performanslarının azımsanmasına yol açacağı söylenebilir. Bununla birlikte, bu bölgesel işbölümü değişik merkezlerin küresel meta zincirlerindeki yerini gösteriyor olabilir; bu zincirlerde ekonomik bakımdan ileri olan kentler sınai üretiminden çok finans, tasarım ve pazarlamada uzmanlaşır. Ayrıca sanayinin yer değiştirmesinin illaki daha gelişmiş metropollerle bağları olmayan bir taşra gelişim sürecine işaret etmediğini de gösterebilir. Hatta gelişmiş metropoller sanayi faaliyetlerinin yerini değiştirerek ekonomik tahakkümlerini koruyabilir. Gaziantep ve Kayseri'deki önde gelen işadamlarıyla yaptığımız görüşmelerde İstanbul'un ekonomik önemini koruduğuna dair bir farkındalık gözlemledik. Gerek Avrupa'daki gerek Avrupa dışındaki piyasalara ihracat, bu firmalar için önem taşıyordu. Ama firmalarının başarılı ihracat performanslarına rağmen, bu işadamları, ekonomik verimlilik ve iş geliştirme bakımından işleri İstanbul'dan yürütmenin daha iyi olacağını belirtiyorlardı ve çoğu firmanın İstanbul'da şubesi vardı. Daha büyük şehirlere taşınmamalarını da ekonomik nedenlerle değil, kendilerini daha rahat hissettikleri memleketlerine duygusal bağlılıklarıyla açıklıyorlardı.

OECD bölgesindeki tüm ülkeler gibi Türkiye de 2008 ekonomik krizinden etkilendi. İstanbul-Kocaeli bölgesindeki krizin yarattığı sorunları, yeni sanayileşen illerden yapılan ihracat telafi edemedi, çünkü yeni sanayileşen illerin dikkat çekiciliğine rağmen asıl ihracat büyümesinin motoru sanayileşmiş illerdi. 2008 ile 2012 arasında bu beş eski metropolün ihracattaki payı yüzde 81,10'dan 77,13'e geriledi. Bu arada beş yeni sanayileşen ilin ihracat payı da toplam hacmin yüzde 6,1'inden 7,77'ye çıktı.

Farklı illerin ekonomik performansını değerlendirmek için yeni gelişen iller ile eski metropoller konusundaki ve-

rileri karşılaştırmak faydalı olacaktır. Yeni gelişme alanları içinde, ihracat üretimi ve iş geliştirmedeki dikkate değer performansı bakımından Gaziantep göze çarpıyor. Türkiye'nin toplam ihracatında Gaziantep'in payı diğer dört ilinkinden çok daha fazla artıyor, ve Gaziantep kökenli şirketlerin "Türkiye'nin Birinci ve İkinci 500 Sanayi Kuruluşları" listelerindeki temsiliyetine sadece Kayseri yaklaşabiliyor.

Beş eski metropolde gözlemlenen trendler arasında da farklılıklar var. İhracat büyümesi hâlâ İstanbul-Kocaeli bölgesinde yoğunlaşmış olmakla birlikte, diğer eski metropollerin ihracat paylarında da değişiklikler meydana geldi. Birincisi, ekonomik gelişimin sanayiden ziyade hizmet sektöründe yaşandığı başkent Ankara'nın ihracat payında yükselme oldu. İkincisi, erken sanayileşen illerden biri olan Bursa da ülkenin ihracatındaki payını artırdı, ama artış miktarı Ankara'nın gerisinde kaldı. Üçüncüsü, İzmir'in ihracat performansında sert bir düşüş yaşandı ve 1996'da 18,7, 2000'de 18,4 olan ihracat payı 2008'de yüzde 5,9'a geriledi. Aynı dönemde İzmir kökenli şirketlerin "Türkiye'nin Birinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" listesindeki konumu da geriye düştü. İzmir'de gerçekleştirdiğimiz görüşmelerde yerel işadamları camiasının merkezi hükümetin ayrımcı uygulamalarından endişe duyduğunu gördük. CHP'li belediyenin iktidarda olduğu İzmir'de, kentin genelde siyasal İslâm'a, özelde AKP'ye muhalefeti yüzünden cezalandırıldığı yönünde yaygın bir kanaat vardı.

Alan araştırmamızda merkezi hükümet müdahalesinin –dolayısıyla merkezi hükümet yetkilileri ile belediye arasındaki ilişkilerin– yerel iş çevrelerinde hâlâ etkili olan siyasi faktörlerin önemli bir veçhesi olduğunu gözlemledik. Ama iş faaliyetinin siyasi bağlamı, aynı zamanda, yerel camia içindeki potansiyel gerilimler ve farklı örgütsel aktörlerin ve önde gelen işadamlarının bu gerilimleri çözme ya da çözmeme durumları tarafından belirleniyordu.

Dördüncü Bölüm'de bahsettiğimiz gibi, gerek TOBB gerek yerel sanayi ve ticaret odaları ülkenin siyasi hayatında daima merkezi bir rol oynamıştır. Çok partili dönemde pek çok hükümet TOBB'un ve tekil odaların kontrolünü çeşitli yollarla sağlamaya çalıştı. Fakat ülke çapındaki bu devasa örgütlenmenin tam anlamıyla hükümetin kontrolüne geçmesi mümkün olmadı.

TOBB ve yerel sanayi ve ticaret odalarının idari kadroları, AKP hükümetinin husumeti karşısında hükümete yönelik eleştirilerinde daha sakıngan davranıyor olabilir, ama tehdide daha iyi direnebiliyorlar. TOBB, 1990'lardan bu yana ticari girişimleri, ortak sosyal projeleri ve kamu politikası kurumlarına resmi dahli sayesinde önemli bir güç ve otorite kazandı.[11] TOBB'un ve onun şemsiyesi altında kurulan örgütlerin yarı-kamusal işlevlerinden bazılarını AKP hükümetine daha yakın örgütlere aktarmak için bazı girişimler olsa da, bu girişimler genel kurumsal yapıyı çok az etkiledi. Bu yapıyı bozmak gerçekten devrimci bir adım olacak, siyasi ve ekonomik ortamda çalkantılar yaratmadan gerçekleştirilemeyecektir.

Bu yüzden TOBB ulusal düzeyde konumunu korudu, sanayi ve ticaret odaları da yerel örgütsel ortamda önemli aktörler olmayı sürdürdü. İzmir, Gaziantep ve Kayseri'de görüştüğümüz herkesin de belirttiği gibi, odalar yerel ekonomide merkezi role sahipti, çünkü çok sayıda üyeleri vardı ve ellerinde önemli ekonomik kaynaklar bulunuyordu; ayrıca resmi ayrıcalıkları nedeniyle tekil işadamları, ruhsat iş-

11 TOBB'un 21 ticari ve 13 ortak sosyal girişiminde işbirliği yaptığı aktörler arasında belediyeler, yerel sanayi ve ticaret odaları, devlet bankaları ve özel bankalar, ayrıca KOSGEB gibi kamu kuruluşları bulunmaktadır. Ayrıntılar için bkz. TOBB, "İştirakler", erişim, 1 Haziran 2013, www.tobb.org.tr/Istirakler-Mudurlugu/Sayfalar/Istirakler.aspx.

leri ve yatırımlarla ilgili diğer bürokratik usullerde odalara başvurmak zorundaydılar. Odaların temsil gücünün gayet iyi anlaşıldığını ve işadamlarının çıkarlarını dile getirme ve takip etme bakımından en uygun aktörler olarak görüldüklerini gözlemledik. Yerel ve merkezi hükümetler düzeyinde kararları etkileme güçleri de şehrin ekonomik gelişiminin önündeki engelleri kaldırmak bakımından can alıcı önemde görülüyordu.

Yerel gönüllü işadamı derneklerinin temsilcileri, kendi örgütlenmelerini odaların alternatifi olarak görmüyorlardı. Onun yerine yerel ticaret ve sanayi odalarında etkili olmaya çalışıyor, hatta belki TOBB yönetiminde kontrol sağlamayı düşünüyorlardı. Yerel odaların yönetim organları için, özellikle de sektör komiteleri için yapılan seçimler, gönüllü dernekleri ile tekil işadamları arasındaki gerilimlerin tezahür ettiği önemli bir alandı. Seçimlerin sonuçları ve odaların kutuplaşmayı artırmak yerine azaltma kapasitesi, yerel siyasal dinamiklere bağlıydı. Önde gelen işadamları da, siyaset ile iş dünyası arasındaki ilişkilerin biçimlenmesinde önemli bir rol oynuyorlardı.

Gönüllü girişimci derneklerinin yerel iş ortamlarındaki etkilerinin de çeşitlilik gösterdiğini gözlemledik. Örgütsel ortamın ortak özelliklerinden biri ASKON'un yerel düzeyde önemli bir aktör konumunda olmamasıydı. Kayseri'deki, özellikle de Gaziantep'teki büyük girişimciler arasında MÜSİAD üyeleri vardı. Ama kaynaklar ve faaliyet kapsamı bakımından, bu derneğin yerel şubeleri İstanbul'daki merkezi yönetimin gölgesinde kalmıştı. Aslında MÜSİAD Kayseri şubesinin genel sekreteri, Kayseri'dekiler dahil olmak üzere pek çok taşralı işadamının İstanbul'daki merkez şubeye üye olmak istediğini, çünkü girdilere, teknolojik bilgiye ve piyasaya açılma fırsatlarına ulaşma bakımından bunun daha faydalı olduğunu düşündüklerini belirtti. İlişki sermayesi fır-

satları açısından, merkez şube yerel şubelerden çok daha etkili görülüyordu.

Bununla birlikte, yerel şubeler önde gelen siyasi şahsiyetlerin davet edildiği seminerler örgütlemek gibi faaliyetler üzerinden kentte belli bir rol oynuyordu. Bu tür MÜSİAD faaliyetlerinin Gaziantep ve Kayseri gibi daha dindarmuhafazakâr taşra illerine nazaran esasen seküler bir şehir olan İzmir'de daha önemli görülmesi ilginçtir. MÜSİAD, aynı zamanda, İzmir Bölgesel Kalkınma Ajansı'nın[12] aktif üyelerindendi.

Bu üç şehirde MÜSİAD ile TUSKON'un göreli önemi arasında negatif bir ilişki gözlemledik. Gaziantep, Kayseri ve İzmir'de bulunan bazı işadamı dernekleri TUSKON'un bölgesel federasyonları olan GUNSİAF, ANFED ve ESİDEF'e üyeydi.[13] Daha sonra bir araya gelip TUSKON'u oluşturan yerel dernekleri örgütleme inisiyatifleri, Kayseri ve Gaziantep'te 1990'larda başlamış ve 2000'lerde konfederasyonun kurulmasıyla daha etkili bir hal almıştı. Aslında Gaziantep'teki Hür Sanayici ve İşadamları Derneği (HÜRSİAD), TUSKON bünyesinde yer alan önemli derneklerin başında yer alıyordu. Diğer yandan, TUSKON İzmir'de ancak AKP hükümeti döneminde aktifleşmiş ve örgütsel faaliyetlerine hız kazandırmıştı. TUSKON'un İzmir'deki etkisi sınırlı kaldı ve mevcut örgütsel başarısını da büyük ölçüde merkezi hükümetten gördüğü sistemli desteğe borçlu olduğu yolun-

12 Kalkınma Ajansları 2006'da AB'nin mali desteğiyle kuruldu. Kısa süre içinde ajans sayısı 26'ya çıktı. Yürütme kurulları devlet kademelerinden temsilcilerin yanı sıra STK temsilcilerinden oluşuyordu. Ajansların baş sorumluluğu devlet organlarının, belediyelerin, iş dünyasının ve STK'ların kalkınma projelerini finanse etmek ve denetlemekti. Kalkınma ajanslarının yapısı, ayrıcalıkları ve sorumlulukları için bkz. "5449 Sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, no. 26074, 8 Şubat 2006.

13 Bu yerel örgütlenmeler Gaziantep'te HÜRSİAD, Kayseri'de Kayseri Genç Sanayici ve İşadamları Derneği (GESİAD), İzmir'de ise İzmir İşadamları Derneği ve İzmir Genç Sanayici ve İşadamları Derneği'dir.

da yaygın bir kanı oluştu. ESİDEF'e ve ona bağlı derneklerin toplantılarına yüksek düzey siyasetçiler katılırken, yerel odaların bile hükümetten böyle bir ilgi görmediğine dair yorumlar duyduk. Görüştüğümüz bir TÜRKONFED temsilcisi, AKP hükümeti iktidardan düştüğünde TUSKON'a ne olacağını hakikaten merak ettiğini belirtiyordu.

Gaziantep'te TUSKON'la bağlantılı HÜRSİAD, eski MÜSİAD temsilcilerinin de aralarında bulunduğu bir grup tarafından kuruldu ve ilk başta bazı gerilimlere yol açtı. Ama yerel düzeyde MÜSİAD ile TUSKON arasındaki ilişkiler İstanbul'dakinden çok daha sıkıydı. Yürütme kurulu üyeleri örtüşüyordu ve iki örgüte de üye olan pek çok girişim vardı. Örneğin, Gaziantep'teki nüfuz sahibi girişimci ailelerden biri olan Nakıpoğlu'nun hem MÜSİAD hem HÜRSİAD'da üyelikleri vardı ve iki örgütün de gücüne ve prestijine önemli katkılar sağlıyordu. Bununla birlikte, MÜSİAD, Gaziantep ve Kayseri'de TUSKON üyesi derneklere daha tabi konumdayken, İzmir'de nispeten bağımsız bir varlığa sahipti.

Gülen hareketine bağlı örgütlenmelerin, bu şehirlerin üçünde de yer yer bariz kaygı ve potansiyel çatışma kaynağı olduğu iddia edilebilir. İzmir'de görüştüğümüz kişilerin çoğu işadamları camiası ile belediye arasında uyumlu bir ilişki olduğunu ve odalar ile TÜRKONFED'e bağlı gönüllü derneklerin çeşitli faaliyetlerde sıkı işbirliği yaptığını belirtti; TUSKON ise tıpkı AKP'ye yakın diğer iş dünyası aktörleri gibi az bir tesire sahipti. Görüşmecilerden biri şöyle dedi: "İzmir İzmir'dir, burada Gülen cemaati üyeleri bile diğer şehirlerdekinden farklı ve daha açık görüşlüdür." Ancak, görüşmecilerin çoğu aynı zamanda Gülen ağının iş hayatındaki etkisinin arttığını hissettiklerini belirtme ihtiyacı hissettiler. Gülen cemaatinin ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi İzmir'de de iş dünyasının çıkarlarının konfigürasyonunu değiştirme potansiyelini küçümsememek gerekir.

TÜRKONFED üyesi büyük bir girişimci, sektörde kalmak için, Gülen ağıyla bağlantılı bir müdür işe almak zorunda kalabileceğini yarı şaka yarı ciddi belirtmiştir. Bu tür kaygılar örgütsel sahneye TÜSİAD bağlantılı büyük işadamlarının ve TÜRKONFED üyelerinin hâkim olduğu ve yerel odaları da kontrol ettiği İzmir gibi bir yerde bile mevcut olmasına rağmen, İzmir iş dünyasında, ilişkileri belirleyen temel nokta, çatışmadan ziyade uyum olmuştur. Yine de, topluma damgasını vuran kutuplaşma, şehrin merkezi hükümetle ilişkilerinde etkisini göstermektedir.

İzmir'deki seküler girişimcilerin iş hayatını ve toplumsal ortamı giderek artan dini muhafazakârlığın etkilerinden kurtarma kabiliyeti ekonomik canlılık ve gelişime tercüme edilemedi. Görüştüğümüz pek çok şirket temsilcisi şehrin ekonomik sorunları karşısında kaygılıydı ve AKP'ye karşı oy verdikleri için hükümet tarafından cezalandırıldıklarını iddia ediyorlardı. Bu anlamda, görüşmelerimizin çoğunda iki gözlem ön plana çıktı. Birincisi, görüştüğümüz kişiler komşu il Manisa'nın görece iyi gelişmiş bir ekonomisi olmasına rağmen dezavantajlı bölgelere verilen teşviklerden yararlanan şehirler listesine alındığını belirtiyorlardı. Görüşmecilere göre, bu durum pek çok yatırımın İzmir'den Manisa'ya kaymasına yol açmış ve İzmir'in ekonomisine ciddi ölçüde zarar vermişti. Manisa'ya verilen teşvikleri, Gaziantep'e yakın olan daha az gelişmiş bir il olan Adıyaman'a verilenlerle kıyaslıyorlardı. Görüşmecilerimize göre Adıyaman'a verilen teşvikler Gaziantep'i daha az gelişmiş komşusuna sağlanan teşviklerin etkisinden koruyacak şekilde tasarlanmıştı. Merkezi hükümetin İzmir'e husumetine verdikleri başka bir örnek de İzmir limanıyla ilgiliydi. Görüşmecilerimiz limanı geliştirmek için gereken yatırımların yapılmamasını şehrin ekonomisinin kasten ihmal edildiğinin açık bir işareti olarak görüyorlardı. TUSKON'la bağlantılı ESİDEF temsilcisi-

nin bile limanın kapasitesinin artırılmamasının şehrin ekonomik gerilemesinde baş etkenlerden biri olduğunu belirtmesi ilginçtir.

Gaziantep'in merkezi hükümetle hemen hiç sorunu yoktu ve buradaki işadamı camiası hem belediyeyle hem de merkezi hükümetin yerel teşkilatıyla gayet iyi geçiniyordu.[14] Gaziantep'teki işadamları camiasında güçlü Gülen bağlantılı örgütlenmelerden kaçınan TÜSİAD üyelerinin de bulunması potansiyel bir gerilim kaynağı olarak görülebilir. Fakat bu gerilim hemen hemen hiç hissedilmiyor ve odalar arasında güçlü bir sınıf dayanışması sağlanmış gibi gözüküyor. Tekil ekonomik çıkarlar ile şehrin ekonomik gelişimini sürdürme yönündeki ortak hedef, farklı işadamları ve dernekler tarafından elbirliğiyle takip ediliyor. Yerel koalisyonların bütünlüğü korumadaki ve gerek teşvik yapılarını gerek merkezi yatırım kararlarını ulusal düzeyde lobicilik faaliyetleriyle etkilemedeki başarısı, şehrin en önemli girişimcisi olan Konukoğlu ailesine ait Sanko Holding'in rolü hesaba katılmadan tam olarak anlaşılamaz.[15]

Konukoğlu ailesinin gücü ve nüfuzu ilin sınırlarının çok ötesine uzanıyordu. Grubun başkanı Abdülkadir Konukoğlu sadece şehirde değil, hükümet çevrelerinde de son derece saygın bir kişiydi. Ayrıca CEO'ları üzerinden AKP'yle sıkı ilişkiler kurmuştu. Araştırma yaptığımız dönemde, grubun eski CEO'larından biri AKP'nin yönettiği Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Başkanıydı. Grubun CEO'larından bazıları TUSKON'da önemli konumlardaydılar. Örneğin, alan araş-

14 Gaziantep'teki siyasi atmosfer ve yerel ekonomik kalkınmaya etkileri için bkz. Bayırbağ, "Local Entrepreneurialism and State Re-Scaling in Turkey."

15 İnşaat, inşaat makinesi, deniz taşımacılığı, tekstil, enerji ve çimento gibi 12 farklı sektörde yaklaşık 12.000 çalışanı olan Sanko Holding'in Gaziantep yerel siyasetinde önemli bir gücü vardır. Holding'in ayrıntılı bir profili için bkz. Sanko Holding, "History", erişim, 1 Haziran 2013, www.sanko.com.tr/eng/corparate/aboutus.asp.

tırmamız sırasında konfederasyon başkanı olan Rıza Nur Meral de bunlardan biriydi.

Fakat Konukoğlu ailesi AKP'yle ya da başka bir siyasi partiyle özdeşleştirilmekten özenle kaçınıyor, yine Gülen cemaatiyle ilişkilerini de aynı sakıngan tarzda yürütüyordu. Araştırmamız sırasında, Abdülkadir Konukoğlu Gaziantep Sanayi Odası Meclisi'nin başkanıydı ve ailenin diğer üyeleri de odada önemli konumlara sahiptiler.[16] Abdülkadir Konukoğlu'nun TUSKON bağlantılı derneklere ya da başka herhangi bir gönüllü derneğe üye olmaması dernek aktörleri arasındaki ayrışmaların seçim sürecini etkilemesini önlüyordu. Ticaret odasının idari organlarının seçiminde daha fazla rekabet olsa da, iki oda arasındaki ilişkiler son derece uyumluydu ve üyelikler de ciddi ölçüde örtüşüyordu.

TUSKON'un HÜRSİAD bağlantılı temsilcileri, odalarda daha fazla kontrol sahibi olmak istiyordu ve Sanko'nun seçim süreçlerine egemen olmasından hoşnut değillerdi. Alan araştırmamız sırasında, "biraz daha ilginç" hale getirmeye çalışacakları sonraki seçimlere hazırlanıyorlardı. Fakat bu hoşnutsuzluğun işadamları camiası içindeki ilişkileri etkilemediğini gözlemlerimize dayanarak söyleyebiliriz. Konukoğlu'nun siyasi partiler ve Gülen cemaatiyle mesafesini dikkatle koruması ahlâki otoritesini güçlendirmiş ve ailenin gerek sanayi odasında gerekse şehrin tamamında liderlik konumunu sürdürmesini sağlamıştır. Bu yüzden, iş hayatının lideri konumundaki Konukoğlu ailesi siyasi tarafsızlık görünümünü başarıyla koruyarak yerel işadamları cemaatindeki gerilimlerin ve çatışmaların kontrolünde hayati bir rol oynuyor. 2004'te odaların yönetici organlarının seçim usullerinde yapılan değişikliklerin bu istikrarlı ortamı cid-

16 Ailenin diğer bir üyesi olan Adil Sani Konukoğlu aynı odanın Yönetim Kurulu Başkanı'dır.

di ölçüde tehdit ettiğini hatırlatmak önemlidir. Bu değişiklik oda başkanlarının görev süresini iki dönemle kısıtlıyordu ve yerel iş dünyası liderleri bu yüzden güçlerini ve otoritelerini kaybedebilirlerdi. Dolayısıyla, yasa değişikliği Konukoğlu'nun yerine yeni işadamlarını geçirebilirdi ve onlar da siyasi bağlantılarını gizleyerek farklı çıkarlar ve ideolojik konumlar arasındaki mevcut dengeyi korumaya istek duymayabilirdi. Fakat bu yasa değişikliği daha sonra Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edildi.[17]

Kayseri'de son derece kutuplaşmış bir yapı vardır ve şehrin önde gelen ailesi Boydak'lar uyumdan ziyade çatışmada pay sahibidir. Dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün memleketi olan bu şehirde AKP'nin ve Gülen cemaatinin nüfuzunun artması, kuruluşu eskiye giden işadamları arasında pek hoş karşılanmadı. Bu işadamları iktidardaki partiyle ve Gülen cemaatiyle özdeşleşmiş Boydak grubunun zenginleşmesinden ve nüfuz kazanmasından rahatsız olmuşlardı. Ayrıca aralarında işadamlarının da bulunduğu kimi kent sakinleri dini muhafazakârlığın artışından da kaygı duyuyordu.

2009'daki Kayseri Ticaret Odası Yönetim Kurulu seçimlerinde şehirdeki hoşnutsuzluk ve kutuplaşma açığa çıktı. Boydak ailesi sanayi odasındaki gücünü korusa da, farklı siyasi görüşlerden işadamları birleşerek ticaret odası seçimlerinde AKP-Gülen adaylarını yenilgiye uğrattılar. Alan araştırması yaptığımız dönemde, bu işadamları hükümetin katı denetim, teftiş ve cezalarla misilleme yapmasından korkuyorlardı ama baskıya boyun eğmeyi de düşünmüyorlardı. Araştırmamız tamamlandıktan sonra Ticaret Odası Yönetim Kurulu Başkanı ve özelleştirilen Kayseri Şeker Fabri-

17 "5174 Sayılı Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği ile Odalar ve Borsalar Kanunu", *Resmi Gazete*, no. 25479, 1 Haziran 2004. Anayasa Mahkemesi'nin kararı için, bkz. "2013/1 Esas Sayılı Anayasa Mahkemesi Kararı", *Resmi Gazete*, no. 28531, 17 Ocak 2013.

kası'nın eski müdürü şirket kaynaklarını zimmete geçirmekten tutuklandı.[18]

Kayseri'de AKP ve Gülen bağlantılı aktörlerin sekter tavırlarından şikâyet edenler gayet sert eleştiriler yapıyorlardı ve TUSKON bağlantılı derneklerin temsilcileri de iş pazarlıklarında dinin etkisini reddederken bile başka yerlere nazaran daha katı tutum alıyorlardı. Örneğin tipik olarak şehir içinde alkol satan müessese bulunmaması üzerinden dini muhafazakârlık tartışmaları hatırlatıldığında, aralarından biri Türkiyeli olmayan ziyaretçilerinin alkol almakta ısrar etmediğini, ama İstanbul'dan gelenlerin bir akşam bile iki kadeh içmeden duramadıklarını söyledi. Ayrıca şehir içinde talep yoksa lokantaların alkol satmaya zorlanamayacağını da ekledi. Kayseri'deki gerilimleri gösteren bu yaygın tavır TUSKON bağlantılı derneklerin konfederasyonun önemli bir varlık gösteremediği İzmir'deki temsilcilerinin yumuşak ve uzlaşmacı tonuyla bir zıtlık arzetmektedir.

Kayseri'de, yerleşik işadamları grubundaki ihmal edilemeyecek büyüklükteki yaygın marjinalleştirilme ve güceniklik hislerine rağmen, TÜRKONFED hoşnutsuzlara erişip kendini TUSKON'un sürdürülebilir bir alternatifi olarak sunamıyor. TUSKON ve MÜSİAD'a mesafesini koruyanların çoğu Kayseri Sanayici ve İşadamları Derneği'nin (KAYSİAD) üyeleriydi. Bu girişimci dernek önceden TÜRKONFED'le bağlantılıymış, ama sonra üyeler aidatların karşılığını yeterince alamadığını düşündükleri için bu bağlar kopmuş. TÜRKONFED'in güçlü olduğu İzmir'de bile, bazı işadamları, konfederasyonun KOBİ'ler için uzun vadede verimli ve kârlı olabilecek eğitim programlarında ve benzer faaliyetlerinde çok etkili olduğunu, ama iş dünyasının kısa vadeli sorunlarına pek yanıt üretemediğini düşünüyorlar. Bununla birlikte TÜRKONFED artık üyelerinin ihtiyaçlarına daha duyarlı

18 *Zaman*, 26 Ekim 2011.

olmaya çalışıyor ve bu yeni yöneliminde TUSKON'u örnek alıyor. Aslında TÜRKONFED'le bağlantılı BASİAD'ın genel sekreteri, TUSKON'un üyeleri için yaptıklarını örnek alarak gerçekleştirdiği yeni faaliyetlerden bahsetti ve Afrika ve Ortadoğu bölgelerinde iş fırsatlarını araştırmak için oraya gitmek üzere planladıkları bir iş gezisine değindi.

Örgütlenmeyi TUSKON'dan öğrenmekle ilgili bu örnek ilginçtir, çünkü seküler iş dünyasının TÜRKONFED üyeleri olduğu İzmir'de bile rakip dernekler arasındaki rekabetin sonuçlarını başlı başına mevcut ekonomik çıkar ve görüş konfigürasyonlarının belirlemediğini gösteriyor. TÜRKONFED'in Kayseri'ye yerleşememesi ise, iş dünyasının doğal bir sonucu olmaktan ziyade, çıkarlarının örgütlü temsiliyetinden faydalanabileceği açık olan potansiyel üyeleri örgütlemek için sistemli çaba gösterilmemesinden kaynaklı görünüyor.

SONUÇLAR

Üç şehirdeki farklı iş ortamlarına dair bu gözlemler, ülke çapında siyasi gelişmelerin analizinde ekonomik çıkarları ve kültürel tavırları dışsal değişkenler olarak almanın güçlüğüne vurgu yapıyor. Bu bölümde sunulan tartışmadan çıkan tablo, bu kentlerdeki iş dünyasının piyasa dostu ve kültürel bakımdan muhafazakâr bir hükümetin desteklediği taşralı yeni Müslüman işadamlarının girişim potansiyeline dair basit bir anlatıya kesinlikle indirgenemez.

Yerel iş ortamının uyumlu ya da çatışmalı olup olmadığı da yerel ekonomik gelişmenin başarısını belirlemekte önemli bir faktör olabilir. Fakat yerel yönetim ile merkezi hükümetin ilişkilerinin gergin olduğu İzmir gibi yerlerde ilin "sosyal sermaye"sini belirleyen işbirliklerinin ya da yerel gü-

ven zeminlerinin olumlu ekonomik sonuçlar yaratmakta etkisi çok az olabilir. Yerel yönetimi AKP'nin kontrol ettiği şehirlerde de hükümetin iki düzeyi arasındaki uyumlu ilişkiler işadamı aktörler arasındaki ayrılıkları silmeye her zaman yetmeyebiliyor. Yerel ekonomik gelişimin siyaseten gergin bir ortamda sürdüğü Kayseri örneğinde bunu görüyoruz. Diğer yandan, Gaziantep örneğinde lider bir sermayedarın, işadamları arasındaki çatışma potansiyelini kontrol altına alabileceğini görüyoruz. Bununla birlikte yerel ilişkilerin dinamiklerine fazla güvenmemek de gerekebilir, çünkü merkezi hükümetin kısa süre önceki oda seçimi usulünü değiştirme girişimi gibi kurumsal bir değişiklik önde gelen yerel aktörlerin uzlaştırıcı rolünü pekâlâ baltalayabilir.

Gerek hükümet yetkililerinin gerek işadamı aktörlerin siyasi eylemleri, değişen ortamda insanların neyi tehdit neyi fırsat gördüklerine bağlı olarak, pek çok farklı kanaldan iş dünyasını etkiliyor ve sosyoekonomik yarılmaların ortaya çıkmasında, ittifakların kurulmasında, çatışmaların yürütülmesinde etkili oluyor.

Sonuç

Son otuz yılda Türkiye'de iş ortamını yeniden şekillendiren dönüşümler üzerine yaptığımız bu çalışmada, birbiriyle bağlantılı dört soru üzerinde durduk: Ekonominin liberalleşmesi ve ülkenin küresel sisteme dahil olmasının ardından devlet ile piyasa arasındaki ilişkiler ne ölçüde eskiyle süreklilik içinde seyretmiş ne ölçüde değişmiştir? İş dünyası içindeki çıkar konfigürasyonu ve göreli güç dengeleri ne gibi değişiklikler geçirmiştir? Siyasal İslâm'ın yükselişi iş dünyasındaki ilişkilerde kendini nasıl göstermiştir? Mevcut siyasal iktisat bağlamında kapitalizm ile demokrasi arasındaki ilişkiyi nasıl düşünmeli – ya da yeniden düşünmeliyiz?

İlk soruya, küreselleşen ekonomilerde devletin rolüyle ilgili çalışmalarla diyalog içinde ve küresel kapitalizmin yakın tarihinin ulus-devletlerin önemsizleştiği piyasa güdümlü ekonomik sistemlerin kaçınılmaz yükselişiyle ilgili bir zamanlar yaygın kabul gören varsayımların küresel kapitalizmin yakın tarihince desteklenmediği görüşü doğrultusunda yaklaştık. Ocak 2012'de *The Economist* dergisi "Devlet Kapitalizminin Yükselişi: Dünya'da Yeni Ortaya Çıkan Model"

başlıklı özel bir rapor yayımladı. Rapor, Rusya, Çin, Brezilya, Hindistan gibi "yükselen ekonomiler"in hızlı büyüme performansında ve küresel güçlerinin artışında büyük devlet şirketlerinin –ya da devlet kontrolünde şirketlerin– oynadığı önemli role odaklanıyordu. Konuyla ilgili araştırmaya, bu alandaki gelişmelere ilişkin endişelerin ifadesi eşlik ediyordu: "Piyasanın görünmez elinin yerini, gayet görünür ve çoğunlukla da otoriter devletin eli alıyor."[1]

The Economist dergisi uluslararası ekonomik düzendeki hâkim ideolojik eğilimleri ve bunların politika çevrelerindeki yansımalarını yakından izleyen ve etkileyen önemli bir dergidir. Dolayısıyla, özel raporda kapitalist gelişme ile siyasi demokrasi arasındaki ilişkiyi gündeme taşıması ve başarısı reddedilmez ekonomik gelişme örneklerinde devletin oynadığı rolün kabul edilmesi hiç de önemsiz değildir. Ancak, devlet kontrolünde şirketlerle sınırlı bir biçimde kullanılan "devlet kapitalizmi" terimi, küresel piyasayla bütünleşmiş liberal bir ekonomide devletin oynadığı piyasa oluşturucu ve piyasa şekillendirici çeşitli rollerin ve bu rollerin görünür ve görünmez ellerin birbirinden ayrılmasını güçleştiren niteliğininin anlaşılmasına yetmez. Türkiye'deki iş ortamıyla ilgili incelememizin temel argümanlarımızdan biri buydu.

Türkiye örneğiyle ilgili tartışmamız, doğal tekellerin özelleştirilmesinin ve sosyal hizmetlerin ticarileştirilmesinin, devletin mutlaka geri çekilmesini gerektirmeden özel şirketlere yeni piyasa fırsatları yarattığını gösteriyordu. Doğal tekellerin özelleştirildikten sonra da düzenlenmeleri gerekir; özel şirketlerce sağlanan sosyal hizmetlerin yeterli olması da, bu alanlarda kamu kaynağı kullanılmaya devam edilmesini gerektirir. Bunun yanı sıra, kentleşme sürecinin devam ettiği ve gerek altyapı alanında gerek inşaat sektörün-

1 "The Rise of the State Capitalism: The Emerging World's New Model", *The Economist*, 21 Ocak 2012.

de önemli yatırım alanları açtığı Türkiye gibi geç sanayileşen bir ülkede, altyapı yatırımlarıyla ilgili kamu ihaleleri veya inşaat sektöründe kamu-özel sektör ortaklıkları piyasaların genişlemesinde devletin önemli bir aktör olarak kaldığını gösterir. Başka bir deyişle, devletin piyasa oluşturucu rolünün niteliği, ekonomik gelişme ve yapısal değişimin tarihsel bağlamı içinde biçimlenir.

Çalışmamızın geç sanayileşen bir ülkeyi ele alması, devlet-piyasa ilişkileri dinamiğinin başka bir boyutuna dikkat çekmemizi sağladı. Pek çok başka geç sanayileşen ülkede olduğu gibi Türkiye'de de, küreselleşmenin beraberinde getirdiği ekonomik değişikliklere siyasal düzendeki paralel değişiklikler eşlik etmişti. Böyle bir siyasal rejim değişikliği bağlamında, geçmişe dair yorumlar ve gelecekteki gelişmelere dair beklentiler konusunda mutabakat yoktur; siyasi atmosfer, çoğu zaman, birbirinden farklı ekonomik gelişme ve siyasi demokrasi anlayışlarının bir arada varolmasıyla belirlenir. Türkiye'de siyasal İslâm'ın yükselişinin yarattığı gerilimler yüzünden, ekonomik ve siyasal tahayyüller arasındaki bu tür farklar özellikle çarpıcı niteliktedir. Ekonomiye devlet müdahalesi, siyasi partiler arası ilişkilerin ötesine uzanarak toplumun geneline yayılan bir gerilim ve çatışma atmosferinde gerçekleşmekte, iş dünyasındaki farklı aktörler üzerindeki etkisi de siyaseten tarafsız olmamaktadır.

Hiç değilse Karl Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm*'ünün yayınlanışından beri, kapitalist ekonomiyi inceleyen pek çok araştırmacı, devletin piyasa oluşturmadaki rolüne duyarlıdır. Biz bu çalışmada bu rolün ötesinde iki noktaya daha işaret ettik. Birincisi, devletin piyasayı oluşturmakla kalmadığını, ama aynı zamanda piyasa aktörlerinin kendilerinin de siyaseten desteklenen sermaye birikimi ve iş olanakları yaratma süreçleri üzerinden şekillendirildiğini gösterdik. Türkiye örneğinde, cumhuriyetin ilk döneminde devletin açıkça gözlenen bu sı-

nıf oluşturucu rolünün, yakın dönemde yeni bir biçim alarak tekrar önem kazandığına ve küreselleşen ekonomi içinde iş dünyasındaki çıkar ve zihniyet konfigürasyonunu biçimlendirdiğine işaret ettik. Hükümet-işadamı ilişkilerinin son dönemde aldığı biçim, özel sektör gelişiminin önceki aşamalarındaki bazı özellikleri hatırlatsa da, izlek bağımlılığı yaklaşımının ötesine geçmek ve siyasi müdahaleyle iş fırsatları yaratılması sürecindeki değişiklikleri ve siyaseten ayrıcalıklı girişimcileri desteklemekte kullanılan yeni mekanizmaları değerlendirmek gerektiğini vurguladık. Dikkat çekmek istediğimiz ikinci nokta, hükümet-işadamı ilişkilerinin yeni dinamiklerinde gördüğümüz bir özellikle ilgiliydi. Türkiye'de işadamlarının ve üye oldukları derneklerin siyasi nitelikte faaliyetlerde bulunduklarını gözlemledik ve bu durumun siyasetin sadece devlet tarafından yapıldığı ve tek siyasi aktörün devlet olduğu yönündeki algının değişmesi gerektiğini öne sürdük.

Bu konuyu iki bağlamda tartıştık: İlk olarak, AKP hükümeti ile yeni girişimciler arasındaki ilişkileri belirleyen partikülarist ilişki biçimleri bağlamında; ikinci olarak da, AKP'nin "ılımlı" versiyonunu temsil ettiği siyasal İslâm'ın üye tabanının oluşumu ve pekiştirilmesinde yeni kurulan girişimci derneklerinin oynadığı rolle ilgili bir tartışma üzerinden. Kapitalist sınıfın bileşimindeki değişikliklerle ilgili ikinci sorumuza ilişkin olarak, Türkiye'de iş camiası içindeki kutuplaşmanın altını çizdik ve bu kutuplaşmanın kaynaklarını burjuvazinin eski unsurlarıyla şimdi gelişmekte olan işadamları arasındaki ekonomik çıkar farklarına bakarak anlamaya çalıştık. Ayrıcalıklı bir ilişki içinde oldukları hükümetin keyfi müdahalelerinden yararlanabildikleri bir kurumsal ortam yeni işadamlarının daha çok işine gelirken, sermaye birikimini ve kurumsal gelişmesini daha önce tamamlamış eski burjuvazinin çıkarları hükümetin keyfi müdahalesinin sınırlandığı bir kurallar çerçevesinde daha kolay savunulacak niteliktedir. Baş-

ka bir deyişle, işadamları dünyasındaki yarılmaların analizinde ekonomik çıkarların önemli bir unsur olduğunu, ama bunun ekonomik çıkar sahiplerinin siyasi ilişkilerdeki konumu bağlamında ele alınması gerektiğini gösterdik.

Gönüllü girişimci derneklerinin Türkiye'deki siyasal İslâm'ın yükselişi sürecinde nasıl kurulduğuna ve geliştiğine, bunların işadamları camiasındaki ittifakları ve çatışmaları etkilemek için dini kimliği nasıl yeniden yorumladığına ve kullandığına ilişkin gözlemlerimiz temelinde, siyaset ile din arasındaki etkileşimine dikkat çektik. Türkiye'nin taşra illerinde muhafazakâr bir Müslüman burjuvazinin gelişimine ülkenin siyasi gelişmelerini açıklayan dışsal bir faktör muamelesi yapmak yerine, bu burjuvazinin oluşumunu İslâmcı hareketin farklı safhalarını temsil eden partilere yakın girişimci derneklerinin siyasi eylemlerinin bir sonucu olarak ele aldık.

Buna paralel olarak, din ile kapitalizm arasındaki ilişkiye dair üçüncü sorumuza da dini kimliğin önem kazandığı bir kapitalizm biçiminin ekonomik ve siyasi ortamını inceleyerek yaklaştık. Esnek üretim sistemi içinde, dini kimlik güven inşasında gerçekten önemli bir rol oynayabilir, belirsizliği azaltabilir, taşeron kullanımı, sipariş paylaşımı veya girdi tedariki türünden piyasa ilişkilerinin genişlemesine katkı yapabilir. Türkiye'de dini kimlik, aynı zamanda, işadamlarının belli bir kesimiyle iktidar partisi arasında yakın ilişkiler kurulmasına ve bu ilişkilerinin uyumlu bir şekilde sürdürülmesine katkı yapmıştır. Bu yüzden dinin farklı aktörler arasındaki bir bağ oluşturduğu söylenebilir, yani toplumu uyumlu ilişkiler içinde bir arada tutan "tutkal" olarak görülebilir. Ama dini kimliklerin farklı biçimlerde yorumlandığı ve dinin siyasallaşması karşısında büyük endişelerin gözlemlendiği bir toplumda, bu ne anlama gelir? Hükümetin farklı işadamları arasında tarafsız bir konumda durmadığı ve imtiyazlı girişimcilerin siyasi destekli sermaye birikimi

süreçlerinden faydalandığı, buna karşılık dışlananların ise buna karşı husumet beslediği bir toplumda, bunun anlamı ne olabilir? Bu soruların öneminin yadsınamayacağı Türkiye örneği temelinde, dinin belirli bir grup aktör arasında güven ilişkisi yaratırken, toplumun genelinde ayrıştırıcı bir etki yapacağını göstermeye çalıştık. Farklı dini cemaatlerin bir arada yaşadığı bir toplumda, dinin yapabileceği ayrıştırıcı etki daha da önemli olacaktır. Böyle bir ortamda, dine piyasa genişlemesini desteklemekten ziyade köstekleyen bir unsur olarak yaklaşmak daha doğru olabilir.

Türkiye'de siyasal İslâm'ın yükselişi, ülkede kapitalizmin gelişmesine engel oluşturmadı. "Muhafazakâr Müslüman burjuvazi" açık ekonomi rejiminin ekonomik koşullarına uyum sağlamakta güçlük çekmedi ve "ılımlı İslâmcı" AKP hükümeti ekonomiyi küresel düzeydeki büyük bir ekonomik kriz döneminde bile fena idare etmedi. AKP döneminde yıllık büyüme oranı OECD bölgesindeki ortalamaların üstündeydi, ama "yükselen ekonomiler"deki oranlar kadar yüksek değildi. Ekonomik büyümeye cari açıkta düzenli bir yükseliş ve yabancı sermaye akışına bağımlılıkta artış eşlik etti. Ekonomi sermaye kaçışı karşısında son derece savunmasız hale geldi, ama şimdiye kadar bu tehlikeden uzak durulabildi.

Türkiye'nin siyasal iktisadındaki gelişmeler İslâm ile kapitalizm arasında bir uyuşmazlık olduğunu göstermiyor. Ama iş dünyasının farklı kesimlerince savunulan rakip kapitalist gelişme projelerinin bir arada bulunduğu Türkiye bağlamında, İslâm-kapitalizm ilişkisinin biraz daha netleştirilmesi gerekiyor. Rakip projelerin bir dizi konuda farklı görüşler içerdiğini gördük. Ekonominin kurumsal çerçevesi, sosyal politika ilkeleri, emek piyasasına ilişkin yasalar, istihdam rejimi, dış ekonomik ilişkilerle ilgili stratejiler, kamusal hayatta dinin yeri gibi konularda önemli farklılaşmalar bulunuyor. O halde, belirli bir ülkede varolan kapitalizm türünün, bu alan-

lardaki kurumsal düzenlemelerin ve politika tercihlerinin doğası üzerinden tanımlanabileceğini söyleyebiliriz. Üstelik bu tercihlerin siyasi rejimin farklı yönleriyle ilişkisiz oldukları da söylenemez; bir ülkenin siyasi rejiminin ne ölçüde hukukun üstünlüğü, ifade özgürlüğü ve demokrasi tarafından tanımlandığı, o ülkedeki kapitalizm türüne bağlıdır.

Bu çalışmanın analitik çerçevesini sunarken, kapitalizmin, evrensel ve değişmez özelliklerinin ötesinde, tarihsel açıdan değişen özellikleri ve topluma özgü nitelikleri hesaba katılarak tanımlanması gerektiğini öne sürmüştük. Türkiye'de halen varolan kapitalizmin kurallar çerçevesi, siyaseten ayrıcalıklı girişimcileri desteklemeye yönelik keyfi hükümet müdahalesine daha çok yer açmak için sürekli değiştirilmektedir. Kimi zaman rejim muhaliflerine karşı cezalandırma amaçlı vergi denetimlerinin kullanılması son derece endişe vericidir. Çevreye duyarlılık, işçi hakları ve "insana yakışır çalışma" koşulları yaratmak, siyasi öncelikler arasında değildir. Aynı şekilde, insan hakları ve ifade özgürlüğü de hâkim siyasi rejimin tanımlayıcı özellikleri arasında görünmemektedir. İnanç özgürlüğü, Türkiye'deki cumhuriyetçi laikliğin otoriter karakterini sorunsallaştıran İslâmî hareket içindeki siyasi partiler tarafından her zaman şiddetle savunulmuş olsa da, Sünni olmayan kesimlerin, özellikle de Alevilerin inanç özgürlüğü konusu göz ardı edilmektedir. Bu sorunlar gerek, Avrupa Komisyonu'nun Türkiye İlerleme Raporlarında,[2] gerekse –Freedom House,[3] İnsan Hakları İz-

2 Hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlıkların korunması, ifade özgürlüğü ve yargı sistemi konusunda Avrupa Komisyonu pek çok kez kaygılarını dile getirmiştir. Bkz. European Commission, *Turkey Progress Report 2012*, erişim, 11 Haziran 2013, ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/tr_rapport_2012_en.pdf.

3 Türkiye 2012'de Fas, Kenya, Liberya ve Zambiya'yla birlikte "kısmen özgür" ülkeler arasında görülüyordu. Bkz. Freedom House, *Freedom in the World 2012*, erişim, 15 Haziran 2013, www.freedomhouse.org/report/freedom-world/2012/turkey.

leme Örgütü,[4] Avrupa Konseyi,[5] ILO[6] gibi– uluslararası örgütlerin raporlarında sık sık gündeme getiriliyor.

Amacımız, Ortadoğu'daki Arap ülkelerinin örnek alması tavsiye edilen "Türkiye modeli"nin karşısına böyle bir tablo yerleştirmek değil. Türkiye'deki son ekonomik ve siyasal gelişmelerin, "Türkiye kapitalizmi" adı verilebilecek bir toplumsal formasyonu biçimlendirdiğini düşünmüyoruz. Hâkim ekonomik ve siyasi ilişkiler son derece tartışmalı ve bu ilişkileri eleştirenler arasında, iş dünyasının rekabet potansiyeli ve ekonomik kaynakları bakımından hâlâ çok güçlü olan mensuplarını da görüyoruz. İş dünyasının bu kesimi, genel olarak gelişmiş Batılı ülkelerle, özel olarak da AB'yle sıkı ilişkileri koruma konusunda ısrarlılar, çünkü bu ülkelerle kurulan ilişkiler, keyfi hükümet müdahalesini sınırlayacak bir kurallar çerçevesinin kurulması ve yerleşmesini gerekli kıldıkları ölçüde, Türkiye'yi iş dünyasının söz konusu kesimin tercih ettiği kapitalizm tipine yönelmeyi zorlayacak nitelikteler. Bu bağlamda, iş dünyasında hukukun üstünlüğü savunulurken, bu savunmanın ekonomi alanının dışına taşarak siyasi düzene de yöneldiğini ve Türkiye demokrasisinin sınırlılığına ilişkin kaygıların ifadesini berabe-

4 İnsan Hakları İzleme Örgütü'ne göre AKP hükümeti 2005'ten beri insan haklarına öncelik vermemiş, ifade ve örgütlenme özgürlüğünü engellemiştir. Bkz. Human Rights Watch, *World Report 2012*, erişim, 15 Haziran 2013, www.hrw.org/sites/default/files/reports/wr2012.pdf.

5 Avrupa Konseyi İnsan Hakları Komiseri ifade özgürlüğü ve medya özgürlüğü bakımından Türkiye'nin durumunu "özellikle kaygı verici" olarak nitelemiştir. Bkz. Thomas Hammarberg, Avrupa Konseyi İnsan Hakları Komiseri, *Report Following His visit to Turkey, from 27 to 29 Nisan 2011*, erişim, 15 Haziran 2013, wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1814085.

6 Uluslararası Çalışma Örgütü'ne (ILO) göre Türkiye çalışma standartları, örgütlenme ve toplu pazarlık hakları gibi konularda Burma ve Zimbabve'yle aynı konumdadır. Bkz. ILO, *Report of the Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations*, erişim, 15 Haziran 2013, www.ilo.org/global/standards/applying-and-promoting-international-labour-standards/committee-of-experts-on-the-application-of-conventions-and-recommendations/langen/index.htm.

rinde getirdiğini görüyoruz. 2010 ile 2013 arasında TÜSİAD başkanlığını yapan Ümit Boyner'in Türkiye'nin küçük Çin olmakla büyük Finlandiya olmak arasında bir seçimle karşı karşıya olduğunu söylerken kastettiği şeyin iktisat politikalarının ötesinde bir şey olduğu açıktır.[7]

Bütün bunlar, siyaseten kutuplaşmış bir ortamda ekonomik çıkarlar ve siyasi görüşlerin saflaşması içinde, iş dünyasındaki bazı aktörlerin hukukun üstünlüğü ve demokrasiye daha yakın bir konum alabildiklerini gösteriyor. Elbette bu konum, çeşitli unsurların etkisiyle değişebilir. Mesela Türkiye'de, yeterli sayıda TÜSİAD üyesinin çatışma yerine boyun eğmenin çıkarlarına daha uygun olduğuna karar vermesi durumunda, örgütün AKP hükümeti karşısında takındığı eleştirel tavrı değiştirme olasılığı gayet yüksektir. Eleştirel gazetecilik konusundaki tartışmamız, sahibi TÜSİAD üyesi şirket medya dışındaki çeşitli yatırımları dolayısıyla hükümetle iyi ilişkiler sürdürmek durumundaki bir işadamı olan NTV kanalıyla sınırlıydı. Bu örneğin, Türkiye demokrasisinin güçlendirilmesi ve bu süreçte işadamlarının oynayabilecekleri role ilişkin gelecekteki olasılıkları değerlendirirken akılda tutulması yararlı olabilir. TÜSİAD üyeleri başbakanın ifadesinde ima edildiğinin aksine, bertaraf edilemeyecek kadar güçlü işadamlarından oluşuyor. Ama tehdit veya ikna yoluyla kazanılmaları mümkün olabilir. Bununla birlikte, böyle bir durumun gerek iş dünyasına gerek topluma hâkim olan kutuplaşmayı ortadan kaldırıp kaldıramayacağı sorgulanabilir. Şirket başarısında siyasi müdahale belirleyici rol oynamaya devam ettiği, dini kimlik iş dünyasındaki aktörler arasındaki ittifakları biçimlendirmek ve onları iktidardaki hükümetin yanında tutmak için stratejik olarak kullanıldığı sürece, bu soruya olumlu bir yanıt vermek zor görünüyor. Siyaset ve siyasallaşmış din iş hayatının ilişkisel

7 *Zaman*, 19 Aralık 2010.

matrisinde önemli unsurlar olarak kaldığı sürece, ortak çıkarlar ve görüşler temelinde biçimlenen ilişki ağlarının bazı insanları içerebilmesi için, bazılarının da dışlanması gerekecektir. Bu arada siyasi gelişmeler, dışlananların kaygılarını ve tercihlerini ifade edecek alan bulamadıkları bir noktaya ulaşabilir. Bu, artık iş dünyasının farklı kesimlerinin savunduğu alternatif kapitalizm modellerinin bir arada varoluşundan söz edemeyeceğimiz anlamına gelir. Başka bir deyişle, kitabımızda sunulan tablo Türkiye kapitalizmi tarihinde gelip geçici bir an olabilir. Ama bu an, küresel dönüşümler bağlamına oturmaktadır ve Türkiye kapitalizminin geleceği başka yerlerdeki ekonomik ve siyasal gelişmelerden bağımsız değildir.

Türkiye'deki iş dünyasına bu yaklaşımımızın, J.M. Keynes'in şu gözlemine ters düştüğü açık: "Kapitalizm kesinlikle dinsizdir, içsel birliği yoktur, kamusal ruha sahip değildir, her zaman değil ama çoğu durumda mülk sahibi ve mülk peşinde koşan yığınlarından ibarettir."[8] Kapitalizmin kesinlikle dinsiz olmadığını gördük; içsel birlik arayışı ve kamusal ruh geliştirme çabası da, "mülk sahibi ve mülk peşinde koşan yığınları" ortak çıkarlar ve ortak kültür temelinde uyumlu ve kaynaşmış bir camia haline getirmeye çalışan kapitalist sınıf örgütlenmelerinin en önemli hedeflerinden biri olarak görülebilir.

Ekonomik çıkarlar gibi kültürel değerler ve inançlar da iş ilişkilerinde rol oynar. Ama bu gözlemin yanı sıra, hükümetin ve hükümet dışı aktörlerin, bu değer ve inançların işadamlarının davranışlarında kendilerini nasıl gösterdiklerini biçimlendiren ve söz konusu davranışların toplumsal sonuçlarını belirleyen siyasi rollerinin önemini de görmek gerekir.

8 John Maynard Keynes, *Essays in Persuasion*, W.W. Norton and Co., New York, 1963, s. 306-307.

Davranış kalıplarını, kurumsal çerçeveyi ve işadamlarının içinde yer aldıkları ilişkisel matrisi biçimlendirmede siyasi eylemin önemini kabul etmek, bizi kapitalizmin, belirli kapitalist formasyonlarda, tarihsel olarak şekillenmiş, toplumа özgü tezahürleriyle ilgili bir araştırmaya doğru yönlendirir. Böyle bir araştırma, kaçınılmaz olarak, toplumun geçmişinden kalan mirası yansıtan ulusal faktörler ile tarihin belirli bir tarihsel anında kapitalizmin dünya ölçeğinde sergilediği özelliklerin yarattığı kısıtlamalar ve fırsatları tanımlayan uluslararası faktörler arasındaki etkileşimlere bakmayı gerektirir. Kapitalizm ile demokrasi arasındaki ilişkiyi de bu etkileşimlere bakarak anlamaya çalışabiliriz. Bu ilişkinin hiç de basit ve tek yönlü bir ilişki olmadığı açıktır.

Sonsöz

Bu kitabın İngilizce orijinali 2013 baharında yayınevine teslim edildikten bugüne kadar Türkiye'de yaşanan olayların herhalde en önemlisi, İstanbul'da başlayan ve kısa sürede ülkenin neredeyse istisnasız bütün şehirlerine yayılan protesto eylemleriydi. Taksim meydanını dönüştürme projesi bağlamında Gezi parkına da el atılıp buraya da her tarafta mantar gibi büyüyen alışveriş merkezlerinden birini inşa etme girişimine karşı başlayan "yaşam çevresini koruma hareketi", Türkiye'nin yeni kapitalizminin yol açtığı bütün hoşnutsuzlukların ifade edildiği eylemlere dönüştü. Bu eylemler, bu kitabın alt başlığındaki "siyaset, din ve iş dünyası" arasındaki ilişkilerle yakından ilgiliydi.

Protesto eylemlerinin ışığında siyaset ve iş dünyası

Protesto eylemleri, o zaman kadar "Türkiye ekonomisinin başarılı performansı"nı konu alan yerli ve yabancı yayınların yarattığı iyimserlik atmosferinde pek üzerinde durulmayan önemli bir noktayı ortaya koydular: Ekonominin başa-

rısı, artan rekabet gücüne değil, bu kitapta ayrıntılı biçimde tartıştığımız altyapı ve inşaat yatırımlarına bağlıydı. Bu yatırımların güdümünde süren canlılık, ekonominin hızla büyüdüğüne duyulan güvenin de sürmesine ve dünya ekonomisinin durumundan ötürü yatırım olanakları kısıtlı finans sermayesinin ülkeye akmasına yol açıyordu. Yani AKP hükümetinin iktisat politikası, AVM, rezidans, köprü, baraj vs. furyasını, enerji sektöründeki paralel yatırımlarla birlikte, şehirleri yaşanmaz kılarak, doğa ve kültür varlıklarını feda ederek, sürdürmesini gerektiriyordu.

2013 yazının protesto eylemleri, bu kitapta sözü edilen başka büyük direnişleri, mesela Bergama'da tarım alanlarını tehdit eden altın madenciliğine, Ortaçağ'dan kalma Hasankeyf yerleşimini sular altında bırakacak olan Ilısu barajına, Karadeniz bölgesinde derelerini kurutan HES'lere karşı yürütülenleri izliyorlardı. Onları izleyerek yeni kapitalizme karşı çıkarken, bu yeni kapitalizmin başka bir özelliğiyle ilgili farkındalık oluşturmaya da yardımcı oldular. Eylemler süresince, ekonomik faaliyetin ne tür devlet-işadamı ilişkileri içinde yürütüldüğü, hangi ilişki ağlarının kimleri içerdiği, hangi ekonomik aktörlerin arkalarındaki siyasi destekle doğal ve kültürel çevrenin tahribatı üzerinden sermaye biriktirmekte oldukları bilgisi ortalığa saçıldı. Anadolu sermayesinin rekabet gücünü merkeze alan siyasal iktisat çalışmalarında neyin gözardı edilmiş olduğu iyice görüldü. Bu kitabın Üçüncü Bölümü'nde yükseliş hikâyelerini anlattığımız on yeni girişimci grubundan bazılarının adları, yine aynı bölümde bahsettiğimiz Taksim meydanını dönüştürme projesi ve İstanbul'a üçüncü köprü inşaatı gibi çevreyi tehdit eden başka projeler bağlamında medyada sık sık yer aldı.

Ama bu arada, medyanın kendisi de gündemdeydi. Gezi eylemleri, gizlenemeyeceği daha sonra anlaşılan bir biçimde yükselmeye başlarken, bir televizyon kanalının hükümetle

arasını bozmamak için haberi vermek yerine penguen belgeseli yayınlamayı seçmesi, bir yandan gayet sevimli esprilere konu olurken, bir yandan da medyanın üzerindeki siyasi baskıları ve bu baskılara direnme iradesinin ne ölçüde zayıflamış olduğunu gösterdi. Bu kitabın Üçüncü Bölümü'ndeki medya ile ilgili tartışmada dikkat çekilen sorun, yani Türkiye'nin yeni kapitalizmi içinde ortaya çıkan ilişkilerin haber alma özgürlüğü ve eleştirel gazetecilik gibi demokrasinin belirleyici bileşenleri üzerindeki etkisi, ülkenin demokratikleşme yolundaki ilerleyişiyle ilgili iyimserliğin ciddiye alınırlığını epeyce sarsacak şekilde ortaya çıktı.

Ama kitapta geliştirdiğimiz tezler arasında protesto eylemlerini izleyen dönemde en bariz biçimde doğrulananı, herhalde, iş hayatındaki bölünmeler ve gerginliklerle ilgili olandı. Taksim'deki eylemler sırasında Türkiye'nin en eski ve en güçlü şirketler grubu olan Koç'a ait Divan Oteli, polisin acımasızca saldırdığı direnişçilere kapılarını açtı ve gerekli tıbbi müdahalelerin yapılabildiği bir alan oluşturdu. Bu, direnişin anti-kapitalist söylemiyle çelişen, ama kapitalizmin belirli bir biçimine karşı "toplumun kendini koruyuşundan" ve kendiliğinden ortaya çıkan bu kendini savunma sürecinin sınıf ötesi niteliğinden söz eden Polanyi'nin yaklaşımına pek de ters düşmeyen bir gelişmeydi. Türkiye'deki 2013 eylemlerini tanımlayan en önemli özellik de, eylemlerin böyle bir sınıflararası dayanışmayı yansıtıyor olmalarıydı. Her ne kadar protesto gözterileri sırasında hayatını kaybeden gençlerin tamamı işçi sınıfı kökenliyse de direnişin sadece bir işçi sınıfı direnişi olmadığı açıktı.

Olayların ardından, Koç grubu bünyesinde yer alan ve ülkenin en büyük şirketi olan Koç grubuna ait TÜPRAŞ rafinerisinin ve gene grubun enerji sektöründeki şirketlerinden AYGAZ'ın, çok sayıda müfettiş ve 20 kadar polisten oluşan bir ekibin, hem vergi denetimi hem de kaçak petrol ara-

ma amaçlı baskınına maruz kalması, Koç'un, kitapta tartışılan Aydın Doğan örneğinde olduğu gibi, bir siyasi husumetle karşı karşıya olduğu izlenimi yarattı.[1]

Bu ortamda TÜSİAD'ın hükümetle ilişkileri idare etmesi daha da zorlaştı. 2014 Haziran ayı başında derneğin yönetim kurulu başkanı, gıda sektöründeki şirketinde örgütlü bulunan sendikayla yaşanan itilafın derneği zor durumda bırakacak biçimde medyaya yansımasıyla, istifa etti.[2] İstifa, TÜSİAD tarihinde ilk defa rastlanan bir olay olarak büyük ilgi uyandırdı. İstifa eden başkan Muharrem Yılmaz'ın hükümete yönelttiği eleştirilerle siyasi iktidarın tepkisini çeken biri olması, bu ilgiyi daha da arttırdı. Olay bir işçi-işveren çatışması biçiminde ortaya çıkmıştı; ama siyasi iktidarla iş dünyasının TÜSİAD'ın temsil ettiği kesimi arasındaki gerginliği gündeme getirdiği için özellikle ilginç bulundu.[3] Gerçekten de, kendinden önceki iki kadın başkan gibi, Muharrem Yılmaz da, siyasetçileri eleştirmekten korkan biri değildi.[4] Onun yerine gelen yeni yönetim kurulu başkanının aynı tavrı sürdürüp sürdüremeyeceğini bilemiyoruz. Ama son bir yılın gelişmelerine baktığımızda, idare etmeye çalışmanın artık pek kolay olmayacağını, tam biatla daha net tavır almak arasındaki seçim alanının giderek daraldığını söyleyebiliriz.

Hükümetin protesto eylemleri karşısındaki uzlaşmaya tamamen kapalı tavrı, polis şiddeti kullanma konusundaki per-

1 "Maliyeden Koç Şirketleri TÜPRAŞ ve AYGAZ'a Denetim", *Radikal*, 24 Temmuz 2013.

2 Olay etrafındaki tartışmalarda, resmi verilere göre Türkiye'de toplu sözleşme kapsamındaki sendikalı işçilerin kayıtlı işgücünün sadece yüzde 9'u civarında olduğu konusu dikkate değer bulunmamıştı.

3 Olayı bu gerginlik bağlamında ele alan bir yazı için bkz. Meral Tamer, "Teşekkür Yılmaz, hem istifa hem de e-ticaret raporu için", *Milliyet*, 6 Haziran 2014.

4 Örnek olarak, TÜSİAD'ın çıkardığı *Görüş* dergisinin Mayıs 2014 sayısında yayınlanan "Zamanın Ruhu" başlıklı yazıya bakılabilir. Burada Yılmaz, sosyal medyanın öneminden ve hükümetin uygulamaya çalıştığı YouTube ve Twitter yasaklarının kabul edilmezliğinden söz ediyordu. Muharrem Yılmaz, "Zamanın Ruhu", *Görüş* dergisi, sayı 83, 2014.

vasızlığı ve bunun ardından inandırıcılıktan son derece uzak bir dizi komplo teorisi üreterek eylemleri itibarsızlaştırmaya çalışması, biatla karşı çıkış arasındaki alanın daralmasına neden olan önemli bir unsur. Ama bunun yanı sıra, 2014'ün başka bir ilginç gelişmesi de, ortamın kitapta derinlemesine tartıştığımız polarizasyonunu daha da keskinleştirdi.

Siyasi İslâm'ın tabanındaki yarılma ve saflaşmalar

Bu gelişme, kitapta dikkat çektiğimiz konulardan biriyle, siyasi İslâm'ın tabanını oluşturan kesimler arasındaki, hem ortak çıkarlara yaslanarak hem de ortak İslâmî kimliği vurgulayarak aşılmaya çalışılan gerginliklerle ilgili. Bu konuya özellikle girişimci dernekleriyle ilgili Dördüncü Bölüm'de değinmiş ve Fethullah Gülen hareketi (daha doğrusu ilişki ağının) içindeki TUSKON'un, MÜSİAD ve ASKON'dan daha farklı bir konumda olduğunu belirtmiştik. Bu konum farkı, TUSKON'un DEİK'e katılmayıp dış ekonomik gelişmeler alanında kendi siyasi yönelişini hükümete benimsetmeye çalışması, ya da TGTV'nin içinde yer almayıp kendi hayırseverlik alanında, kendi ekonomik ve siyasi çıkarları doğrultusunda faaliyet göstermeyi seçmesi gibi örneklerde görülebiliyordu. Belki daha da önemlisi, Gülen ağının, bir yandan Milli Görüş günlerinden beri siyasi İslâm'ın güçlenmesine katkıda bulunmuş gruplarla arasına mesafe koyarken, bir yandan da, uluslararası bağlantılarını, ülkenin şöhret sahibi "aydın"larıyla ve AKP'nin önde gelenleriyle kurduğu yakın ilişkileri ve bunlardan aldığı gücü, adeta gösteriş yaparcasına sergilemesiydi. Bu bağlamda, AKP'nin politik stratejisinin önemli bir unsuru olan mağduriyet söyleminin yerine geçen bu güç gösterme eğiliminin, Gülen ağının genişlemesi için kullanılan önemli bir stratejik unsur olduğunu söylemek mümkün görünüyor. Bu stratejinin siyasi iktidarla iliş-

kilerden kaynaklanan bir temele sahip olduğu ve ağın yurtiçinde ve yurtdışında sağladığı desteğin artmasında önemli bir rol oynadığı da söylenebilir. Ama bunun yanında, bu birazı gerçek birazı reklam güçlenişin, siyasi İslâm'ın tabanında yarattığı hoşnutsuzluk, hatta husumet de farkedilebiliyordu. Ayrıca, hükümet yetkililerinin, ağın seçmen desteğinden kaynaklanmayan bir güç zemini üzerinde politika seçimlerini yönlendirmeye çalışmasından huzursuz olmaya başlamaları da beklenmeyecek bir şey değildi. Kitabın Dördüncü Bölümü'nde bu huzursuzluğun, yargının ağın kontrolünde olduğu düşünülen kesimiyle o zaman başbakan olan Erdoğan arasındaki gerilimlerle birlikte su yüzüne çıkmaya başladığından söz ettik. Kısa bir süre sonra bu gerilimler açık bir savaş ilanına dönüştü ve hükümet "paralel yapı" olarak adlandırdığı eski müteffiklerine karşı, ilişki ağının en köklü bileşenlerinden olan dershaneleri kapatmaktan, polis ve yargıda yapılan ve zaman zaman yasa değişikliklerı yoluyla ilerleyen büyük operasyonlara, ABD'den Gülen'in Türkiye'ye iadesini istemekten "paralel yapı"nın, "legal görünüm altında illegal faaliyet yürüten" tanımıyla, tehdit olarak Milli Güvenlik Siyaset Belgesi'ne girmesi için atılan adımlara uzandı.[5]

Siyasi İslâm'ın tabanında oluşan bu büyük çatlama, iş dünyasına da yansıdı. Bu bağlamda TUSKON yönetim kurulu başkanı üyelere yapılan baskıyla ilgili demeçler verirken[6] Gülen ağına mensup olduğu düşünülen ama TÜSİAD'a da üye olan Boydak grubuna ait üç şirketin Maliye Bakanlığı ekiplerince denetim altına alındığı haberi gazetelere yansıdı.[7] Grubun Yönetim Kurulu Başkan Vekili Mustafa Boydak'ın denetimin "rutin dışı olmadığı" yolundaki demeçler-

5 "Cemaate Karşı Gülen Çalışma Grubu", *Cumhuriyet*, 1 Kasım 2014.

6 "TUSKON Başkanı'ndan Şok İddia", *Hürriyet*, 28 Şubat 2014.

7 "Boydak Şirketlerine Vergi Denetimi", *Hürriyet*, 29 Kasım 2013.

le meselenin büyümesini önlemeye çalışmasına rağmen,[8] bir süre sonra grubun enerji sektöründeki henüz yatırım süreci başlamamış olan lisanslarının iptal edildiğine dair haberler basında yer aldı.[9] Boydak'ın yanı sıra, kitabın Üçüncü Bölümü'nde ele alınan on yeni girişimci grubun sermayedarlarından birinin, Gülen ağıyla bağlantılı olduğu düşünülen Akın İpek'in, altın madenciliğindeki bazı yatırımlarının "çevre izin ve lisans belgesi" bulunmadığı gerekçesiyle durdurulduğu duyuldu.[10] Son dönemde yaşadığı denetim sorunlarıyla gündeme gelen yatırım bankası Bank Asya'nın durumunda da, aynı bağlantılarla ilgili aynı tür bir cezalandırma sürecinin söz konusu olduğu ileri sürüldü.[11]

Bu gelişmelerin sonucunda, iş dünyasının Gülen hareketinin oluşturduğu ilişki ağı içinde, ağın hükümet tarafından desteklendiği dönemde güçlenmiş olan bazı aktörlerinin hareketle ilişkilerini yeniden gözden geçirip "gemiyi terketme" kararı almaları beklenebilir. Ağın merkezinde –Fethullah Gülen'e belki de en yakın konumda– bulunduğu söylenilen *Zaman* gazetesi yazarı ve gene ağın önemli bileşenlerinden olan Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı mütevelli heyeti üyesi Hüseyin Gülerce'nin söz konusu gazete ve vakıftan ayrılarak hareketle bağlarını kopardığını ilan etmesi[12] hem bu bağlamda değerlendirilebilir hem de durumun vahameti hakkında bir fikir verebilir.

"Durumun vahameti" ise, Aralık 2013'te kamuoyunu sarsan rüşvet iddialarıyla önemli ölçüde ilgili gibi görünüyor.

8 "Denetleme Rutin, İnceleme Sürüyor", *Zaman*, 29 Kasım 2013.

9 "Boydak Holding'e İptal Şoku", *Hürriyet*, 9 Ağustos 2014.

10 "Akın İpek'e Şok", *Yeni Şafak*, 31 Aralık 2013.

11 Mesela bkz: Turhan Bozkurt, "Bank Asya'dan Elinizi Çekin", *Zaman*, 8 Ağustos 2014.

12 Bu konuda Ahmet Hakan'ın 2 gün süren mülakatına bakılabilir: "Hüseyin Gülerce: Mesele Yolsuzluk Değil, Hükümete Darbe Yapmaktı", *Hürriyet*, 2 Kasım 2014 ve "Hüseyin Gülerce: Cemaat Devleti Ele Geçirmek İstedi", *Hürriyet*, 1 Kasım 2014.

Önce hükümette yer alan dört bakan ve yakınları, sonra da Erdoğan ve ailesinin karıştığı büyük yolsuzluk olaylarıyla ilgili iddiaların, bazı telefon görüşmesi kayıtları ve başka belgeleriyle birlikte, kamuoyunu sarsacak biçimde gündeme gelmesi, hükümetin bu süreci yönlendirdiğine inandığı "paralel yapı"ya açtığı savaşın şiddetlenmesine ve yargı üzerindeki hükümet kontrolünü artıracak düzenlemelere gidilmesine yol açtı. Söz konusu iddialar, bizim bu kitabın Üçüncü Bölümü'nde öne sürdüğümüz görüşlerle yakından bağlantılı. Bizim AKP döneminin partikülarizmiyle ilgili analizimizde, literatürde genel olarak kullanılan "yasaların açıkça ihlal edilmesi yoluyla haksız kazanç sağlama" anlamında yolsuzluktan çok, yasa değişikliği veya yasaların çevresinde dolanarak sürdürülen siyasi destekli sermaye birikimi süreçlerinin üzerinde durulduğu hatırlanabilir. Aralık 2013'te ortaya çıkan iddialar ise, yolsuzluğun genel geçer tanımına daha uygun olaylarla ve bu olayların yasal soruşturmaya yansımasının hükümet tarafından engellenişiyle ilgili gibi görünüyor.[13] Eğer bu iddialar gerçekse, bu konuda şöyle bir hipotez geliştirmek mümkün olabilir: Siyaset destekli sermaye birikimi süreçlerinin giderek önem kazandığı bir ortamda, yasama yoluyla ve yasaları esneterek yürütülen partikülarist ilişkilerin, bir aşamada veya bazı noktalarda, daha net yolsuzluk biçimleriyle örtüşmesi veya bu biçimlere dönüşmesi beklenebilir.

Muhafazakârlığın değişen niteliği ve din

Kitabın yayımlanmasından sonraki dönemin gelişmeleri, siyasetle iş dünyası arasındaki ilişkilerle ilgili olduğu kadar, dinin siyaset ve iş dünyasındaki yeriyle de ilgiliydi. AKP, ik-

13 Konuyla ilgili OECD'nin açıklaması için bkz: "Tokat gibi Rüşvet Raporu", *Cumhuriyet*, 24 Ekim 2014.

tidara geldiği 2002 yılından itibaren, İslâmcı siyasetten koptuğu ve muhafazakâr liberal veya muhafazakâr demokrat bir ideolojik çizgi izlediği imajını yaratmak için yurtiçinde ve yurtdışında epeyce çaba göstermiş, bu yönde epeyce de başarı sağlamıştı. 2013 yazındaki protesto eylemleri, ve özellikle eylemcilerin karşılaştığı polis şiddetinin ölçüsüzlüğü, "liberal" veya "demokrat" gibi sıfatların yersiz kaçmaya başladığı bir siyasi ortamın oluşmasına yol açtı. "Muhafazakâr" sıfatı ise, İslâmî siyasetin eski günlerini hatırlatır biçimde, dini bir içerik kazanmaya başladı. Bu yeni dönemin konumuzla yakından ilgili bir gelişmesi özellikle ilginçti.

Protesto eylemlerinin ilk aşamasında, o zamana kadar AKP iktidarıyla MÜSİAD ve TUSKON kadar yakın ve sıcak ilişkileri olmayan, hatta, kitapta yer yer değindiğimiz gibi, iktidar partisinin tabanında yer almasına rağmen Milli Görüş haretinden pek kopmamış ve AKP'nin güçleniş süreci içinde biraz kenarda kalmış izlenimi veren ASKON, neredeyse bütün yüksek tirajlı gazetelere tam sayfa bir ilan vererek eylemleri kınadığını ve hükümetin yanında olduğunu ilan etti.[14] İktidarın Türkiye ve Türkiye dışında büyük bir itibar kaybına uğramış olduğu o günlerde, bu hükümetle dayanışma ilanının iktidar partisi tarafından takdir edilmemiş olması mümkün değil.

ASKON'un hükümetle olan ilişkilerinin bundan sonraki seyrini izlemek için yeni bir çalışma yapmak gerekir. Ama ilanın siyasi İslâm'ın yeni bir safhaya, belki de Cihan Tuğal'ın kullandığı terimle "sekteryen muhafazakârlık" safhasına yönelişi süreci içinde bir yere oturtulması mümkün olabilir.[15] Erdoğan'ın başbakanlık makamını bıraktığı Davutoğ-

14 "ASKON'dan Gezi Parkı İlanı", *Sabah*, 14 Haziran 2013.

15 Cihan Tuğal, "Sectarianism with a Salafi Veneer: The New (Im)balances after Liberal-Conservatism", *Turkey Transformed? Power, History, Culture* başlıklı konferansta yapılan konuşma, 19 Ekim 2014, Bilgi Üniversitesi, İstanbul.

lu'nun siyasi kimliği, partinin ideolojik konumunda bu yönde bir değişme olması ihtimalini epeyce güçlendiriyor.

Davutoğlu'nun Dışişleri Bakanı olduğu dönemde, Türkiye Ortadoğu'da etkili bir aktör olmak için bir dizi politika izledi. Bu politikaların belirgin özelliği, bölgedeki Sünni İslâm temelli siyasi parti ve hareketlerin desteklenmesiydi. Bu hareketler başarısız olup ABD ve AB desteğini kaybettikleri ölçüde, Türkiye de dış siyaset alanında iyice yalnızlaştı. Aynı zamanda, Davutoğlu siyasetinin angaje olmuşluğu, yeni uluslararası politika ortamına ayak uydurmak için gerekli dönüşleri mümkün kılabilecek esnekliği de azaltmıştı. Ülkenin uluslararası düzeydeki yalnızlaşması sürerken, içeride izlenen yol da, muhaliflere karşı sertleşip sağlam duran parti tabanını korumak için Sünni kimlik vurgusuna sarılmak gibi görünüyordu.

Uluslararası ilişkiler ve ekonomi

Uluslararası ilişkiler alanındaki gelişmelerin ekonomik anlamı, bizim çalışmamızla ilgili olan başka bir konu. İkinci Bölüm'deki tartışmada, AKP hükümeti dönemindeki dış ekonomik ilişkilerde OECD dışı ülkelere yönelişinin olası sonuçlarıyla ilgili bazı gözlemler yer alıyordu. Bu tür bir bölgesel çeşitliliğin küresel krizden daha az etkilenmek gibi yararlı sonuçları olabileceği kabul ediliyor, ama bazı tehlikelere de dikkat çekiliyordu. Bu tehlikeler, Türkiye'nin dış ekonomik ilişkilerinde giderek önem kazanan bölgelerdeki, özellikle Ortadoğu'daki siyasi istikrarsızlığın olası etkileriyle ilgiliydi. Ortadoğu'nun bugünkü durumu, özellikle Türkiye'nin bölgedeki yalnızlığıyla birlikte düşünülünce, bu uyarı daha da önem kazanıyor.[16]

16 2013-2014 arasında Türkiye'nin toplam ihracatı artarken, Kuzey Afrika'ya yapılan ihracatta yüzde 3,2, İslâm İşbirliği Teşkilatı içindeki ülkelere yapılan ih-

Dış ekonomik ilişkilerin ülke gruplarına dağılımından bağımsız olarak, 2013 yılında, hükümetin protesto eylemlerini bastırmak üzere orantısız bir polis şiddetine başvurmasının Türkiye'de ve dünyada yol açtığı tepkiler artarken, kısa bir süre önce gelişmesinden övgüyle söz edilen Türk ekonomisiyle ilgili haberler de nitelik değiştirmeye başladı. Ağustos ayında (adı henüz *International New York Times* olmamış olan) *International Herald Tribune* gazetesinin ilk sayfasında çıkan bir makalede, gelişmekte olan ekonomileri etkilemeye başlamış olan finans krizinin Türkiye'yi nasıl tehdit ettiği ele alınıyor ve kitabın Üçüncü Bölümü'nde yükseliş hikâyeleri tartışılan gruplardan birine ait olan İstanbul Safir Kulesi'nden söz ediliyordu: "Gökdelenlerin yabani ot gibi bittiği bu şehirde, bunlardan hiçbiri Safir Kulesi kadar yükselmemişti. Bugün kule, güçlülerin ne kadar düşebileceğinin sembolü halinde duruyor."[17]

Bu tür haberlerin çoğalması sadece Türkiye'deki gelişmelerin yarattığı hayal kırıklığıyla ilgili değildi. Ülkenin "muhazakâr liberalizmi"yle ilgili iyimserlik AKP hükümetinin giderek daha güçlü bir şekilde sergilediği otoriter eğilimler karşısında sürdürülemez hale gelirken, bir yandan da 2008 krizinin gelişmiş kapitalist ülkelerle sınırlı kalmayacağı, gelişmekte olan ülke ekonomilerinde de yakın geçmişteki büyüme performansının süremeyeceği görülmüştü. Bu ortamda, *The Economist* dergisi, ülkelerin ani sermaye çıkışlarından etkilenme derecesini ölçen bir "sermaye donma endeksi" (*capital freeze index*) temelinde, ülkeleri kırılganlık düzeyine göre sıraladı. Bu sıralamada Türkiye, cari açığın Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'ya oranı veya borç ödemelerinin rezerv-

racatta da yüzde 2,5 oranında bir düşüş görüyoruz. Bkz. TÜİK, *Dış Ticaret İstatistikleri*, Eylül 2014, erişim, 3 Kasım 2014, http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=16079

17 Landon, Thomas Jr. "FED Policy Poses Risks to Emerging Economies" *International Herald Tribune*, 21 Ağustos 2013.

ler içindeki payı gibi göstergelerin endişe verici boyutlarıyla, en başta geliyordu.[18] Bu kırılganlık, yabancı sermayeyi ürkütmemek için piyasa düzenleyici kural ve kurumların şeffaf ve hükümet müdahalesinden bağımsız işleyişine büyük önem verilmesini gerektiriyor. Bu gerekliliğin, hükümetin, bir dizi komplo teorisi geliştirerek açıklama eğiliminde olduğu hoşnutsuzluk ve eleştirileri bertaraf etmek ve siyasi tabanında istikrarı korumak için, giderek daha gözü kara bir biçimde siyasi kontrol altına almaya çalıştığı bir iş ortamıyla nasıl bağdaşacağı ise belirsiz. DEİK'in bir gece yarısı kapatılarak Ekonomi Bakanlığı'na bağlanması ve hükümete yakın işadamlarının kurula girmeleri sağlanarak yeniden şekillendirilmesi kurumları kontrol etme gayretinin devamı olarak değerlendirilebilir.[19]

Uluslararası konjonktürün gelişmekte olan ekonomilerin yükselişine eskisi kadar uygun bir zemin sağlamadığı, dünya siyasetinin belirsizliklerle dolu olduğu bir ortamda, Türkiye iş dünyası içindeki çatışmalar ve ittifaklar da, hem dünya konjonktürünün hem de ülke siyasetindeki gelişmelerin etkisiyle biçimlenmeye devam edecek. Kapitalizmle demokrasi arasındaki –tek yönlü ve önceden kestirilebilir bir ilişki olmadığını savunduğumuz– ilişkinin niteliği ise, iş dünyasında gözlemlediğimiz farklı kapitalist toplum projeleri arasındaki rekabetin sonuçlarından bağımsız olmayacak.

18 "The Capital Freeze Index", *The Economist*, 7 Eylül 2013.

19 "Torba Yasa Hayata Geçti, DEİK bu Sabah Kapatıldı", *Hürriyet*, 12 Eylül 2014.

KAYNAKÇA

"2004/70 Esas Sayılı Anayasa Mahkemesi Kararı", *Resmi Gazete*, no. 27255, 11 Haziran 2009.

"2006/169 Esas Sayılı Anayasa Mahkemesi Kararı", *Resmi Gazete*, no. 26710, 24 Kasım 2007.

"2012/3240 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı", *Resmi Gazete*, no. 28321, 12 Haziran 2012.

"2013/1 Esas Sayılı Anayasa Mahkemesi Kararı", *Resmi Gazete*, no. 28531, 17 Ocak 2013.

"2886 Sayılı Devlet İhale Kanunu", *Resmi Gazete*, no. 18161, 10 Eylül 1983.

"3213 Sayılı Maden Kanunu", *Resmi Gazete*, no. 18785, 15 Haziran 1985.

"4046 Sayılı Özelleştirme Uygulamaları Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, no. 22124, 27 Kasım 1994.

"4306 Sayılı Kanun", *Resmi Gazete*, no. 23084, 18 Ağustos 1997.

"4446 Sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun", *Resmi Gazete*, no. 23786, 14 Ağustos 1999.

"4628 Sayılı Elektrik Piyasası Kanunu", *Resmi Gazete*, no. 24335, 3 Mart 2001.

"4646 Sayılı Doğalgaz Piyasası Kanunu", *Resmi Gazete*, no. 24390, 2 Mayıs 2001.

"4957 Sayılı Turizm Teşvik Kanunu'nda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no. 25186, 1 Aralık 2003.

"4964 Sayılı Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no. 25200, 30 Temmuz 2003.

"4971 Sayılı Bazı Kanunlarda ve Milli Piyango Dairesi Genel Müdürlüğü Kuruluş ve Görevleri hakkında Kanun Hükmünde Kararname Hakkında Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, no. 25200, 15 Ağustos 2003.

"5 Özelleştirmede Yargı Devre Dışı", *Radikal*, 13 Haziran 2012.

"5 Türk Bankası 1 Milyar Dolar verdi, Uludağ ve Çamlıbel Limak-Cengiz-Kolin'e Geçti", *Hürriyet*, 4 Eylül 2010.

"5020 Sayılı Bankalar Kanunu ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun", *Resmi Gazete*, no. 25328, 26 Aralık 2003.

"5174 Sayılı Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği ile Odalar ve Borsalar Kanunu", *Resmi Gazete*, no. 25479, 1 Haziran 2004.

"5177 Sayılı Maden Kanununda ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no. 25483, 5 Haziran 2004.

"5189 Sayılı Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, no. 25510, 2 Temmuz 2004.

"5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu", *Resmi Gazete*, no. 25531, 23 Temmuz 2004.

"5273 Sayılı Arsa Ofisi Kanunu ve Toplu Konut Kanununda Değişiklik Yapılması ile Arsa Ofisi Genel Müdürlüğü'nün Kaldırılması Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, no. 25671, 15 Aralık 2004.

"5367 Sayılı Doğal Gaz Piyasası Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no. 25856, 25 Haziran 2005.

"5393 Sayılı Belediye Kanunu", *Resmi Gazete*, no. 25874, 13 Temmuz 2005.

"5398 Sayılı Özelleştirme Uygulamalarının Düzenlenmesine ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunda ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, no. 25882, 21 Temmuz 2005.

"5449 Sayılı Kalkınma Ajanslarının Kuruluşu, Koordinasyonu ve Görevleri Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, no. 26074, 8 Şubat 2006.

"5761 Sayılı Turizm ve Teşvik Kanunu'nda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no. 26877, 15 Mayıs 2008.

"5784 Sayılı Elektrik Piyasası Kanunu ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no. 26948, 26 Temmuz 2008.

"5812 Sayılı Kamu İhale Kanunu ile Kamu İhaleleri Sözleşmeleri Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no.27075, 5 Aralık 2008.

"5910 Sayılı Türkiye İhracatçılar Meclisi ve İhracatçı Birliklerinin Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun", *Resmi Gazete*, no. 27277, 3 Temmuz 2009.

"5995 Sayılı Maden Kanununda ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no. 27621, 23 Haziran 2010.

"6002 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no. 27640, 13 Temmuz 2010.

"6111 Sayılı Bazı Alacaklıların Yeniden Yapılandırılması ile Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ve Diğer Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, no. 27857 (Mükerrer), 25 Şubat 2011.

"6287 Sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", *Resmi Gazete*, no. 28261, 11 Nisan 2012.

"6360 Sayılı 13 Büyükşehir Belediyesi ve 26 İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, no. 28489, 6 Aralık 2012.

"6446 Sayılı Elektrik Piyasası Kanunu", *Resmi Gazete*, no. 28603, 30 Mart 2013.

"653 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname", *Resmi Gazete*, no. 28057, 17 Eylül 2011.

"661 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname", *Resmi Gazete*, no. 28103 (Mükerrer), 2 Kasım 2011.

"A Dangerous Place to be a Journalist", *The Economist*, 12 Mart 2011.

"A Devout Muslim, Secular State", *Washington Post*, 10 Kasım 2002.

Adaman, Fikret, "Is Corruption a Drawback to Turkey's Accession to the European Union?", *South European Society and Politics*, 16 (2), 2011, s. 309-321.

Akay, Hale (2011), "Uygulamada Laiklik: Devlet-Din Ekseninde Özgürlükler, Hizmetler ve Finansman", *Toplum ve Bilim*, (120), 10-47.

"Akdeniz Elektrik'e 546 Milyon Dolar", *Milliyet*, 13 Kasım 2012.

"Akın İpek: Gülen ile Gönül Bağım Var", *Vatan*, 3 Temmuz 2008.

"Akın İpek'e Şok", *Yeni Şafak*, 31 Aralık 2013.

Aktar, Ayhan, "Homogenising the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered", Renée Hirschon (der.), *Crossing the Aegan: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Berghahn Books, New York, 2003, s. s. 79-95.

—, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim, 10. Baskı, İstanbul, 2010.

"Albaydan Saylan'a: Deniz Kuvvetleri'nde Alt-yapı Tamamlandı, Bildirmek isterim", *Zaman*, 19 Şubat 2010.

"Ali Bayramoğlu: İslâmî Kesim İçinde Cumhuriyet Tarihinin en Büyük Kavgası Yaşanıyor", *Vatan*, 23 Şubat 2012.

Alpender, Güvenç G., *Big Business and Big Business Leaders in Turkey*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Department of Management, Michigan State University, 1966.

Altun, Şafak, *Rüşvetten Özelleştirmeye Yolsuzluğun 100 Yıllık Tarihi*, Agora Yayınları, İstanbul, 2004.

Amin, Ash, der., *Post-Fordism: A Reader*, Blavkwell, Oxford ve Cambridge, MA, 1994.

Amsden, Alice H., *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 1992.

—, *The Rise of "The Rest": Challenges to the West From Late-Industrializing Economies*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2001.

"Arınç'tan TÜSİAD'a: Pornocu", *Milliyet*, 27 Mayıs 2011.

Arrighi, Giovanni, *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*, Verso, Londra ve New York, 1995.

"ASKON'dan Gezi Parkı İlanı", *Sabah*, 14 Haziran 2013.

ASKON, "Haklı Zenginlik", erişim, 12 Haziran 2012, www.askon.org.tr/hakli-zenginlik.

—, "Marufun Egemenliği", erişim, 12 Haziran 2012, www.askon.org.tr.

Ataöv, Anlı ve Ayda Eraydın, "Different Forms of Governance: Responses of Two Metropolitan Regions in Turkey to State Restructuring", *Urban Affairs Review*, 47 (1), 2011, s. 84-128.

Atiyas, İzak ve Burak Oder, *Türkiye de Özelleştirmenin Hukuk ve Ekonomisi*, TEPAV, Ankara, 2008.

Atiyas, İzak, "Recent Privatization Experience of Turkey: A Reappraisal", Ziya Öniş ve Fikret Şenses (der.), *Turkey and the Global Economy: Neo-liberal Restructuring and Integration in the Post-Crisis Era*, Routledge, Londra ve New York, 2009, s. 101-122.

"Bakan Arkada, Çalık Önde, İmza Masada", *Milliyet*, 20 Ekim 2009.

Balcı, Yusuf, "İslâmda Çalışma İlişkileri", MÜSİAD, *Homo Islamicus: İş Hayatında İslâm İnsanı*, MÜSİAD, İstanbul, 1994, s. 113-128.

"Balyoz'un Başbakan'ı Hisarcıklıoğlu'ydu", *Milliyet*, 23 Ocak 2010.

Barfield, Claude E., *Free Trade, Sovereignty, Democracy: TheFuture of the World Trade Organization*, AEI Press, Washington, DC, 2001.

Barker, J.M., *Türkiye Ekonomisi: Kalkınma Programı İçin Tahlil ve Tavsiyeler*, Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası, Ankara, 1951.

"Başbakan 4+4+4'ü Savundu, TÜSİAD'a Sert Çıktı", *Habertürk*, 28 Şubat 2012.

"Başbakan'ı Eleştiren Yeni Şafak Yazarı Kovuldu", *Milliyet*, 30 Mayıs 2012.

Başbakanlık, *TC 54. Hükümet Programı*, Başbakanlık, Ankara, 1996.

Bates, Donald La Vere, *The Origins and Career Path Development of Modern Turkish Business Elite*. Yayımlanmamış doktora tezi, Department of Business Administration, University of Arkansas, Ankara 1973.

Bauman, Zygmunt, *Community: Seeking Safety in an Insecure World*, Cambridge: Blackwell, Polity ve Malden, MA, 2001.

Bayırbağ, Mustafa K., "Local Entrepreneurialism and State Re-scaling in Turkey", *Urban Studies*, 47 (2), 2010, s. 363-385.

—, "Pro-Business Local Governance and (Local) Business Associations: The Case of Gaziantep", *Business and Politics*, 13 (4), 2011, 6. Madde, DOI: 10.2202/1469-3569.1355.

Bayramoğlu, Sonay, *Yönetişim Zihniyeti: Türkiye'de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, İletişim, İstanbul, 2005.

"BEDAŞ İhalesi Tamamlandı", *Milliyet*, 14 Aralık 2012.

"Belediyesine Bak Soruşturmasını Al", *Milliyet*, 17 Şubat 2012.

"Bertaraf Yok Edilmek Demek, TÜSİAD Bitaraf Değil", *Milliyet*, 18 Ağustos 2010.

Bianchi, Robert, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1984.

Birlik Vakfı, erişim, 14 Temmuz 2012, www.birlikvakfi.org.tr.

Blyth, Mark, *Great Transformations: Economic Ideas and Institutional Change in the Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 2002.

"Bomonti İhalesini Aldı, Arap Yatırımcılar Peşinde", *Milliyet*, 23 Ekim 2006.

Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, 8. baskı, İmge Yayıncılık, Ankara, 2004.

—, *Türkiye'de Devletçilik*, İmge Yayıncılık, Ankara, 2006.

"Boydak Holding'e İptal Şoku", *Hürriyet*, 9 Ağustos 2014.

"Boydak Şirketlerine Vergi Denetimi", *Hürriyet*, 29 Kasım 2013.

Bozkurt, Turhan, "Bank Asya'dan Elinizi Çekin", *Zaman*, 8 Ağustos 2014.

Brenner, Neil, *New State Spaces: Urban Governance and the Rescaling of Statehood*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2004.

Brenner, Neil, Jamie Peck ve Nik Theodore, "Variegated Neoliberalization: Geographies, Modalities, Pathways", *Global Networks: A Journal of Transnational Affairs*, 10 (2), 2010, s. 182-222.

Buğra, Ayşe, *State and Business in Modern Turkey: A ComparativeStudy*, State University of New York Press, Albany, NY, 1994.

—, "The Immoral Economy of Housing in Turkey", *International Journal of Urban and Regional Research*, 22 (2), 1998a, 303-317.

—, "Class, Culture and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations", *International Journal of Middle East Studies*, 30 (4), 1998b, s. 521-539.

—, "Political Islam in Turkey in Historical Context:Strengths and Weaknesses", Neşecan Balkan ve Sungur Savran (der.), *The Politics of Permanent Crisis: Class, Ideology and State in Turkey*, Nova Science Publishers, New York, 2002a, s. 107-144.

—, "Labour, Capital, and Religion: Harmony and Conflict among the Constituency of Political Islam in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 38 (2), 2002b, s. 187-204.

—, "Poverty and Citizenship: An Overview of the Social Policy Environment in Republican Turkey", *International Journal of Middle East Studies*, 39 (1), 2007, s. 33-52.

Buğra, Ayşe ve Çağlar Keyder, "The Turkish Welfare Regime in Transformation", *Journal of European Social Policy*, 16 (3), 2006, s. 211-228.

Buğra, Ayşe ve Burcu Yakut Çakar, "Structural Change, Social Policy Environment and Female Employment: The Case of Turkey", *Development and Change*, 41 (3), 2010, s. 517-538.

Buğra, Ayşe ve Osman Savaşkan, "Yerel Sanayi ve BugününTürkiye'sinde İş Dünyası", *Toplum ve Bilim*, 118, 2010, s. 92-123.

Bulaç, Ali, "Din, Gelenek ve Modernite Karşısında Kadın", *Zaman*, 27 Kasım 2010.

—, "Kadın İstihdamı", *Zaman*, 1 Mayıs 2010.

—, "Kreş Eken Huzurevi Biçer", *Zaman*, 26 Mayıs 2011.

Can, Kemal, "Tekkeden Holdinge Yeşil Sermaye Yazı Dizisi", *Milliyet*, 11-18 Mart 1997.

Cansız, Mehmet, *Türkiye'de KOBİLER ve KOSGEB*, DPT, Ankara, 2008.

Casanova, José, *Public Religions in the Modern World*, University of Chicago Press, Chicago, IL, 1994.

—, "Public Religion Revisited", Hent de Vries (der.), *Religion Beyond the Concept*, Fordham University Press, New York, 2008, s. 101-119.

Celasun, Merih, "Fiscal Aspects of Adjustment in the 1980s", Tosun Arıcanlı ve Dani Rodrik (der.), *The Political Economy of Turkey: Debt, Adjustment and Stability*, Macmillan, Londra, 1990, s. 37-59.

"Cemaate Karşı Gülen Çalışma Grubu", *Cumhuriyet*, 1 Kasım 2014.

Cengiz İnşaat, "Projects", erişim, 19 Haziran 2013, www.cengiz.com.tr/english/insaat.asp.

Chandhoke, Neera, "The 'Civil' and the 'Political' in Civil Society", *Democratization*, 8 (2), 2001, s. 1-24.

"CHP"li İzmir Büyükşehir Belediyesi'ne Soruşturma", *Hürriyet*, 22 Kasım 2011.

"Cihan Kamer: Ben Şucu Bucu Değilim, Sadece Bir Parti Lideriyle Dostum", *Vatan*, 5 Temmuz 2009.

Cizre-Sakallıoğlu, Ümit, "Parameters and Strategies of Islam-State Interaction in Republican Turkey", *International Journal of Middle East Studies*, 28 (2), 1996, s. 231-251.

Cizre-Sakallıoğlu, Ümit ve Erinç Yeldan, "Politics, Society and Financial Liberalization: Turkey in the 1990s", *Development and Change*, 31 (2), 2000, s. 481-508.

Cizre, Ümit (der.), *Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of the Justice and Development Party*, Routledge, Londra ve New York, 2008.

Collins, Randall, "Weber's Last Theory of Capitalism: A Systematization", *American Sociological Review*, 45 (6), 1980, s. 925-942.

Cox, Kevin R., "'Rescaling the State'" in Question", *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 2 (1), 2009, s. 107-121.

Cündioğlu, Dücane, "Teşhirciliğin Dindarcası", *Yeni Şafak*, 25 Temmuz 2009.

"Çağdaş Yaşam'a Baskın", *Vatan*, 13 Nisan 2009.

Çakır, Ruşen, "Milli Görüş Hareketi", Yasin Aktay (der.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, cilt: 6, İslâmcılık*, 2. baskı, İletişim, İstanbul, 2005, s. 544-575.

Çakır, Ruşen, İrfan Bozan ve Balkan Talu, *İmam Hatip Liseleri: Efsaneler ve Gerçekler*, TESEV, İstanbul, 2004.

Çakır, Ruşen ve İrfan Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*, TESEV, İstanbul, 2005.

"Çalık Enerji, Ceyhan'da Rafineri Kuracak", *Hürriyet*, 3 Ağustos 2006.

Çalık Enerji, "Corporate", erişim, 1 Eylül 2013, www.calikenerji.com/icerik.php#iid=1266&aid=1267&lang=enn.

Çalışkan, Koray, "Rekortmen Sendika Grevi Yasakladı", *Radikal*, 17 Nisan 2012.

Çelebi, Aykut, "Sürdürülebilir Kalkınma Tartışması Ekseninde Bergama Köylü Direnişi", Deniz Yıldırım ve Evren Haspolat (der.), *Değişen İzmir'i Anlamak*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2010, s. 561-599.

Çokgezen, Murat ve Gül Berna Özcan, "Trusted Markets: The Exchanges of Islamic Companies", *Comparative Economic Studies*, 48 (1), 2006, s. 132-155.

Dağlı, Nuran ve Belma Aktürk, *Partiler ve Programları II*, TBMM, Ankara, Ankara, 1988.

"Davet Yöntemiyle 85 İhale Aldılar", *Milliyet*, 8 Mart 2007.

Demiralp, Seda, "The Rise of Islamic Capital and the Decline of Islamic Radicalism in Turkey", *Comparative Politics*, 41 (3), 2009, s. 315-335.

"Denetleme Rutin, İnceleme Sürüyor", *Zaman*, 29 Kasım 2013.

"Deniz Feneri Davasında Karar Açıklandı", *Hürriyet*, 17 Eylül 2008.

"Deniz Feneri'nde Örgüt Bulunamadı", *Milliyet*, 10 Nisan 2012.

"Deniz Feneri Savcıları Yargılanıyor", *Milliyet*, 4 Mayıs 2012.

"Deniz Feneri Savcıları Beraat Etti", *Milliyet*, 17 Kasım 2012.

Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *İstatistik Göstergeler 1923-1990*, DİE, Ankara, 1991.

"Devlet Protokol Listesi Değişti", *Zaman*, 14 Mayıs 2012.

"Devletten Aylık 2 Milyon TL alan KESK 'Son Dönemde KCK'nın Etkisine Girdi,' İddiası", *Zaman*, 2 Temmuz 2012.

"DİSK ve TÜSİAD ın Referandum Tutarsızlığı", *Zaman*, 16 Ağustos 2010.

Diyanet, *İstatistiksel Tablolar*, erişim, 2 Eylül 2013, www.diyanet.gov.tr/turkish/dy/Diyanet-Isleri-Baskanligi-AnaMenuistatistikler-561.aspx.

—, *Kadın ve Aileye Yönelik Çalışmalar, 2007-2009*, DİB, Ankara, 2010.

"Doğan'a Tarihin En büyük Vergi Cezası", *Star*, 9 Eylül 2009.

"Doğan vs Erdoğan: The Travails of Turkey's Doğan Yayin", *The Economist*, 10 Eylül 2009.

Doğanyiğit, Sadettin, *Açıklamalı, İçtihatlı, Sorun Çözümlü Kamu İhale Kanunu*, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2009.

"Doğu Ataşehir'e 1.1 Milyar Liralık Teklif", *Milliyet*, 26 Şubat 2010.

"Doğuda 7 Şehrin Elektriği Kiler-Çalık'tan Sorulacak", *Akşam*, 30 Haziran 2013.

Doğuş Grubu, "Sectors", erişim, 7 Eylül 2013, www.dogusgrubu.com.tr/web/71-211-1-1/dogus_grubu_-_en/general/navigation/sectors.

DPT, *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994*, DPT, Ankara, 1989.

—, *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000*, DPT, Ankara, 1995.

DPT, *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler*, erişim, 9 Haziran 2013, www.kalkinma.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebIcerikGosterim.aspx?Enc=83D5A6FF03C7B4FC5A73E5CFAD2D9676.

Dumenil, Gerard ve Dominique Levy, "The Neoliberal(Counter-) Revolution", Alfredo Saad Filho and Deborah Johnston(der.), *Neoliberalism: A Critical Reader*, MI:Pluto Press, Londra ve Ann Arbor, 2005, s. 9-19.

Eraydın, Ayda, "Sanayinin Anadolu'ya Yaygınlaşması ve Son Dönem Gelişen Yeni Sanayi Odakları", Oya Baydar (der.), *75 Yılda Çarklardan Chip'lere*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1999, s. 257-278.

Erbakan, Necmeddin, *Adil Ekonomik Düzen*, Semih Ofset Matbaacılık, Ankara, 1991.

"Erdoğan'ın İnfaz Kararı Gönderildi", *Hürriyet*, 20 Ekim 1998.

"Erdoğan: 28 Şubatçıları Toplum Affetmeyecek", *Milliyet*, 29 Şubat 2012.

"Erdoğan: 60 Kişiye Bırakmam", *Sabah*, 28 Aralık 2002.

"Erdoğan'dan TÜSİAD'a Eleştiri: Böyle Saçmalık Olur mu?", *Zaman*, 25 Haziran 2010.

"Erdoğan'dan TÜSİAD'a: İktidarla Kedi Köpek Gibi Oynama Devri Bitti", *Zaman*, 18 Ağustos 2010.

"Ergenekon'da Karanlık İttifak", *Aksiyon*, no. 750, 2009.

Eroğul, Cem, "The Establishment of Multiparty Rule: 1945-1971", Irvin C. Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (der.), *Turkey in Transition: New Perspectives*, Oxford University Press, New York ve Oxford, 1987, s. 101-143.

"Erol Yarar: 'Asıl Burjuva Biziz'", *Star*, 20 Temmuz 2009.

"Esnaflıktan Küresel Rekabete", *Aksiyon*, no. 810, 2010, s. 36-44.

"Ethem Sancak: İdolüm Tayyip Erdoğan, Ona Sevdalıyım", *Zaman*, 5 Ekim 2008.

"Ethem Sancak: Ben Siyasetin Dışındayım Diyen İşadamı Yalan Söyler", *Sabah*, 13 Eylül 2009.

European Commission, *Turkey Progress Report 2012*, erişim, 11 Haziran 2013, ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/tr_rapport_2012_en.pdf.

Evans, Peter, *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformations*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1995.

"Fettah Tamince: Fethullah Gülen'in Liderliğine İnanıyorum", *Milliyet*, 2 Eylül 2005.

Filiztekin, Alpay ve İnsan Tunalı, "Anatolian Tigers: Are they for Real?", *New Perspectives on Turkey*, (20), 1999, s. 77-106.

"Forbes En Zengin 100 Türk'ü Açıkladı", erişim, 11 Haziran 2013, https://www.cnnturk.com/2013/ekonomi/genel/02/28/forbes.turkiyenin.en.zenginlerini.acikladi/698257.0/index.html.

Freedom House, *Freedom in the World 2012*, erişim, 15 Haziran 2013 www.freedomhouse.org/report/freedom-world/2012/turkey.

Fukuyama, Francis, *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, Free Press, New York, 1996.

GAP İnşaat, "Projects", erişim, 16 Ağustos 2012, http://www.gapinsaat.com/en/default.aspx.

Gates, Leslie C., "Theorizing Business Power in the Semiperiphery: Mexico 1970-2000", *Theory and Society*, 38 (1), 2009, s. 57-95.

"Gazda Kamer Tartışması", *Milliyet*, 4 Aralık 2005.

Gellner, Ernest, *Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals*, Penguin Books, New York, 1996.

Gereffi, Gary, "The Global Commodity Chains", Barbara Stallings (der.), *Global Change, Regional Response: The New International Context of Development*, Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 1995, s. 100-142.

Gökaçtı, Mehmet Ali (2005), *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, İstanbul: İletişim.

Gözaydın, İştar, *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*, İletişim, İstanbul, 2009.

Granovetter, Mark S., "The Strength of Weak Ties", *American Journal of Sociology*, 78 (6), 1973, s. 1360-1380.

Grant, Wyn, "Government-Industry Relations in Britain, Germany and Italy: The Company State, Associative State and Party State", Universität Constanz, Lecture at Sozialwissenschaftliche Fakultät, Sonderforschungsbereich 221, 1989.

Gülalp, Haldun, "Islamism and Postmodernism", *Contention*, 4 (2), 1995, s. 59-73.

—, "Globalizing Postmodernism: Islamist and Western Social Theory", *Economy and Society*, 26 (3), 1997, s. 419-433.

—, "Political Islam in Turkey: The Rise and Fall of the Refah Party", *The Muslim World*, 89 (1), 1999, s. 22-41.

Gülen, Fethullah, *İnancın Gölgesinde*, Nil Yayınları, İstanbul, İstanbul, 2005.

—, *Enginliğiyle Bizim Dünyamız - İktisadi Mülahazalar*, Nil Yayınları, İstanbul, 2009.

Gümüşçü, Şebnem, "Class, Status and the Party: The Changing Face of Political Islam in Turkey and Egypt", *Comparative Political Studies*, 43 (7), 2010, s. 835-861.

Güneş, Hurşit, "TÜSİAD neden IMF'yi İstiyor?", *Milliyet*, 22 Haziran 2009.

Gürsel, Kadri, "Müslüman Burjuvazi Üzerine Düşünceler", *Milliyet*, 26 Temmuz 2009.

Güven, Banu, "Başbakan'a Mektup", erişim, 11 Eylül 2013, www.banuguven.com/haber/bir-mektup/.

Güven, Dilek, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Olayları*, İletişim, İstanbul, 2006.

Habermas, Jürgen, "Religion in the Public Sphere", *European Journal of Philosophy*, 14 (1), 2006, s. 1-25.

Habermas, Jürgen ve diğ., *An Awareness of What Is Missing: Faith and Reason in a Post-Secular Age*, MA: Polity, Cambridge ve Malden, 2010.

Habertürk, 29 Haziran 2009.

Haggard, Stephan, Sylvia Maxfield ve Ben Ross Schneider, "Theories of Business and Business-State Relations", Sylvia Maxfield ve Ben Ross Schneider (der.), *Business and the State in Developing Countries*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1997, s. 36-60.

Hale, William ve Ergun Özbudun, *Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The Case of the AKP*, Routledge, Londra ve New York, 2010.

Hall, Peter A., der., *The Political Power of Economic Ideas:Keynesianism Across Nations*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1989.

Hall, Peter A. ve David Soskice, der., *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2001.

Hammarberg, Thomas (Commissioner for Human Rights of the Council of Europe), *Report Following His Fisit to Turkey, from 27 to 29 April 2011*, erişim, 15 Haziran 2013 wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1814085.

Hancké, Bob, der., *Debating Varieties of Capitalism: A Reader*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2009.

Harvey, Benjamin ve Mark Bentley, "Erdogan's New Elite", *Bloomberg Market Magazine*, 13 Eylül 2010.

Harvey, David, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, New York, 2005.

Hay, Colin, "Two Can Play at that Game Or Can They?" David Coates (der.), *Varieties of Capitalism, Varieties of Approaches*, Palgrave, Basingstoke, 2005, s. 106-122.

"Hayatımız Kâğıt Dedi Bugün Gazetesi'ni Aldı", *Hürriyet*, 16 Kasım 2005.

"HES Yapılmayan Akarsu Kalmayacak", *Radikal*, 18 Mayıs 2013.

Hibou, Béatrice, der., *Privatising the State*, C. Hurst, Londra, 1999.

Hirschman, Albert O., *The Rhetoric of Reaction: Perversity, Futility, Jeopardy*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA, 1991.

Human Rights Watch, *World Report 2012*, erişim, 15 Haziran 2013, www.hrw.org/sites/default/files/reports/wr2012.pdf.

Huntington, Samuel P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon and Schuster, New York, 1996.

Hürriyet, 14 Ağustos 2008; 23 Kasım 2008; 3 Mayıs 2013.

"Hüseyin Gülerce: Mesele Yolsuzluk Değil, Hükümete Darbe Yapmaktı", *Hürriyet*, 2 Kasım 2014.

"Hüseyin Gülerce: Cemaat Devleti Eli Geçirmek İstedi", *Hürriyet*, 1 Kasım 2014.

ILO, *Report of the Committee of Experts on the Application of Conventions and Recommendations*, erişim 15 Haziran 2013 www.ilo.org/global/standards/applying-and-promoting-international-labour-standards/committee-of-experts-on-the-application-of-conventions-and-recommendations/lang-en/index.htm.

"Ilısu Barajı'na Kredi Bulundu", *Milliyet*, 12 Şubat 2010.

IMF, *World Economic Outlook Database*,erişim, 3 Eylül 2013, www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/01/weodata/index.aspx.

"İbrahim Çeçen: Yeni Zengin Değilim, 96'da da ilk 120'deydim", *Hürriyet*,1 Kasım 2009.

İÇTAŞ, "Projects", erişim, 19 Haziran 2013, www.ictas.com.tr/en.

İlkin, Selim ve İlhan Tekeli, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1982.

"İmam Hatipler Milletin Gözbebeği Olacak", *Radikal*, 25 Nisan 2012.

İnsel, Ahmet, "Laik Okulda Kutlu Doğum", *Radikal*, 19 Nisan 2011.

"İshak Alaton: Türkiye Sivil Demokrasiye Yeni Geçiyor", *Aksiyon*, no. 847, 2011, s. 20-28.

"İslâmcılar Strateji Arayışında", *İktisat* dergisi, 29 (343), 1993, s. 8-20.

"İslâmî Siteler İslâmî Problemler Çıkaracak", *Yeni Şafak*, 16 Ekim 2011.

İstanbul Sanayi Odası, *Türkiye'nin İlk 500 Büyük Sanayi Kuruluşu Listesi (1980, 1990, 1996, 2000, 2008, 2010, 2011, 2012 Yılları)*.

İstanbul Sanayi Odası, *Türkiye'nin İkinci 500 Sanayi Kuruluşu Listesi (1990, 1996, 2000, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012 Yılları)*.

İŞHAD, "Hakkımızda", erişim, 8 Eylül 2013 www.ishad.org.tr/?sayfa=HAKKIMIZDA.

"İşte Türkiye'nin En Zengin 100 İsmi", *Sabah*, 2 Mart 2009.

"İtalyan Eni'yi Çalık'a Hükümet Yönlendirdi", *Milliyet*, 8 Şubat 2006.

"İTO, MÜSİAD Oldu", *Vatan*, 28 Şubat 2009.

Jessop, Bob, *The Future of the Capitalist State*, Polity Press, Malden, MA, 2003.

Jessop, Bob ve Ngai-Ling Sum, *Beyond the RegulationApproach: Putting Capitalist Economies in Place*, Edward Elgar, Cheltenham, UK ve Northampton, MA, 2006.

Kahraman, Hasan Bülent, "Anadolu-İstanbul Meydan Muharebesi", *Sabah*, 15 Eylül 2008.

"KDV Kalktı, 36 Gün Sonra Şirket Kuruldu", *Milliyet*, 14 Şubat 2009.

Kalberg, Stephen, "Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History", *American Journal of Sociology*, 85 (5), 1980, s. 1145-1179.

"Kanaltürk El Değiştirdi!" *Milliyet*, 12 Mayıs 2008.

"Kanun Değişti, Cihan Kamer'in Önü Açıldı", *Vatan*, 12 Şubat 2005.

Kara, Mehmet, "Akın İpek: Gündemdeki Medya Patronu", *CNBC-E Business Turkey*, no. 39, 2010, s. 56-57.

Karaca, Nihal Bengisu, "Ali Bulaç'ın Problemi", *Habertürk*, 4 Ağustos 2010.

Karaömerlioğlu, M. Asım, "The Village Institute Experience in Turkey", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 25 (1), 1998, s. 47-73.

—, "Turkey's 'Return' to Multi-Party Politics: A Social Interpretation", *East European Quarterly*, 40 (1), 2006, s. 89-107.

Karpat, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyo, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

Kasaba, Reşat ve Çağlar Keyder, "Writing History: Armenians in the Empire", *New Perspectives on Turkey*, (19), 1998, s. 147-152.

Kayaalp, Ebru, "Torn in Translation: An Ethnographic Study of Regulatory Decision-making in Turkey", *Regulation and Governance*, 6 (2), 2012, s. 225-241.

"KESK ve Eğitim-Sen'e Baskı", *Milliyet*, 26 Haziran 2012.

Keyder, Çağlar, *State and Classes in Turkey: A Study in Capitalist Development*, Verso, Londra ve New York, 1987.

—, "The Consequences of Exchange Population for Turkey", Renée Hirschon (der.), *Crossing the Aegan:* An *Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece andTurkey*, Berghahn Books, New York, 2003, s. 39-52.

Keyman, Fuat, "Homo-İslamicus ya da Gerçek Burjuvamız", *Zaman*, 26 Temmuz 2009.

Keyman, E. Fuat ve Berrin Koyuncu Lorasdağı, *Kentler:Anadolu'nun Dönüşümü, Türkiye'nin Geleceği*, Doğan Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Keynes, John Maynard, *Essays in Persuasion*, W.W.Norton and Co, New York, 1963.

KİK, *Kamu Alımları İzleme Raporu*, erişim, 11 Haziran 2013 www1. ihale.gov.tr/duyurular2012/2012_kamu_al%C4%B1m%C4%B1_istatistkleri_rev.pdf.

Kim, Eun Mee, *Big Business, Strong State: Collusion and Conflicts in South Korean Development, 1960-1990*, StateUniversity of New York Press, Albany, NY, 1997.

Koç, Vehbi, *Hayat Hikâyem*, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, 1973.

KOSGEB, *2012 Faaliyet Raporu*, KOSGEB, Ankara, 2013.

Köse, Ahmet Haşim ve Ahmet Öncü, "Dünya ve Türkiye Ekonomisinde Anadolu İmalat Sanayii: Zenginleşmenin mi Yoksa Yoksullaşmanın mı Eşiğindeyiz?" *Toplum ve Bilim*, 77, 1998, s. 135-159.

Kuran, Timur, "The Islamic Economic Crisis: Institutional Roots of Economic Underdevelopment in the Middle East", *Journal of Economic History*, 63 (2), 2003, s. 414-464.

—, *The Long Divergence: How Islamic Law Held Back the Middle East*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2010.

Kymlicka, Will, *Multicultural Citizenship*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 1996.

Laçiner, Ömer, "Evet'in Tarih Öncesi", *Radikal* 2, 5 Eylül 2010.

Lanza, Orazio ve Kostas Lavdas, "The Disentanglement of Interest Politics: Business Associability, the Parties and Policy in Italy and Greece", *European Journal of Political Research*, 37 (2), 2000, s. 203-235.

Lash, Scott ve John Urry, *The End of Organized Capitalism*, University of Wisconsin Press, Madison, WI, 1987.

Leon, Cedric de, Manali Desai ve Cihan Tuğal, "Political Articulation: Parties and the Constitution of Cleavages in the United States, India, and Turkey", *Sociological Theory*, 27 (3), 2009, s. 193-219.

Levine, Daniel H., "Religion and Politics in Comparative and Historical Perspective", *Comparative Politics*, 19 (1), 1986, s. 95-122.

Levy, Jonah D., *Tocqueville's Revenge: State, Society, and Economy in Contemporary France*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1999.

—, "Redeploying the State: Liberalization and Social Policy in France", Wolfgang Streeck ve Kathleen Thelen (der.), *Beyond Continuity: Institutional Change in Advanced Political Economies*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2005, s. 103-127.

Maden İşleri Genel Müdürlüğü, *İstatistikler*, erişim, 12 Ağustos 2012, www.migem.gov.tr/links/istatistikler/istatistikmenu.htm.

Maier, Charles S., der., *Changing Boundaries of the Political: Essays on the Evolving Balance between the State and Society, Public and Private in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 1987.

"Maliyeden Koç Şirketleri TÜPRAŞ ve AYGAZ'a Denetim." *Radikal*, 24 Temmuz 2013.

Mardin, Şerif, "Center-Periphery: A Key to Turkish Politics?" *Daedalus*, 102 (1), 1973, s. 169-90.

MARİFED, "Hakkımızda", erişim, 8 Eylül 2013, www.marifed.org.tr/?Sayfa=Hakkimizda.

Marmaray Project, erişim, 23 Temmuz 2012, www.marmaray.com.tr.

Maxfield, Sylvia ve Ben Ross Schneider, der., *Business and the State in Developing Countries*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1997.

McNamara, Dennis L., der., *Corporatism and Korean Capitalism*, Routledge, Londra ve New York, 2002.

MEB Talim ve Terbiye Kurumu Başkanlığı, "B.08.TTK.O72 02 00 Sayılı Genelgesi."

MEB, *Milli Eğitim İstatistikleri, 2012*, erişim, 23 Aralık 2012, www.sgb.meb.gov.tr/istatistik/meb_istatistikleri_orgun_egitim_2011_2012.pdf.

—, *Milli Eğitim İstatistikleri, 2013*, erişim, 31 Ağustos 2013, www.sgb.meb.gov.tr/istatistik/meb_istatistikleri_orgun_egitim_2012_2013.pdf.

Medical Park, "Hakkımızda", erişim, 7 Eylül 2013, www.medicalpark.com.tr/hakkimizda.

"Mehmet Altan Star Gazetesinden Ayrıldı", *Radikal*, 18 Ocak 2012.

Mert, Nuray, "Sıratı Müstakim Üzere Marka Ayakkabı ile Yürümek", *Radikal*, 21 Temmuz 2009.

"Metrolar Ulaştırma Bakanlığına Teslim Ediliyor", *Habertürk*, 17 Temmuz 2010.

Milliyet, 15 Ağustos 2007; 10 Haziran 2008; 8 Ağustos 2008; 31 Aralık 2009; 27 Şubat 2012; 30 Mayıs 2013.

Morgan, Glenn, Richard Whitley ve Eli Moen, der., *Changing Capitalisms? Internationalization, Institutional Change, and Systems of Economic Organizations*, Oxford University Press, Oxford, UK ve New York, 2005.

Münir, Metin, "Ilısu İlerlememe Raporu", *Milliyet*, 16 Haziran 2006.

—, "Ilısu'da Yeni Bir Dönemece Doğru", *Milliyet*, 22 Mayıs 2009.

—, "Ilısu'da Üçüncü Perde", *Milliyet*, 31 Temmuz 2009.

—, "Kreditörlere Yalan Söylendi", Milliyet, 21 Ağustos, 2009.

MÜSİAD, *Homo Islamicus: İş Hayatında Islâm İnsanı*, MÜSİAD, İstanbul, 1994.

—, Başbakan Necmeddin Erbakan'ın Doğu Asya Gezisi ve MÜSİAD'ın Bosna-Hersek Gezisi Raporu, MÜSİAD, İstanbul, 1997a.

—, *MÜSİAD'ın Afrika ve İngiltere'nin İş Gezileri Raporu*, MÜSİAD, İstanbul, 1997b.

—, *MÜSİAD Bülten*, 5 (18), 1997c, s. 50-61.

—, *Türkiye Ekonomisi 2002*, MÜSİAD, İstanbul, 2002.

—, *Türkiye Ekonomisi Raporu 2008*, MÜSİAD, İstanbul, 2008.

—, *Almanak 2010-2011*, MÜSİAD, İstanbul, 2011a.

—, *TC Anayasa Önerisi*, MÜSİAD, İstanbul, 2011b.

—, *2011 Türkiye Ekonomisi Raporu: SürdürülebilirBüyüme İçin Stratejik Dönüşüm*, MÜSİAD, İstanbul, 2011c.

"MÜSİAD'a Kapatma Davası", *Sabah*, 25 Mayıs 1998.

MÜSİAD'ı Tasfiye Operasyonu", *Hürriyet*, 7 Kasım 1998.

"MÜSİAD: IMF Yerine Reform Gerek", *Milliyet*, 9 Haziran 2009.

"MÜSİAD: Türkiye'nin İhtiyacı Stand-by Değil, Yapısal Reformlar ve Yeni Anayasa", *Radikal*, 9 Haziran 2009.

"Nahit Kiler: İstanbul'a 8.Tepeyi Yaptık, Turistler Terasa Koşacak", *Milliyet*, 12 Ağustos 2009.

"Nakit Zengini TOBB'un Dört İştiraki İncelemeye Alındı", *Zaman*, 4 Mayıs 2010.

Nölke, Andreas ve Arjan Vliegenthart, "Enlarging Varieties ofCapitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in Central Europe", *World Politics*, 61 (4), 2009, s. 670-702.

OECD, *Foreign Direct Investment Statistics*, erişim 3 Haziran 2013, www.stats.oecd.org.

O'Neill, Kathleen, "Who's Tugging at the Purse Strings? The Political Economy of Intergovernmental Transfers in Argentina, Mexico and Peru", Paul Smoke, Eduardo J. Gomez ve George E.Peterson (der.), *Decentralization in Asia and Latin America: Towards a Comparative Interdisciplinary Perspective*, Edward Elgar, Cheltenham, UK ve Northampton, MA, 2006, s. 257-280.

Owen, Roger ve Şevket Pamuk, *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century*, I.B. Tauris, Londra, 1998.

ÖİB, "1985-2013 Dönemi Gerçekleştirilen Özelleştirme İşlemleri", erişim, 9 Haziran 2013, www.oib.gov.tr/program/uygulamalar/yillara_gore.htm.

Ökte, Faik, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1950.

"Ömer Vardan: Burjuvazi demek Çabamıza Hakaret", *Milliyet*, 28 Temmuz 2009.

"Ömer Cihat Vardan: Hangi Mahalleden Olursa Olsun İş Yaratanın Alnı Öpülmeli", *Referans*, 10 Ağustos 2009.

Öncü, Ayşe, "Chambers of Industry in Turkey: An Inquiry into State-Business Relations as a Distributive Domain", Ergun Özbudun ve Aydın Ulusan (der.), *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*, Holmes and Meier, New York, 1980, s. 455-481.

—, "Cumhuriyet Döneminde Odalar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 5. cilt, İletişim, İstanbul, 1984, s. 1566-76.

—, "Islamic Banking In Turkey: Interaction of Politics, Finance and Religion", Jahrbuch für Vergleihende Sozialforschung, Berliner Institute für Fergleichende Sozialforschung, Berlin, 1988/89.

Öniş, Ziya, "Anatomy of Unorthodox Liberalism: The Political Economy of Turkey in the 1980s", Metin Heper (der.), *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*, De Gruyter, Berlin ve New York, 1991, s. 27-41.

—, "Globalization and Party Transformation: Turkey's Justice and Development Party in Perspective", Peter Burnell (der.), *Globalising Democracy: Party Politics in Emerging Democracies*, Routledge, Londra ve New York, 2006, s. 122-140.

—, "Turgut Özal and His Economic Legacy: Turkish Neo-liberalism in Critical Perspective", *Middle Eastern Studies*, 40 (4), 2007, s. 113-134.

—, "Beyond the 2001 Financial Crisis: The Political Economy of the New Phase of Neo-liberal Restructuring in Turkey", *Review of International Political Economy*, 16 (3), 2009, s. 409-432.

Öniş, Ziya ve Fikret Şenses, "Rethinking the Emerging Post-Washington Consensus", *Development and Change*, 36 (2), 2005, s. 263-290.

—, "The New Phase of Neo-liberal Restructuring in Turkey", Ziya Öniş ve Fikret Şenses (der.), *Turkey and the Global Economy: Neo-liberal Restructuring and Integration in the Post-Crisis Era*, Routledge, Londra ve New York, 2009, s. 1-11.

Öniş, Ziya ve Caner Bakır, "The Regulatory State and Turkish Banking Reforms in the Age of Post-Washington Consensus", *Development and Change*, 41 (1), 2010, s. 77-106.

Özel, Işık, "The Politics of De-Delegation: Regulatory (in)-dependence in Turkey", *Regulation and Governance*, 6 (1), 2012, s. 119-129.

Özel, Mustafa, *Piyasa Düşmanı Kapitalizm*, İz Yayınları, İstanbul, 1993.

—, "Adam Zengin Olur mu?", MÜSİAD, *Homo Islamicus: İş Hayatında İslâm İnsanı*, MÜSİAD, İstanbul, 1994, s. 3-14.

—, *Birey, Burjuva ve Zengin*, Kitapevi, İstanbul, 1998.

—, "İslâmî Ekonomi'nin İncelikleri", *Anlayış*, Temmuz 2009a, s. 16-19.

—, "Zengin Adam Olur mu?", *Anlayış*, Eylül 2009b, s.16-19.

—, "Medine Pazarı'ndan MÜSİAD'a", *Anlayış*, Nisan 2010, s. 16-19.

Öztürk, İbrahim, "Müslümandan Burjuva Olmaz", *Anlayış*, Eylül 2009, s.58-59.

Pamuk, Şevket, "Globalization, Industrialization and Changing Politics in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, (38), 2008, s. 267-273.

Parla, Taha ve Andrew Davison, *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey*, Syracuse University Press, Syracuse, NY, 2004.

—, "Secularism and Laicism in Turkey", Janet R. Jakobsen ve Ann Pellegrini (der.), *Secularisms*, Duke University Press, Durham, NC, 2008, s. 58-75.

Parsons, Talcott, "Introduction" to Max Weber, *The Sociology of Religion*, Beacon Press, Boston, MA, 1964 (1922).

Payaslıoğlu, Arif, *Türkiye'de Özel Sanayi Alanında Müteşebbisler ve Teşebbüsler*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara, 1961.

Peck, Jamie ve Nik Theodore, "Variegated Capitalism", *Progress in Human Geography*, 31 (6), 2007, s. 731-772.

Piore, Michael J. ve Charles F. Sabel, *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, Basic Books, New York, 1984.

Polanyi, Karl, "Economy as an Instituted Process", Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg ve Harry W. Pearson (der.), *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*, Free Press, Glencoe, IL, 1957a, s. 243-270.

—, "Aristotle Discovers the Economy", KarlPolanyi, Conrad M. Arensberg ve Harry W. Pearson (der.), *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*, Free Press, Glencoe, IL, 1957b, s. 64-94.

—, *The Great Transformation: The Politics and Economic Origins of Our Time*, Beacon Press, Boston, MA, 2001, (1944).

Putnam, Robert D., *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1993.

—, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, Simon & Schuster, New York, 2000.

Radikal, 23 Nisan 2008; 31 Ekim 2009; 31 Mart 2012.

Refah Partisi, *20 Ekim 1991 Genel Seçimi Refah Partisi Seçim Beyannamesi*, RP, Ankara, 1991.

Referans, 28 Ekim 2008; 9 Şubat 2009.

"Renkten Renge Giren TOBB ve TÜSİAD", *Zaman*, 20 Ağustos 2010.

"Rızanur Meral: Tuskon Rol Çalmıyor, Boşlukları Dolduruyor", *Ekonomist*, no. 19, 2011, s. 32-33.

Rodinson, Maxime, *Islam and Capitalism*, Saqi Essentials, Londra, 2007 (1966).

Rodrik, Dani, "Premature Liberalization, Incomplete Stabilization: The Özal Decade in Turkey", M. Bruno, S. Fischer, E.Helpman ve N. Liviatan (der.), *Lessons of Economic Stabilization and Its Aftermath*, MIT Press, Cambridge, MA, 1991, s. 323-354.

—, "Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Banks's *Economic Growth in the 1990s: Learning From a Decade of Reform*", *Journal of Economic Literature*, 44 (4), 2006, 973-987.

—, *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy*, W.W. Norton & Company, New York ve Londra, 2012.

Rubin, Barry ve Birol Yeşilada, der., *Islamization of Turkey under the AKP Rule*, Routledge, Londra ve New York, 2012.

"Sabah-ATV Kalyon İnşaat'ın Oldu", *Zaman*, 21 Aralık 2013.

Sağlam, Erdal, "İhale Kurumu'nda Göstererek Gelen Rezalet", *Hürriyet*, 21 Şubat 2012.

Sağlık Bakanlığı, *Sağlıkta Dönüşüm Programı*, Sağlık Bakanlığı, Ankara, 2003.

"Sancak, Akşam ile Skyturk'ü Aldı", *Hürriyet*, 22 Kasım 2013.

Sanko Holding, "History", erişim, 1 Haziran 2013 www.sanko.com.tr/eng/corparate/aboutus.asp.

Santiso, Carlos, "Good Governance and Aid Effectiveness: The World Bank and Conditionality", *Georgetown Public Policy Review*, 7 (1), 2001, s. 1-22.

Sarıbay, Ali Yaşar, *Türkiye'de Modernleşme, Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı* Alan Yayıncılık, Istanbul, 1985.

Saybaşılı, Kemali, "Chambers of Commerce and Industry, Political Parties and Governments: A Comparative Analysis of the British and the Turkish Cases", *METU Studies in Development*, no. 11, Bahar 1976.

Schmidt, Vivien A., "Putting the Political Back into the Political Economy by Bringing the State Back In Yet Again", *World Politics*, 61 (3), 2009, s. 516-546.

—, "Taking Ideas and Discourse Seriously:Explaining Change through Discursive Institutionalism as the Fourth New Institutionalism", *European Political Science Review*, 2 (1), 2010, s. 1-25.

Schmitter, Philippe C., "Still the Century of Corporatism?", *Review of Politics*, 36, 1974, s. 85-131.

—, "The Consolidation of Democracy and Representation of Social Groups", American *Behavioral Scientist*, 35 (4/5), 1992, s. 422-449.

—, "Business and Neo-Corporatism", David Coen, Wyn Grant ve Graham Wilson (der.), *The Oxford Handbook of Business and Government*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2010, s. 248-261.

Schneider, Ben Ross, *Business and Politics in Twentieth-Century Latin America*, Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 2004.

—, "Hierarchical Market Economies and Varieties of Capitalism in Latin America", *Journal of Latin American Studies*, 41 (3), 2009, s. 553-575.

"Sevinç: Satış Yasaya Aykırı", *Milliyet*, 23 Şubat 2008.

"Seydişehir Alüminyum'u Başbakan'ın Hemşehrisi Aldı", *Milliyet*, 18 Haziran 2005.

SGK, *İstatistik Yıllıkları 2011*, erişim, 20 Mayıs 2013, www.sgk.gov.tr.

"SHÇEK Personeli Görevde Yükseltme ve Ünvan Değişikliği Yönetmeliğinde Değişiklik Yapan Yönetmelik", *Resmi Gazete,* no. 27653, 26 Temmuz 2010.

Smidt, Corwin, der., *Religion as Social Capital: Producing the Common Good*, Baylor University Press, Waco, TX, 2003.

Somers, Margaret, "Romancing the Market, Reviling the State:Historicizing Liberalism, Privatization, and the Competing Claims to Civil Society", Colin Crouch, Klaus Eder ve Damian Tambini (der.), *Citizenship, Markets and the State*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2001, s. 23-48.

"Son Dönemin Yükseleni Muhafazakâr Dernekler", *Milliyet*, 1 Ağustos 2009.

Soral, Erdoğan, *Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri,* Ankara İktisadi ve Ticari Bilimler Akademisi, Ankara, 1974.

Sosay, Gül, "Delegation and Accountability: Independent Regulatory Agencies in Turkey", *Turkish Studies*, 10 (3), 2009, s. 341-363.

Sönmez, Ümit, "The Political Economy of Market and Regulatory Reforms in Turkey: The Logic and Unintended Consequences of Ad-Hoc Strategies", *New Political Economy*, 16 (1), 2011a, 101-130.

—, *Piyasanın İdaresi: Neoliberalizm ve Bağımsız Düzenleyici Kurumların Anatomisi*, İletişim, İstanbul, 2011b.

"Star Gazetesi ve Kanal 24'e Ortak Oldu", *Vatan*, 19 Mayıs 2009.

Steinmo, Sven, "Historical Institutionalism", Donatella Della Porta ve Michael Keating (der.), *Approaches and Methodologies in the Social Sciences: A Pluralist Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 2008, s. 118-138.

Stiglitz, Joseph E., "The World Bank at the Millennium", *The Economic Journal*, 109 (459), 1999, s. 577-597.

Strange, Susan, *The Retreat of the State: The Diffusion of Power in the World Economy*, Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 1996.

Streeck, Wolfgang, "The Study of Organized Interests: Before 'the Century' and After", Colin Crouch ve Wolfgang Streeck (der.), *The Diversity of Democracy: Corporatism, Social Order and Political Conflict*, Edward Elgar, Cheltenham, UK ve Northampton, MA, 2006, s. 3-45.

—, *Re-forming Capitalism: Institutional Change in German Political Economy,* Oxford University Press, Oxford ve New York, 2009.

—, "E Pluribus Unum? Varieties and Commonalities of Capitalism", Mark Granovetter ve Richard Swedberg (der.), *The Sociology of Economic Life*, 3. baskı Westview, Boulder, CO, 2011, s. 419-455.

Streeck, Wolfgang ve Kathleen Thelen, "Introduction: Institutional Change in Advanced Political Economies", Wolfgang Streeck ve Kathleen Thelen (der.), *Beyond Continuity: Institutional Change in Advanced Political Economies*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2005, s. 1-39.

Şık, Ahmet, *OOOKitap "Dokunan Yanar"*, Postacı Yayınevi, İstanbul, 2011.

"Taksim'e 15 bin Kazık", *Milliyet*, 28 Şubat 2012.

TGTV, "Anayasa", erişim, 2 Eylül 2012, www.tgtv.org.

Tamer, Meral, "Teşekkürler Yılmaz, hem istifa hem de e-ticaret raporu için", *Milliyet*, 6 Haziran 2014.

"Tamince Vergide Sıfır Çekti", *Cumhuriyet*, 14 Temmuz 2012.

"Tamince'nin 'Çılgın Projesi': Haliçport", *Milliyet*, 25 Temmuz 2013.

"The Rise of the State Capitalism: The Emerging World's New Model", *The Economist*, 21 Ocak 2012.

Thelen, Kathleen, "Varieties of Capitalism: Trajectories of Liberalization and the New Politics of Social Solidarity", *Annual Review ofPolitical Science*, (15), 2012, s. 137-159.

Thomas Jr., Landon, "FED Policy Poses Risks to Emerging Economies", *International Herald Tribune*, 21 Ağustos 2013.

"TİM Yasası İş Dünyasını Böldü", *Referans*, 11 Haziran 2009.

"TİSK, TOBB ve TÜSİAD'ın Esneklik Konusundaki Ortak Görüşleri", erişim 8 Eylül 2013, http://www.tusiad.org.tr/komisyonlar/sosyal-politikalar-komisyonu/gorus/tisk-tobb-ve-tusiadinesneklikkonusundaki-ortak-gorus-ve-onerileri/.

TOBB, "İştirakler", erişim, 1 Haziran 2013, www.tobb.org.tr/IstiraklerMudurlugu/Sayfalar/Istirakler.aspx.

"TOBB, STK'ların Gelişimini Engelliyor", *Milliyet*, 29 Ağustos 2010.

"TOBB Bölünsün Polemiği Sürüyor", *Zaman*, 3 Eylül 2010.

TOKİ, "Tarihçe", erişim 13 Temmuz 2012, www.toki.gov.tr.

"TOKİ'den 10 İhale Aldı, Atık Su Tesisi Yapacak", *Milliyet*, 12 Mayıs 2007.

"TOKİ İhalelerinde Aslan Payını Siirtli Kuzu İnşaat Kaptı", *Vatan*, 9 Haziran 2008.

Toprak, Binnaz, Nedim Şener, Tan Morgül ve Irfan Bozan, *Being Different in Turkey: Religion, Conservatism and Otherization*, Open Society Foundation and Boğaziçi University, 2009, erişim 14 Ağustos 2012,www.aciktoplumvakfi.org.tr/pdf/tr_farkli_olmak.pdf.

Trak, Ayşe ve Ç. Turan, "Is Democracy A Luxury Item for Turkey?", Labour, *Capital and Society*, 13 (2), 1980, s. 8-21.

Tuğal, Cihan, *The Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism*, Stanford University Press, Stanford, CA, 2009.

—, "Fight or Acquiesce? Religion and Political Processin Turkey's and Egypt's Neoliberalizations", *Development and Change*, 43 (1), 2012, s. 23-51.

—, "Sectarianism with a Salafi Veneer: The New (Im)balances after Liberal-Conservatism", *Turkey Transformed? Power, History, Culture* başlıklı konferansta yapılan konuşma, 19 Ekim 2014, Bilgi Üniversitesi, İstanbul.

"Tuğamiralden ÇYDD'ye Mektup", *Zaman*, 28 Ocak 2010.

Tuksal, Hidayet Ş., "Ali Bulaç'ın Yaman Çelişkisi!", *Star*, 4 Ağustos 2010.

"Turkey's AKP Tarnished by Graft Case", *Financial Times*, 2 Ekim 2008.

"Turkey's Foreign Policy: Is Turkey Turning?", *The Economist*, 10 Haziran 2010.

"Turkish Funds Helped Group Test Blockade", *New York Times*, 1 Haziran 2010.

Turner, Bryan S., "Islam, Capitalism and the Weber Thesis", *British Journal of Sociology*, 25 (2), 1974, s. 230-243.

"TUSKON Başkanı'ndan Şok İddia", *Hürriyet*, 28 Şubat 2014.

TUSKON, "Federasyonlar", erişim, 3 Eylül 2013, http://www.tuskon.org/?p=federasyon&gl=federasyon&cl=ansifed.

TÜİK, *Dış Ticaret İstatistikleri*, Eylül 2014, erişim, 3 Kasım 2014, http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=16079

—, *Foreign Trade Statistics*, erişim, 31 Ağustos 2013, www. turkstat.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046.

—, *Health Expenditures Statistics*, erişim,31 Ağustos 2013, www.turkstat.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1084.

—, *Health Statistics*, erişim, 1 Eylül 2013, www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=6.

—, *Household Labor Force Statistics*, erişim, 2 Eylül 2003,www.turkstat.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007.

—, *Statistical Indicators* (1923-2011), erişim, 3 Eylül 2013, www.tuik.gov.tr/IcerikGetir.do?istab_id=158.

"Türkan Saylan'a Ağır İthamlar", *Zaman*, 16 Nisan 2009.

Türkiye Bankalar Birliği, *İstatistiki Raporlar*, erişim, 14 Haziran 2013, www.tbb.org.tr/tr/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59.

Türkmen, Buket, "Kemalist İslâm'ın Dönüşümü mü yoksa Yeni Suni Yurttaş Ahlâkı mı?: "Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi" Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme", *Toplum ve Bilim*, 120, 2011, s. 48-78.

TÜRKONFED, *Bölgesel İnovasyon Merkezleri: Türkiye İçin Bir Model Önerisi*, TÜRKONFED, İstanbul, 2008.

—, *KOBİ'lerde Finansmana Erişim*, TÜRKONFED, İstanbul, 2009.

—, "Duyurular", erişim, 29 Aralık2012 http://www.turkonfed.org/duyuru/basl40.pdf.

—, *TÜRKONFED 2011 Faaliyet Raporu*, TÜRKONFED, İstanbul, 2012.

"TÜRKONFED'de İstifa Depremi", *Zaman*, 2 Eylül 2012.

TÜSEV, *Türkiye'de Sivil Toplum: Bir Dönüm Noktası: Uluslar Arası Sivil Toplum Endeksi Projesi, Türkiye Ülke Raporu*, TÜSEV, İstanbul, 2011.

TÜSİAD, *The Turkish Economy in 1988*, TÜSİAD, İstanbul, 1988.

—, *1989 Yılına Girerken Türkiye Ekonomisi*, TÜSİAD, İstanbul, 1989.

TÜSİAD, *1991 Yılına Girerken Türkiye Ekonomisi*, TÜSİAD, İstanbul, 1991.

TÜSİAD, *Optimal Devlet: Kamu Ekonomisinin ve Yönetiminin Yeniden Yapılanması ve Küçültülmesine Yönelik Öneriler*, TÜSİAD, İstanbul, 1995a.

—, *Yerel Yönetimler: Sorunlar, Çözümler*, TÜSİAD, İstanbul, 1995b.

—, *Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri*, TÜSİAD, İstanbul, 1997a.

—, *Yerel Yönetimler Yasa Taslağı*, TÜSİAD, İstanbul, 1997b.

—, *Türkiye Ekonomisi 2003*, TÜSİAD, İstanbul, 2003.

—, *Yeni Anayasa Yuvarlak Masa Toplantıları Dizisi: Yeni Anayasanın Beş Temel Boyutu*, TÜSİAD, İstanbul, 2012.

—, *İş Dünyasının Yeni Yasama Dönemine İlişkin Beklentileri*, TÜSİAD, İstanbul, 2012.

TÜSİAD ve OECD, *Türkiye'de Düzenleyici Reformlar: Ekonomik Dönüşüme Yaşamsal Destek*, TÜSİAD, İstanbul, 2003.

TÜSİAD, "Paris Boğaziçi Enstitüsü, İstanbul'daki yıllık toplantısında krizdeki Avrupa'nın yarattığı fırsatları ve sorunları ele aldı", erişim, 16 Kasım 2012, www.tusiad.org.tr/blog/paris-bogazici-enstitusuistanbuldaki-yillik-toplantisinda-krizdeki-avrupanin-yarattigi-firsatlarive-sorunlari-ele-aldi/.

"TÜSİAD: Kamu İhale Kanunu AB'ye Aykırı Hale Geliyor", *Milliyet*, 15 Kasım 2008.

"TÜSİAD Anadolu Sermayesini Vesayet Altına Almaya Çalışıyor", *Star*, 4 Eylül 2012.

"TÜSİAD ve DİSK Dört Konuda Ortak Çalışacak", *Milliyet*, 8 Temmuz 2010.

"TÜSİAD ve DİSK İşsizliğe Karşı Güç Birliği Yapacak", *Zaman*, 7 Temmuz 2010.

Tüzün, Hale, "Bitlis'li Bakkal Amcanın Sermayesi ile Kurulan Kiler, Artık Büyük Oyuncularla Yarışıyor", *Radikal*, 2 Eylül 2007.

UNDP, *Human Development Report*, UNDP, New York, 2008.

"Ulusalcı Kanaltürk Muhafazakâr Koza'da", *Milliyet*, 13 Mayıs 2008.

"Uslu: Konsomatris Mesleğini Yapıyor", *Milliyet*, 7 Eylül 2010.

"Ülkelerimiz Arasındaki Köprüleri Türk Okulları Kurdu", *Aksiyon*, no. 757, 2009.

"Üniversiteye Girişte Katsayı Kalkıyor!", *Habertürk*, 15 Eylül 2011.

Varyap, "Where We Come From", erişim, 1 Eylül 2013, www.varyap.com/eng/about-us/where-we-come-from.

"Ve Kur'an Seçmeli Ders Oldu", *Vatan*, 29 Mart 2012.

Weber, Max, *The Sociology of Religion*, Beacon Press, Boston, MA, 1964 (1922).

—, *General Economic History*, Transaction Publishers, New Brunswick, NJ ve Londra, 1981 (1922).

Wollin, Sheldon S., *Politics and Vision*, Little, Brown and Company, Boston, MA, 1960.

World Bank, World *Development Report 1997: The State in a Changing World*, World Bank, Washington, DC, 1997.

—, *World Bank Indicators, GDP Growth (annual %)*, erişim, 31 Ağustos 2013, data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG.

—, *World Bank Indicators, Unemployment, Total (% of totallabor force)*, erişim, 3 Eylül 2013, data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS.

—, *World Bank Indicators, Current Account Balance (% ofGDP)*, erişim 3 Eylül 2013, data.worldbank.org/indicator/BN.CAB.XOKA.GD.ZS.

Wuthnow, Robert, *Producing the Sacred: An Essay on Public Religion*, University of Illinois Press, Urbana ve Chicago, IL, 1994.

Yaşar, Süleyman, "Tartışmanın Nedeni Anadolu Sermayesi", *Sabah*, 18 Mayıs 2012.

Yavuz, M. Hakan, "Introduction: The Role of the New Bourgeoisie in the Transformation of the Turkish Islamic Movement", M. Hakan Yavuz (der.), *The Emergence of A New Turkey: Democracy and AK Parti*, University of Utah Press, Salt Lake City, UT, 2006, s. 1-19.

—, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 2013.

—, *Toward an Islamic Enlightenment: The Gülen Movement*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 2013.

Yeğen, Mesut, "Citizenship and Ethnicity in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 40 (6), 2004, s. 51-66.

Yeldan, Erinç, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İletişim, İstanbul, 2001.

Yentürk, Nurhan, *Körlerin Yürüyüşü: Türkiye Ekonomisi ve 1990 Sonrası Krizler*, 2. baskı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.

"Yeşilırmak Elektrik Dağıtım 441.5 Milyon Dolar ile Çalık'ın", *Milliyet*, 6 Kasım 2009.

Yılmaz, Muharrem, "Zamanın Ruhu", *Görüş* dergisi, sayı 83, 2014.

Yılmaz, Serpil, "Sözleşmeler Gizli de İhale Açık mı?" *Milliyet*, 11 Aralık 2005.

—, "Medyada "Sabah-ATV, Zaman-STV" Grubu", *Milliyet*, 11 Aralık2007.

—, "Sabah İhalesi Oldu, Yeni RTÜK Yasası Meclise Verildi", *Milliyet*, 13 Ocak 2008.

—, "Çalık, Sabah-ATV İhalesine Girmeye 10 Günde İkna Olmuş", *Milliyet*, 20 Ocak 2008.

—, "Sabah-ATV Satışında Sorular Bitmiyor", *Milliyet*, 24 Şubat 2008.

—, *Milliyet*, 16 Mart 2008.

—, "İTO'da İktidarın Adı: Dernek Ekibi", *Milliyet*, 19 Şubat 2009.

Yılmaz, Volkan, "All That is Common Melts into Air: Neoliberalization of Urban Land Regime in Turkey", paper presented at the ISSC World Social Science Forum, Bergen, Norway, 2009.

—, "Changing Origins of Inequalities in Access to Health Care Services in Turkey: From Occupational Status to Income", *New Perspectives on Turkey*, 48, 2013, s. 55-77.

Yücesoy Subaşı, Çiğdem, "10 Yılda Devleşenler", *CNBC-E Business Turkey*, no. 42, 2010, s. 27-34.

Yüksek Planlama Kurulu, Elektrik Enerjisi Sektörü Reformu ve Özelleştirme Strateji Belgesi, no. 2004/3, 17 Mart 2004.

"Yüksek Seçim Kurulu Kararı", *Resmi Gazete*, no. 27708, 23 Eylül 2010.

Zaim, Sabahattin, *İslâm-İnsan-Ekonomi*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1992.

Zaman, 20 Mart 2006; 5 Mart 2007; 19 Aralık 2010; 26 Ekim 2011; 1 Nisan 2012.

Zenginobuz, Ünal, "On Regulatory Agencies in Turkey and Their Independence", *Turkish Studies*, 9 (3), 2008, s. 475-505.

Zürcher, Erik J., *Turkey: A Modern History*, I.B Tauris, Londra ve New York, 1998.

—, der., *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, İletişim, İstanbul, 2005.

Adil Düzen (ayrıca bkz. (Milli Görüş Hareketi) 96, 101
AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi) ayrıca bkz. (Milli Görüş Hareketi ve Siyasi Partiler) 20, 38, 40, 47, 50, 51-54, 72, 78-81, 86, 88, 89, 92, 100, 102, 107, 109-113, 115, 116, 121, 122, 124-126, 129-133, 135-137, 140-143, 147-152, 156-160, 162-164, 168, 176-178, 184, 185, 189, 191, 198, 200-205, 208-212, 215-217, 221, 222, 224, 225, 230, 231, 233-239, 241, 246, 248, 250, 251, 256, 259, 262-265
"Anadolu Kaplanları" 19
ANAP (Anavatan Partisi) ayrıca bkz. (Siyasi Partiler) 85, 89, 91
Turgut Özal 90, 99
Anayasalar:
1961 Anayasası 68, 174
1982 Anayasası 18, 103
Anayasa Mahkemesi 79, 134, 199, 238
AP (Adalet Partisi) (ayrıca bkz. Siyasi Partiler) 76, 77, 79, 80, 81
Arsa Ofisi Genel Müdürlüğü 137
Askerî Darbeler:
1960 29
1980 71, 77, 79, 80, 85, 86, 93, 179, 185
Askerî Müdahale:
28 Şubat 79, 107, 222
ASKON (Anadolu Aslanları İşadamları Derneği) 39, 53, 167, 177, 184, 185, 187, 191, 192, 194, 195, 200, 201, 203, 207, 208, 218, 218, 232, 259
Avrupa Birliği (AB) 49, 50, 96-98, 109, 115, 117, 124, 204, 205, 215, 217-219, 233, 250, 264
Avrupa Komisyonu 50, 128, 217, 249
Avrupa Birliği İlerleme Raporları 128, 215, 249
Gümrük Birliği 218
Helsinki Zirvesi 103, 124
Avrupa Konseyi 250
Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 106

BDDK (Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu) (ayrıca bkz. BDK) 124
BDK (Bağımsız Düzenleyici Kurumlar) 36, 123, 124, 128, 217

BDDK (Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu) 124
Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu (ayrıca bkz. Enerji) 153
Kamu İhale Kurumu (ayrıca bkz. kamu ihaleleri) 125
Merkez Bankası 124, 215
Sermaye Piyasası Kurulu 100
Birlik Vakfı 157
Boydak Holding 187, 238, 260, 261
Boyner, Ümit (ayrıca bkz. TÜSİAD) 212, 218, 251
Brenner, Neil 139
Büyükşehir Belediye Yasası 141

cari açık 112, 248
Cengiz Grubu 143
İlısu Barajı 150, 153, 163
CHP (Cumhuriyet Halk Partisi) (ayrıca bkz. Siyasi Partiler) 64, 65, 67, 68, 72, 77, 78, 80-84, 104, 152, 158, 222, 225, 230
Collins, Randall 46

Çalık Holding 143, 148, 148, 156-158, 161
Ahmet Çalık 143, 156, 157, 176
ATV-Sabah (ayrıca bkz. Kalyon Grup) 160, 161
Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı 152, 153
ENI şirketi
GAP İnşaat 151
ÇED (Çevresel Etki Değerlendirme) 133
ÇYDD (Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği) 221

Danıştay 131
Deniz Feneri Derneği 200
Derviş, Kemal 36, 92, 215, 217
Devletçilik 63
Devletin Yeniden Ölçeklendirilmesi (*state rescaling*) 31, 115, 116, 139, 141, 151
DEİK (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu) 176, 180, 203, 204, 208, 218, 219, 248, 259, 265, 266
DİSK (Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu) (ayrıca bkz. Sendikalar) 83, 86, 100, 216
Diyanet İşleri Başkanlığı (Diyanet) 73, 74, 78, 106-108
Doğan, Aydın 159, 222, 258
Doğuş Holding 162
NTV-MSNBC 163
Garanti Bankası 163
Star TV 164
DP (Demokrat Parti) (ayrıca bkz. Siyasi Partiler) 65-68, 76, 77, 158
DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) 68, 138, 174
Beş Yıllık Kalkınma Planları 114
DSP (Demokratik Sol Parti) (ayrıca bkz. Siyasi Partiler) 91, 103
Dünya Bankası 29, 36, 66, 75
DYP (Doğruyol Partisi) (ayrıca bkz. Siyasi Partiler) 80, 83, 90, 97, 100, 101

Ecevit, Bülent 80-82
Enerji:
Doğalgaz (ayrıca bkz. Özelleştirme) 133, 148
Elektrik (ayrıca bkz. Özelleştirme) 76, 132, 148
HES (ayrıca bkz. Özelleştirme) 133, 148, 149, 256
Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu (ayrıca bkz. Bağımsız Düzenleyici Kurumlar) 153
Yüksek Planlama Kurulu (ayrıca bkz. Özelleştirme) 132
Ekonomik büyüme 111, 112, 206, 225, 248
Ekonomik kriz (1994, 1999, 2001) 36, 90, 91, 102, 116, 119, 123, 215, 219
Erbakan, Necmeddin (ayrıca bkz. Milli Görüş Hareketi) 81, 82, 90, 95, 99-101, 184
Erdoğan, Recep Tayyip (ayrıca bkz. Milli Görüş Hareketi) 104, 105, 115, 129, 144, 152, 156, 157, 161, 164, 222, 260, 262, 263

Fazilet Partisi (FP) (ayrıca bkz. Milli Görüş Hareketi ve Siyasi Partiler) 79
finansal liberalleşme 30, 90, 91
Fordism 44
  Post-Fordism 44

gayrimüslim azınlıklar:
  6-7 Eylül Olayları 61
  Türk-Yunan Mübadelesi 60
  Varlık Vergisi 60
Gül, Abdullah (ayrıca bkz. Milli Görüş hareketi) 202, 238
Gülen Hareketi 109, 110, 165, 186, 201, 202, 208, 221, 234, 259, 261
  Fethullah Gülen 109, 110, 157, 158, 165, 185, 186, 193, 196, 197, 201-203, 208, 213, 221, 234-239, 259-261
  Kimse Yok mu Derneği 202
  Samanyolu 202
  TUSKON (Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu) 39, 53, 110, 167, 185-187, 191, 202, 203, 207-209, 218, 219, 233-237, 239, 240, 259, 260
  Zaman gazetesi 157, 261

Habermas, Jürgen 41
Hak-İş (Hak-İş Konfederasyonu) (ayrıca bkz. Sendikalar) 83, 86, 109, 198
Halk Bankası 114
Hall, Peter A. (ayrıca bkz. Kapitalizmin çeşitleri yaklaşımı (*Varieties of Capitalism*) 25
Hayek, Friedrich 28, 193
Hirschman, Albert O. 28
HÜRSİAD (Hür Sanayici ve İşadamları Derneği) (ayrıca bkz. Gülen Hareketi ve TUSKON) 233, 234, 237

IMF 36, 50, 70, 71, 91, 92, 102, 112, 215-217
  Ekonomik İstikrar Paketi 71
ILO 250
İhracat 18, 65, 71, 87, 88, 90, 113, 116, 117, 119, 147, 218, 224, 227-230, 264
  Hayali ihracat 90, 104
İlişki sermayesi (*network resource*) 44, 46, 47, 97, 101, 102, 192, 198, 207, 232
imalat sanayii 87
İnsan Hakları İzleme Örgütü 250
İÇ Holding 143, 145, 149, 150
İbrahim Çeçen 143, 145, 147, 149
İHH (İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı) 200
İthalat 66, 116, 117, 119, 133, 174
İşsizlik 111, 216
İmam Hatip Okulları 74, 77, 107
İnsan Hakları İzleme Örgütü 250
İpek, Akın 143, 144, 149, 150, 153, 154, 157, 160, 162, 261
  Bergama Altın Madeni 150, 154
  Bugün gazetesi 1662
  Koza 154
İstanbul Büyükşehir Belediyesi 115, 153
İthal İkameci Sanayileşme 66, 68, 69
İzlek Bağımlılığı (*path dependency*) 24, 25, 121, 155, 167, 170, 246

Jessop, Bob 32, 44

Kalkınma Ajansı 233
Kalyon İnşaat 161
  Sabah-ATV (ayrıca bkz. Çalık Holding) 160, 161
Kamer, Cihan 133, 143, 144, 147, 153, 156, 157
  Atasay Kıymetli Madenler 147, 157
  Atagold 156
  Emin Önen 157
  Gazprom (ayrıca bkz. Enerji) 133
Kamu-özel sektör ortaklığı 190
Kamusal dinin dönüşü 18
Kamu ihaleleri 125-129, 141, 147, 150-153, 191, 245, 268
  Doğrudan Temin 127
  Eşik değer 129

KİK (Kamu İhale Kurumu (ayrıca bkz. Bağımsız Düzenleyici Kurumlar) 125
Kamu İhale Yasası 125, 126, 128, 129, 215
Kamu İhale usulleri 125
Açık ihale 127, 153
Pazarlık usulü, 127
Belli istekliler arası Usulü 127
Kamu Mali Yönetimi ve Denetimi Yasası 138
Kapitalizmin çeşitleri yaklaşımı (*Varieties of Capitalism*) 24 25
Hall, Peter A. 25
Soskice, David 25
karşılıklılık (*reciprocity*) 31, 97, 195
Kemalizm 43, 85, 101
KESK (Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu) (ayrıca bkz. Sendikalar) 221, 222
Keynes, J.M. 18, 139
Keynesyen talep yönetimi 50
Kiler 143, 144, 148-150, 156, 157, 182, 183
Safir Kulesi 144, 265
Kimse Yok mu Derneği (ayrıca bkz. Gülen Hareketi) 202
KİT Kamu İktisadi Teşekkülleri 48, 124, 149, 200
KOBİ (Küçük ve Orta boy işletmeler) (ayrıca bkz. KOSGEB) 113-115, 139, 146, 173, 176, 177, 182-184, 187, 188, 191, 210, 239
Koç, Vehbi 67
Komüniteryanizm (*communitarianism*) 63, 95, 101
Konukoğlu Ailesi 187, 188, 236, 237
SANKO Holding 236, 237
Korporatizm 35, 39, 83, 135, 169, 172
Kuzu Grubu 149, 151
KOSGEB (Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi) 114, 115, 231
KOBİ 113-115, 139, 146, 173, 176, 177, 182-184, 187, 188, 191, 210, 239
Kymlicka, Will 94, 95
Toplumvari kültür (*societal culture*) 94

Levine, Daniel H. 42
Levy, Jonah D. 34
Liberalizm 109, 113, 265
Muhafazakar 21, 45 , 52, 79, 86, 102, 104, 105, 157, 185, 192, 193, 198, 199, 210-213, 221, 223, 224, 233, 235, 238, 240, 247, 248, 262, 263
Ekonomik 17-20, 22, 23, 25-28, 30, 31, 34-38, 40, 41, 44-54, 57-59, 62-66, 68, 72, 76, 78, 81, 84, 86-99, 101-103, 108, 109, 111-113, 115-117, 119, 121-125, 129, 135, 137, 140, 146, 147, 150, 155, 156, 159, 160, 162, 165, 168-179, 183, 184, 189, 190, 193-195, 199-210, 212, 214-220, 222-225, 227, 229-232, 235, 236, 240, 241, 243-248, 250, 252, 256, 259, 264, 265
Neoliberalizm 32, 54, 170, 171, 221

Mardin, Şerif 76
Marshall Planı 65
Memur-Sen (Memur Sendikaları Konfederasyonu) (Ayırca bkz Sendikalar) 198
Meral, Rıza Nur (ayrıca bkz. TUSKON ve Gülen Hareketi) 237
Merkez Bankası (ayrıca bkz. Bağımsız Düzenleyiciler Kurulu) 127, 215
Milli Görüş Hareketi 78-81, 95, 102, 157, 184, 259
Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) 20, 38, 40, 47, 50, 51-54, 72, 78-81, 86, 88, 89, 92, 100, 102, 107, 109-113, 115, 116, 121, 122, 124-126, 129-133, 135-137, 140-143, 147-152, 156-160, 162-164, 168, 176-178, 184, 185, 189, 191, 198, 200-205, 208-212, 215-217, 221,

222, 224, 225, 230, 231, 233-239, 241, 246, 248, 250, 251, 256, 259, 262-265
Adil Düzen 96, 101
Erdoğan, Recep Tayyip 104, 105, 115, 129, 144, 152, 156, 157, 161, 164, 222, 260, 262, 263
Gül, Abdullah 202, 238
Halkın Sesi Partisi (HAS Parti) 79, 80
Milli Nizam Partisi (MNP) 79-81
Milli Selamet Partisi (MSP) 79-84, 92-94, 96, 109, 179, 198
Refah Partisi (RP) 39, 79-81, 83, 84, 90, 93-98, 100-102, 109, 114, 115, 179, 183, 184, 193, 200, 204, 210, 211, 222
Saadet Partisi (SP) 79, 80
MHP (Milliyetçi Hareket Partisi) (ayrıca bkz. Siyasi Partiler) 91
Milli Güvenlik Kurulu 100, 260
MNP (Milli Nizam Partisi) (ayrıca bkz. Milli Görüş Hareketi ve Siyasi Partiler) 79, 81
MSP (Milli Selamet Partisi) (ayrıca bkz. Milli Görüş Hareketi ve Siyasi Partiler) 79-84, 92-94, 96, 109, 179, 198
Milli Türk Talebe Birliği 157
MÜSİAD (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) 39, 53, 97-99, 104, 109, 110, 167, 180-185, 187, 191-195, 197, 201, 203-205, 207-211, 219, 232-234, 239, 259, 263
Homo İslamicus 193, 195, 206
Yarar, Erol 204, 205

Nakıpoğlu Ailesi 234
Neoliberalizm (ayrıca bkz. liberalizm) 32, 54, 170, 171, 221

OECD 50, 61, 111, 113, 115, 117, 119, 120, 203, 215, 219, 229, 248, 264

Özal, Turgut (ayrıca bkz. ANAP) 89, 90, 99
Özelleştirme 87, 88, 113, 125, 126, 130-133, 135, 144, 148-152
Blok satış 130
Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu (ayrıca bkz. Enerji) 153
Elektrik (ayrıca bkz. Enerji) 76, 132, 148
Doğalgaz (ayrıca bkz. Enerji) 133, 148
Hidroelekrik Santral (HES) (ayrıca bkz. Enerji) 133
Yüksek Planlama Kurulu 132

Partikülarism 121-123, 155, 158, 167, 175, 210, 213, 262
Piyasa 18, 23, 28-33, 36, 48, 52, 53, 58, 59, 69, 84-91, 93, 95, 96, 100, 103, 119, 123-125, 130, 132, 133, 135, 137, 146, 147, 153, 155, 156, 160, 170, 185, 188, 193, 194, 203, 206, 209, 213, 216, 218, 229, 240, 243-245, 247, 248, 266
Düzenlenmemiş piyasa ekonomisi 52, 58, 86
Eşgüdümlü piyasa ekonomileri 24
Liberal piyasa ekonomileri 24, 52
Polanyi, Karl 17, 23, 30, 31, 124, 245, 257
Parsons, Talcott 41
Protestan etik (ayrıca bkz. Weber, Max) 46, 95

Reagan, Ronald 28
Regülasyon Okulu 32
Rodinson, Maxime 41
RP (Refah Partisi) (ayrıca bkz. Milli Görüş Hareketi ve Siyasi Partiler) 39, 79-81, 83, 84, 90, 93-98, 100-102, 109, 114, 115, 179, 183, 184, 193, 200, 204, 210, 211, 222
RTÜK (Radyo ve Televizyon Üst Kurulu) 160

Sağlıkta Reform Süreci 136
Sanayi ve ticaret odaları
Gaziantep Sanayi Odası 237
Kayseri Ticaret Odası 238

Sancak, Ethem 143, 149, 158, 160, 176, 187
Medical Park 149
Star gazetesi 161
Kanal 24 161
Schmitter, Philippe C. 35, 51, 169, 170
Schneider, Ben Ross 23, 34
Sendikalar:
DİSK (Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu) 83, 86, 100, 216
Hak-İş Konfederasyonu 83, 86, 109, 198
Çelik, Necati 83
Kazan, Şevket 83
KESK (Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu) 221, 222
Memur-Sen (Memur Sendikaları Konfederasyonu) 198
Eğitim-Bir-Sen (Eğitimciler Birliği Sendikası) 198
Türk-İş (Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu) 83, 85, 86, 100
Sekülerizm 102
Sekülerleşme 52, 59, 72, 75
Post-sekülarizm 41, 105
sermaye kontrolü 87
Sınıf 22, 23, 47-49, 51, 58, 63, 64, 69, 70, 94, 96, 122, 137, 155, 170, 173, 174, 179, 197, 206, 236, 246, 252, 257
STK (Sivil Toplum Kuruluşları) 18, 31-33, 109, 178, 178, 200, 2010, 221, 233
Siyasi keyfiyet 121, 128, 191
Siyasi Partiler:
AP (Adalet Partisi)
ANAP (Anavatan Partisi) 85, 89, 91
AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi) 20, 38, 40, 47, 50, 51-54, 72, 78-81, 86, 88, 89, 92, 100, 102, 107, 109-113, 115, 116, 121, 122, 124-126, 129-133, 135-137, 140-143, 147-152, 156-160, 162-164, 168, 176-178, 184, 185, 189, 191, 198, 200-205, 208-212, 215-217, 221, 222, 224, 225, 230, 231, 233-239, 241, 246, 248, 250, 251, 256, 259, 262-265
CHP (Cumhuriyet Halk Partisi) 64, 65, 67, 68, 72, 77, 78, 80-84, 104, 152, 158, 222, 225, 230
DP (Demokrat Parti) 65-68, 76, 77, 158
DSP (Demokratik Sol Parti) 91, 103
DYP (Doğru Yol Partisi) 80, 83, 90, 97, 100, 101
HAS Parti (Halkın Sesi Partisi) 79, 80
MHP (Milliyetçi Hareket Partisi) 91
MNP (Milli Nizam Partisi) (ayrıca bkz. Milli Görüş Hareketi) 79, 81
MSP (Milli Selamet Partisi) (ayrıca bkz. Milli Görüş Hareketi) 79-84, 92-94, 96, 109, 179, 198
RP (Refah Partisi) (ayrıca bkz. Milli Görüş Hareketi) 39, 79-81, 83, 84, 90, 93-98, 100-102, 109, 114, 115, 179, 183, 184, 193, 200, 204, 210, 211, 222
SHP (Sosyal Demokrat Halkçı Parti) 90
Soskice, David (ayrıca bkz. Kapitalizmin çeşitleri yaklaşımı (*Varieties of Capitalism*) 25
Sosyal Güvenlik Sistemi 135, 136
sosyal sermaye 135, 136, 178, 210, 240
Stiglitz, Joseph E. 29
Strange, Susan 31
Streeck, Wolfgang 32

Tamimce, Fettah 143, 148, 157, 160, 161, 187
Rixos 143
Sembol İnşaat 151
Tarihsel Kurumsalcılık 26
TESK (Türkiye Esnaf ve Sanaatkarları Konfederasyonu) 100

TGTV (Türkiye Gönüllü Teşekküller Vakfı) 200, 201, 208, 259
TİM (Türkiye İhracatçılar Meclisi) 203, 208
TİSK (Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu) 68, 100, 175, 176
TMSF (Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu) 160, 161
TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği) 81, 83, 100, 174, 184, 203, 222, 231, 232
TOKİ (Toplu Konut İdaresi Başkanlığı) 137-139, 144, 151, 152
TUSKON (Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu) (ayrıca bkz. Gülen Hareketi) 39, 53, 110, 167, 185-187, 191, 202, 203, 207-209, 218, 219, 233-237, 239, 240, 259, 260
ANFED (Anadolu İşadamları Federasyonu) 187, 233
ANSİFED (Anadolu Sanayici ve İşadamları Federasyonu) 187
ESİDEF (Ege ve Batı Akdeniz Sanayici ve İşadamları Derneleri Federasyonu) 187, 233-235
DASİDEF (Doğu Anadolu Sanayici ve İşadamları Dernekleri Federasyonu) 187
GÜNSİAF (Güneydoğu Sanayici ve İşadamları Federasyonu) 186, 187
MARİFED (Marmara İş Hayatı Dernekleri Federasyonu) 186, 187
HÜRSİAD (Hür Sanayici ve İşadamları Derneği) 233, 234, 237
İŞHAD (İş Hayatı Dayanışma Derneği) 186
KASİF (Karadeniz Sanayici ve İşadamları Dernekleri Federasyonu) 187
Meral, Rıza Nur 237
Türk-İş (Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu) (ayrıca bkz. Sendikalar) 83, 85, 86, 100
TÜRKONFED (Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu) 45, 53, 168, 188-192, 210, 218, 219, 234, 235, 239, 240
TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği) 212, 218, 251
Yalçındağ, Arzuhan Doğan 212
Boyner, Ümit 212, 218, 251
Türk-İslam sentezi 85

Ulusal kalkınmacılık 18, 53, 79

Varlık Vergisi (ayrıca bkz. gayrimüslim Azınlıklar) 60, 61

Washington Mutabakatı 29, 92
Weber, Max 40, 41, 45-47, 95
Protestan etik 46, 95
Wuthnow, Robert 108

yabancı sermaye 87, 248, 266
Yalçındağ, Arzuhan Doğan (ayrıca bkz. TÜSİAD) 212
Yarar, Erol (ayrıca bkz. MÜSİAD) 204, 205
Yerelleşme 32, 114, 116, 139, 140, 142, 151
yerel yönetimler 215
yerel koalisyon 54, 236
yerel kalkınma 224
yolsuzluk 89, 90, 122, 159, 179, 262
yönetişim 29, 34, 140, 217
Yüksek Planlama Kurulu (ayrıca bkz. Özelleştirme ve Enerji) 132

Türkiye'de Yeni Kapitalizm siyaset, din ve iş dünyası arasındaki ilişkilerin kapitalist küreselleşme süreci içinde geçirdiği değişimi, Türkiye'de iş hayatının ekonomik, siyasi ve kültürel bağlamındaki yansımalarıyla inceliyor. Siyasetin girişimcileri ve girişimci örgütlerini nasıl etkilediğini, bu siyasi etkilerle biçimlenen iş dünyası içinde farklı gruplar tarafından benimsenen farklı kapitalist gelişme modellerinin ortaya çıkışını ve bu ortamda dinin oynadığı hem birleştirici hem de kutuplaştırıcı rolü ele alıyor.

Bu teorik yönden bilgilendirici kitap, Türkiye'nin ekonomi politiğinin en güçlü analizlerinden birini sunuyor. Buğra ve Savaşkan, iddiaya göre kendi ayakları üzerinde duran "küçük" girişimcilerin Türkiye'nin başarısının belkemiğini oluşturduğu yolundaki mitleri yok ediyor. Bu kitabı okuduktan sonra kimse piyasalar ve piyasa aktörleriyle ilgili eskisi gibi düşünemeyecek.

Cihan Ziya Tuğal
Kaliforniya Üniversitesi, Berkeley, ABD

Bu etkileyici çalışma, Türkiye'yi ekonomi politik ve karşılaştırmalı siyaset haritasına güçlü bir biçimde yerleştiriyor. Neoliberalizm çağında devlet, demokrasi ve kapitalist gelişme arasındaki ilişki hakkında bildiğimiz şeylere şaşırtıcı yönler ekliyor. Aynı zamanda kapitalizmin çevresinde yer alan yükselen ekonomilerdeki ekonomik değişim ve sınıf oluşumu süreçlerinde dinin oynadığı role yeni açıklamalar getiriyor.

Wolfgang Streeck
The New School for Social Research, ABD

Son on yılda Türkiye'deki güç dengelerinde, hem iş dünyasında hem de devlette Kemalist-laik duyarlılıkları olan kesimlerden dindar-muhafazakâr kesimlere doğru bir değişme oldu. Bu kitap, bu değişimin derinine inerek Müslüman iş ağlarının rolünü ve bunların devletle olan ilişkisini inceliyor. Türkiye'de yeni ortaya çıkan kapitalizmi anlamak için daha iyi bir rehber bulamazsınız.

Dani Rodrik
Institute for Advanced Study, ABD

THG 042
042497 1
CYA

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-1677-
9 789750 516771